

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN ÇIXIR

2015 № 2

BU SAYIMIZDA

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA

Cavadov R.C. i.f.d., dos.

Dünyanın aparıcı valyutasının süqutu və onun iqtisadi nəticələri.....3

Quliyev Z.Q. müəl.

Qeyri-dövlət maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi.....7

Nəcəfov Emil dis.

Ekoloji auditin nəzəri-metodoloji əsasları.....12

BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT

Rüstəmov P.H. i.f.d.

İslam bankçılığının meydana gəlməsi və təşəkkül tapmasının əsas istiqamətləri.....18

Aslanov E.Ş. doktorant

Bank sisteminin dayanıqlılığında risklərin səmərəli idarə olunmasının təşkili.....26

Novruzova N.Z. dis.

Azərbaycanda maliyyə mexanizmləri: risklər və onların idarə edilməsi.....30

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Ataşov B.X. i.e.d, prof., Bayramova R.Ş. doktorant

Aqrar-sənaye müəssisələrinin kreditləşməsi və risklərin idarə olunmasının müasir vəziyyəti....33

Qənbərov F.Ə. dos.

Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlik göstəriciləri əsasında təhlili.....39

Həsənov H.K. dos., Kərimova G.R. müəl.

Sənaye müəssisəsində marketinq strategiyası və onun məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi-

nə təsiri.....46

Əliyev Ş.T. i.f.d., dos.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsində

xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqinin sürətləndirilməsi məsələləri.....50

Quliyev R.H. i.f.d.

Heyətin attestasiyası və qiymətləndirilməsi.....56

Азизов С.Т. доц.

Экономическая физика.....61

Məmmədov M.Z. dos., Aliyev R.B. p.ü.f.d., Nuriyeva S.Ə.

Dəyişən kəmiyyətlərin limitinin bəzi iqtisadi tətbiqləri.....65

Агасиев И.К. д.и.н.

Братья Сименс как пионеры нефтяного бизнеса на южном Кавказе.....69

Hacıyeva G.C. dissertant

Valyuta kursu anlayışının riyazi təsviri və Svon diaqramının qrafiklərlə şərhli.....73

Muradov V.A. dis.

İnnovasiya prosesində biznes-planın idarə edilməsi.....77

Gül Seçkin Mümtaz dis.

Süd məhsullarının dünya bazarındakı perspektiv mövqeyi.....82

Kasım Özkulluk doktorant

Türkmənistanın xarici ticarətinin inkişaf modeli.....87

HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ

Sadıqov R.F. i.f.d.

Sənaye müəssisələrində strateji idarəetmənin mahiyyəti və məzmunu.....91

Əsgərova S.Ə. doktorant

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf konsepsiyası əsasında idarə olunmasının maliyyə-

iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.....97

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, **A.F.MUSAYEV** i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, **İ.H.ALIYEV** i.e.d., prof., **Ə.P.BABAYEV** i.e.d., prof., **S.M.YAQUBOV** i.e.d., prof., **S.Y.MÜSLÜMOV** i.e.d., prof., **S.M.SƏBZƏLİYEV** i.e.d., prof., **S.M.QASIMOV** i.e.d., **İ.A.MƏMMƏDOV** i.e.n., prof., **Z.M.MƏMMƏDOVA** i.e.n., dos., **M.M.RƏSULOV** i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
Ⓑ Biznes Universiteti, 2015

UOT-339.9; 336.71

**DÜNYANIN APARICI VALYUTASININ SÜQUTU VƏ ONUN
İQTİSADİ NƏTİCƏLƏRİ****Açar sözlər:** dünya iqtisadiyyatı, bank, dollar, investor.**Ключевые слова:** мировая экономика, банк, доллар, инвестор.**Key words:** world economic, bank, dollar, investor.

Dünya Bankının iqtisadi-statistik məlumatlarına əsasən 2013-cü ilin yekununda dünya iqtisadiyyatının Ümumi Daxili Məhsulu (ÜDM) 74,9 trl. dollar təşkil etmişdir. İqtisadiyyatın həcminə görə dünya ölkələri arasında ABŞ şərtsiz lider olaraq qalmaqdadır. Bu ölkədə 2013-cü ildə yaradılmış ÜDM-in həcmi 17,3 trl. dollardan çox olmuşdur.

İqtisadi-statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Yer kürəsində yaradılan ÜDM-in təqribən 23%-i həcmində olan hissəsi ABŞ iqtisadiyyatının payına düşür. İqtisadi və siyasi cəhətdən dünyanın aparıcı dövləti olan ABŞ öz milli valyutası-dollarla dünya ölkələrinin valyutaları arasında liderlik edir. Valyutalarla aparılan iqtisadi əməliyyatların həcmi baxımından ABŞ dolları və avro birinci və ikinci yerləri bölüşdürürlər. Dünyada aparılan iqtisadi əməliyyatların əksər çoxluğu ABŞ dolları ilə həyata keçirilir. Bütün bunlara rəğmən ABŞ iqtisadiyyatı dünyanın ən böyük istehlakçısıdır. Son on illiklərdə dünyada baş verən iqtisadi böhranlar bir çox investorları və iqtisadçıları dolların gələcək taleyi ilə bağlı məsələ düşünməyə vadar etmişdir. Bütün maraqlı tərəfləri düşündürən ən vacib sual - dolların süqutunun(sürətlə dəyərsizləşməsinin) mümkün olub-olmamasıdır.

Dolların süqutu, yəni onun çökməsi – bu dolların alıcılıq qabiliyyətinin çox sürətlə aşağı düşməsidir ki, bu da dollara malik olan şəxslərin tələş içində onu istənilən qiymətə satmağa hazır olması halında baş verə bilər. Belə bir vəziyyətdə dolların satıcıları qismində ABŞ-nin dövlət və korporativ istiqrazlarını saxlayan xarici ölkələrin hökumətləri, dollar satışı ilə məşğul olan valyuta və fyuçer bazarlarının treydləri və həmçinin aktivləri dollarda nominallaşan investorlar çıxış edə bilərlər. Dolların çökməsi o deməkdir ki, hamı öz dollarla ifadə olunan aktivlərini satır, lakin heç kəs onları almaq istəmir və bu da dolların dəyərinin demək olar ki, sıfıra qədər enməsinə gətirib çıxara bilər.

Dollar hansı səbəbdən alıcılıq qabiliyyətini itirə bilər?

Dolların süquta uğramasından öncə bir neçə hadisənin baş verməsi zəruridir. Birincisi, valyutanın zəifləməsi üçün tutarlı səbəb olmalıdır. İkincisi, tələş içində dollardan imtina edən əksər investorlar üçün alternativ valyutanın və ya aktivin olması vacibdir. Üçüncüsü, bazar subyektlərini tələşə təhrik edən hansısa mühüm hadisə baş verməlidir.

Bu yerdə belə bir sual doğur, dollara alternativ valyuta mövcuddurmu?

1970-ci ildə Amerika prezidenti Niksonun qızıl standartından imtina etməsindən sonra dollar dünyanın ehtiyat valyutasına çevrildi. Hazırkı dövrdə bütün beynəlxalq iqtisadi bağlaşmaların 43 faizində dollardan istifadə olunur. Hələ ki, dolların alıcılıq qabiliyyəti yüksəkdir, belə ki, hesablamalara əsasən dünya ölkələrinin mərkəzi banklarının valyuta ehtiyatlarının 62%-i ABŞ dollarından ibarətdir. İkinci dəbdə olan məşhur valyuta avrodur ki, bu da mərkəzi bankların valyuta ehtiyatlarının 24%-ni təşkil edir. 2008-ci ilin “Maliyyə böhranı”nın ardınca avrozonada baş verən “Borc” böhranı avronun mövqelərini sarsıtdı ki, bu da avronun alternativ valyuta kimi dünya bazarında dolları əvəz edə bilməsi imkanlarını müəyyən mənada şübhə altına saldı.

Beynəlxalq hesablaşmalarda dolların digər valyuta ilə əvəz olunması olduqca əhəmiyyətli global dəyişikliklərin baş verməsini tələb edir ki, bunun da həyata keçirilməsi baxımından dünya səviyyəsində xeyli sayda qərarların və səylərin olması tələb olunur. Çox güman ki, bu da tezliklə baş verməyəəcək.

Maraqlıdır, görəsən hansı hadisə dolların sürətlə dəyərsizləşməsinə təhrik edə bilər?

2014-cü ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən ümumilikdə bütün dünya ölkələri 5,1 trilyon dollar həcmində ABŞ-nin Federal Ehtiyat Sisteminin(FES) "Borç öhtəlikləri"nə malikdirlər. Əgər ABŞ-in dövlət istiqrazlarının Çin, Yaponiya və başqa digər iri həcmli sahibləri onları geri qaytarmağa başlasalar bu ikinci bazarda təlaşa səbəb olar ki, bu da nəticədə dolların süqutuna gətirib çıxara bilər.

Hansı səbəbdən Çin və Yaponiya dolların sürətli ucuzlaşmasına təhrik edən addımları atmayacaq? Çin və Yaponiyanın nə vaxtsa ABŞ istiqrazlarından imtina etməsi, yəni aktiv şəkildə onların geri qaytarılmasına sərəncam verməsi mümkündürmü?

Əgər Çin və Yaponiya aşkar etsələr ki, onların ABŞ istiqrazlarına yatırılmış aktivləri çox sürətlə dəyərdən düşür və ya onlar öz məhsullarını satmaq üçün başqa bazar tapsalar, yalnız o vaxt onların ABŞ istiqrazlarından imtina etməsi mümkün ola bilər.

Lakin məlum faktdır ki, indiki şəraitdə Çin və Yaponiya iqtisadiyyatı ABŞ istehlakçılarından çox asılıdır. Buna görə də onlar yaxşı başa düşürlər ki, əgər onlar amerika istiqrazlarını satsalar, ABŞ-da onların məhsulunun dəyəri artacaq. Bu da öz növbəsində Çin və Yaponiya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərəcək. Bu baxımdan hal hazırda bu ölkələr öz valyuta ehtiyatlarını dollarda saxlamaqda maraqlıdırlar.

Dolların süqutu (kollapsı) baş verən zaman nələr ola bilər?

Dolların gözlənilmədən baş verən dəyərsizləşməsi(süqutu) dünya iqtisadi böhranına səbəb olacaq. Belə ki, investorlar öz dollarlarını avro və digər bu kimi yüksək döndərliyi olan valyutaya ya da ki, qızıla və ya xammala çevirəcəklər. Bununla da faiz dərəcələrini artırmaqla ABŞ-nin xəzinə istiqrazlarına tələb aşağı düşəcək. ABŞ-də idxal mallarının qiymətinin artması inflyasiyanın yaranmasına səbəb olacaq. Belə bir şəraitdə ABŞ-dən ixrac çox ucuz olarsa da, iqtisadi yüksəliş qısa zaman müddətində baş verəcək. Bundan əlavə qeyri-müəyyənlik, inflyasiya və yüksək faiz dərəcələri iqtisadi inkişaf imkanlarını məhdudlaşdıracaq. İşsizliyin artması ABŞ iqtisadiyyatını ya ressesiyaya sürükləyəcək ya da, hətta iqtisadi depressiyaya təhrik edəcək.

Dolların çökməsindən(süqutundan) necə müdafiə olunmalı?

Dolların süqutundan özünü müdafiə etmək üçün ilk növbədə şəxsi vəsaitləri dolların kursunun tədricən aşağı enməsindən qorumaq lazımdır. Bu məqsədlə aktivlərin yaxşı diversifikasiya edilmiş xarici fondlarda, qızıl və digər xammalda saxlanması məqsədə uyğundur. Dolların süqutu dünya iqtisadi böhranına səbəb olacaq, buna görə də ona dərhal reaksiya vermək üçün hər bir təsərrüfat subyektinə və ya ailə təsərrüfatına çevik olmaq məsləhətdir. Bu baxımdan şəxsi kapitalın likvidli aktivlərdə saxlanması məsləhətdir ki, zərurət yarandıqda istənilən zaman onu konvertasiya etmək (cevirmək) mümkün olsun.

Dolların süqutu nə vaxt baş verəcək?

Xoşbəxtlikdən dünya iqtisadiyyatının hazırkı durumunda dolların süqutunun baş vermə ehtimalı çox azdır. Ona görə ki, heç bir ölkəyə (ABŞ istiqrazını saxlayan Çin, Yaponiya və ya digər bu kimi ölkəyə) dolların ucuzlaşmasının baş verməsi sərfəli deyil. Özlərinin ən yaxşı müştərilərini iflasa sürükləmək onların marağında deyil. Lakin nəzərə alsaq ki, yuxarıda qeyd olunan və digər inkişaf etməkdə olan ölkələr öz əmtəələrinin satılması üçün yeni bazarların axtarılması ilə məşğuldurlar, onda çox güman ki, tədricən də olsa dolların dəyəri azalacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. World Economic Outlook Database. GDP based on PPP share of world total (англ.). IMF (April 2015). Проверено 7 июня 2015.
2. РБК daily. Россия переходит на новую СНС. РБК daily (21 августа 2013). Проверено 1 мая 2015.
3. World Economic Outlook Database Оценочные данные за 2014 год. МВФ (2014.10).
4. World Economic Outlook Database, April 2015. МВФ: ВВП по паритету покупательной способности (ППС). апрель 2015. (англ.).
5. WB: Gross domestic product based on purchasing-power-parity (PPP) valuation of country GDP ББ: ВВП по паритету покупательной способности (ППС). Октябрь 2014. (англ.).
6. The World Factbook.
7. <http://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info>.

*Cavadov R.C. i.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

DÜNYANIN APARICI VALYUTASININ SÜQUTU VƏ ONUN İQTİSADİ NƏTİCƏLƏRİ

Dolların süqutu, yəni onun çökməsi – bu dolların alıcılıq qabiliyyətinin çox sürətlə aşağı düşməsidir ki, bu da dollara malik olan şəxslərin tələş içində onu istənilən qiymətə satmağa hazır olması halında baş verə bilər.

Dolların süquta uğramasından öncə bir neçə hadisənin baş verməsi zəruridir. Birincisi, valyutanın zəifləməsi üçün tutarlı səbəb olmalıdır. İkincisi, tələş içində dollardan imtina edən əksər investorlar üçün alternativ valyutanın və ya aktivin olması vacibdir. Üçüncüsü, bazar subyektlərini tələşə təhrik edən hansısa mühüm hadisə baş verməlidir.

Dolların əvəz olunması olduqca əhəmiyyətli global dəyişikliklərin baş verməsini tələb edir ki, bunun da həyata keçirilməsi baxımından dünya səviyyəsində xeyli sayda qərarların və səylərin olması tələb olunur. Çox güman ki, bu da tezliklə baş verməyəəcək.

Məlum faktdır ki, indiki şəraitdə Çin və Yaponiya iqtisadiyyatı ABŞ istehlakçılarından çox asılıdır. Buna görə də onlar yaxşı başa düşürlər ki, əgər onlar amerika istiqrazlarını satsalar, ABŞ-da onların məhsulunun dəyəri artacaq. Bu da öz növbəsində Çin və Yaponiya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərəcək. Bu baxımdan hal hazırda bu ölkələr öz valyuta ehtiyatlarını dollarda saxlamaqda maraqlıdırlar.

Dolların gözlənilmədən baş verən dəyərsizləşməsi dünya iqtisadi böhranına səbəb olacaq. Belə ki, investorlar öz dollarlarını avro və digər bu kimi yüksək dövrəliyi olan valyutaya ya da ki, qızıla və ya xammala çevirəcəklər.

Xoşbəxtlikdən dünya iqtisadiyyatının hazırkı durumunda dolların süqutunun baş vermə ehtimalı çox azdır. Ona görə ki, heç bir ölkəyə dolların ucuzlaşmasının baş verməsi sərfəli deyil. Dolların süqutundan özünü müdafiə etmək üçün ilk növbədə şəxsi vəsaitləri dolların kursunun tədricən aşağı enməsindən qorumaq lazımdır. Bu məqsədlə aktivlərin yaxşı diversifikasiya edilmiş xarici fondlarda, qızıl və digər xammalda saxlanması məqsədə uyğundur.

*Джавадов Р.Д. Д.ф.э., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

КРАХ ВЕДУЩЕЙ МИРОВОЙ ВАЛЮТЫ И ЕГО ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Крах доллара – это быстрое падение покупательной способности валюты, из-за паники держателей долларов, которые готовы продавать его по любой цене. Для того чтобы произошло крах доллара во-первых, должна быть причина для слабости валюты, во-вторых, должна быть альтернативная валюта или актив, в-третьих, должно произойти какое-то важное событие, которое бы спровоцировало панику.

Замена доллара это значительная глобальная перемена, для осуществления которой потребуются огромное количество решений и усилий на мировом уровне, то она быстро не произойдет.

Если Китай, Япония или другие крупные держатели начнут сбрасывать государственные облигации США на вторичном рынке то это может вызвать панику и приведет к краху доллара. Внезапное крах доллара создаст мировой экономический кризис, так как инвесторы переведут доллары в другие валюты, такие как евро, или другие активы, такие как золото или сырье.

К счастью очень маловероятно, что случится крах доллара. Потому что ни одной стране которая может сделать это не выгодно, чтобы произошло падение доллара. Чтобы защитить себя от краха доллара сначала нужно себя защитить от постепенного снижения курса доллара. Для этого целесообразно держать свои активы в хорошо диверсифицированном иностранном фонде, золоте и других сырьевых товарах.

*Javadov R.J. PhD in econ., assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE COLLAPSE OF THE WORLD'S LEADING CURRENCY AND ITS ECONOMIC IMPACT

The collapse of the dollar - a rapid decline in the purchasing power of currency, because of panic holders of dollars that are willing to sell it at any price. In order to happen collapse of the dollar in the first place, there must be a reason for the weakness of the currency, and secondly, there must be an alternative currency or asset, thirdly, to happen some significant event that would have triggered a panic.

Replacing the dollar is a significant global changes that would require a huge amount of decisions and efforts at the global level, it will not happen quickly.

If China, Japan and other major holders will begin to dump US government bonds on the secondary market, it can cause panic and lead to the collapse of the dollar. The sudden collapse of the dollar will the global economic crisis, as investors translate dollars into other currencies such as the euro or other assets such as gold or commodities.

Fortunately, it is very unlikely that will happen collapse of the dollar. Because no one country that can do it is not beneficial to the dollar's decline has occurred. To protect themselves from the collapse of the dollar will first need to protect themselves from the gradual depreciation of the dollar. To do this, it is advisable to keep their assets in a well diversified foreign funds, gold and other commodities.

UOT- 336.1

**QEYRİ-DÖVLƏT MALİYYƏ RESURLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN
TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Açar sözlər: subsidiyalar, güzəştli kreditlər, vergi güzəştləri, maliyyə tarazlığı, lizing xidməti, dividend, kredit, faiz, qiymətli kağız, səhmlər, inflyasiya, pulun axını.

Ключевые слова: субсидий, кредитные льготы, налоговые льготы, финансовые регулирование, лизинговые услуги, дивиденды, кредит, процент, ценные бумаги, акции, инфляция, денежный поток.

Key words: subsidies, soft-loan, tax exemptions, finance balance, leasing service, dividend, credit, interest, securities, shares, inflation, money float.

Qeyri-dövlət maliyyə resursları özəl sektorun və əhalinin pul vəsaitlərini özündə birləşdirir. Qeyri-dövlət maliyyə resursları mülkiyyət münasibətləri dəyişdikcə, əhalinin gəlirləri artdıqca resursların istifadəsi istiqamətlərinə uyğun olaraq təkrar istehsal amillərinə və artım surətlərinə görə fərqlənir. Qeyri-dövlət resursları dövriyyədə olan pula ehtiyacların ödənilməsi məqsədilə ayrı-ayrı sahələrə kapital qoyuluşunun dinamikasını müəyyənləşdirir. Bu maliyyə resurslarının formalaşma mənbələri dövlət və qeyri-dövlət sektorlarına bölünür. Belə ki, əhalinin resursları bölgü və yenidən bölgü vasitəsilə dövlət büdcəsinin və yerli büdcələrin formalaşmasında iştirak edir. Bu proseslərin dinamikası idarəetmə sistemi baxımından kompleks mexanizmlər və onların səmərəli təşkili əsasında baş verir.

Qeyri-dövlət maliyyə resursları ölkənin məcmu balansının yarısından çoxunu təşkil edir. Müəssisə və təşkilatların mənfəəti, əhalinin gəlirləri, sahibkarların gəlir və xərcləri formalaşma və istifadə mexanizmlərinə görə fərqlənir. Hər bir sahədə bu resursların akkumulyasiya dərəcəsi, uyğun olaraq özəlləşmə dərəcəsindən və həmin sahələrin resurslarının mülkiyyət formasından asılı olaraq dəyişir. Qeyri-dövlət maliyyə resurslarının sahə quruluşu həmin sahələrin məhsulu və resurslarının təyinatına görə təsnifatlaşdırılması metodikası ilə müəyyənləşir. Ona görə də, bu sahənin məhsulunun ictimai xarakterli olması, onun mərkəzləşdirilmiş və yaxud xüsusi gəlirlərin mənbəyi rolunu oynamağa istiqamət verir. Belə ki, dövlət xərclərinin və dövlət büdcəsinə daxil olmaların sahələr üzrə azalması həmin sahələrin, əhalinin və sahibkarların gəlirlərinin formalaşmasına təsir edir.

Sahibkarlıq gəlirləri dövlət büdcəsinə ayrılan vəsaitləri ödədikdən sonra əmlakın artımına və əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına yönəldilir. Qeyri-dövlət maliyyə resurslarının əsas mənbəyi sahibkarlıq gəlirləri, mənfəət və həmçinin əhali gəlirləri, təşkil edir. Bu gəlirlərin formalaşmasında qeyri-dövlət sektoru özünün tələbatını ödəmək üçün müəyyən qeyri-dövlət və dövlət mənbələrinə təsir edə bilər. Bu özəl sektorun inkişafı üçün dövlət büdcəsindən ayrılan subsidiyalar və yaxud güzəştli kreditlər, vergi güzəştləri və müəyyən maddi xidmətlər yolu ilə baş verir. Belə ki, investisiya proqramları çərçivəsində mərkəzləşdirilmiş gəlirlərin bir hissəsi əhalinin tələbatına uyğun olaraq məhsul istehsalı təşkil etmək və həmin məhsulun bir hissəsini mərkəzləşdirilmiş dövlət büdcəsinə köçürmək yolu ilə maliyyə tarazlığı yaradır. Digər mənbəni dövlətin xüsusi fondları hesabına kənd təsərrüfatına və sahibkarlığın digər növlərinə maliyyə yardımı üçün sahibkarlığa kömək fondu, lizing xidmətinə maliyyə dəstəyi, həmçinin ayrı-ayrı sahibkarlara büdcədən ayrılan kreditlər və xarici ölkələrin proqramları əsasında ayrılan vəsaitlər təşkil edir. Qeyri-dövlət maliyyə resurslarının formalaşması, istifadəsi, ikiqat hesablar və matrisalar əsasında tənzimlənir.

Qeyri-dövlət maliyyə resursları istehsal və istehlakın təşkili, miqyası və təsərrüfat fəaliyyətinə görə xüsusiləşir. Belə ki, dövlətin pul-kredit siyasəti və onun formalaşması həmin resursların məqsəd və vəzifələrə görə bölgüsü və istifadəsi ilə səciyyələnir. Təsnifatlaşdırma metodları olaraq iqtisadi prioritetlər və onların reallaşmasında resursların stimullaşma mexanizmləri əsas götürülür. Hər bir prioritet vəzifənin həyata keçirilməsinin qlobal səmərəsinə uyğun olaraq xüsusi resursların və ictimai vəsaitlərin cəlb edilməsi yolları və mexanizmləri, bütövlükdə resursların bölgüsü və sonrakı inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Funksional prioritetlər üzrə sahələrin və resursların tələbatı və onların sahibkarlıq hüquqlarına görə istifadəsi mexanizmləri əhatə olunur. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq təminatı bütövlükdə iki əsas vəzifəni müəyyənləşdirir. Ərzaq tələbatına uyğun olaraq ərzaq təklifinin tarazlığı. Bu məqsədlə ərzaq tələbatını, zəruri maliyyə potensialını və onun istifadə variantlarını tapmaqla tələbatın ödənilmə dərəcəsinin müəyyən normalara, yaxud proqnozlaşdırılmış hədəflərə çatma meylləri və əsas üsulları əsaslandırılır. Ərzaq tələbatını təmin edən istehsal, idxal və uyğun olaraq qiymət amilini nəzərə almaqla gəlirlər və onların bölgüsü, ərzaq tələbatının növü və kreditinə uyğun ərzaq təklifini təmin edən resurs potensialı proqnozlaşdırılır. Beləliklə, qlobal hədəf seçilməklə bütövlükdə maliyyə potensialının əsas akkumulyasiya olunmuş növü olan əhalinin, sahibkarların məcmusu pul gəlirləri proqnozlaşdırılır. Cəmiyyətdə resursların bölgüsünün maddi maliyyə tarazlığı, subyektlər arasında pulun axını, maddi əşya hərəkətinin dinamikası qanunauyğunluqları verilir.

Maliyyə resurslarının sahələr və mülkiyyət formaları üzrə yerləşməsi dövlətin büdcə, maliyyə və vergi mexanizmləri ilə formalaşır. Hər bir hüquqi və fiziki şəxs maliyyə potensialını və onun istifadə risklərini, təbii ki, özünün maraqları və onun göstəricisi olan mənfəət norması ilə müəyyənləşdirir. Daha xarakterik cəhət mənfəətin yaranması və onun bölgüsündə risklərin bölgüsü və yenidən bölgüsü təşkil edir. Belə ki, ərzaq təminatı üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər və xüsusi kapitalın bu sahəyə yönəlməsi riskləri həmin sahədə məşğul olanların xərclərinə uyğun olaraq gəlirləri ilə ölçülür. Rəqabət dərəcəsi fəaliyyət sahəsinin profilini, onun marketinq strukturunu və xərclər strukturunda ayrı-ayrı resursların alternativ kombinasiyasını müəyyənləşdirir. Həmçinin texnoloji variantların və strukturların seçilməsi, xərclərin ümumi həcminə və onların bir-birini əvəz etməsinə təsir edir. Əmək məsrəfləri və maddi məsrəflər arasında nisbətən dəyişməsi, qeyri-dövlət sektorunda məhsulun əmək və maddi tutumuna təsir edir ki, bu da bütövlükdə xərc strukturunun kompensasiyası üçün maliyyə vəsaitlərinin tapılması metodikasını formalaşdırır. Qeyri-dövlət maliyyə resursları kapital qoyuluşu, əmtəə və xidmət bazarında əmtəə və xidmət təklifinin formalaşması və artımı həmçinin, yığım vəsaiti kimi kredit və investisiya mənbəyi olaraq istifadə olunur. Kapital qoyuluşu kimi sahibkarlığın inkişafı fərdi təsərrüfatın, tikinti və digər əsaslı kapitalın dövriyyəsinə təsir edir. Kapital qoyuluşu kommersiya mənfəəti əldə etmək, ictimai tələbatı ödəmək, rəqabətə dözmək üçün tələb olunan xərclərin ödənilməsi üçün istifadə olunur.

İnvestisiya xərcləri bazar tələbatına uyğun sahələrin və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə potensialının artırılması, maliyyə resurslarının təkrar istehsalı və rəqabət mühitinin qorunmasına xidmət edir. Maliyyə resurslarının cəmləşməsi xüsusiyyətləri və onların dinamikası investisiya həcmi və onun strukturunda rol oynayır. Belə ki, sahibkarların maliyyə resurslarının artım tempi özəl sektorun daha çox vüsət aldığı kənd təsərrüfatı, ticarət və xidmət, həmçinin ev təsərrüfatında üstün sayılır. Daha əhəmiyyətli olan, əhalinin istehlak bazarını formalaşdıran məhsulların istehsalı, xaricə ixrac olunan maddi resurslar və xidmət qeyri-dövlət maliyyə resurslarının axınına səbəb olur.

Əhali istehlakında struktur dəyişmələri bütövlükdə istehlak bazarının əmtəə və xidmət strukturunu formalaşdırır. İstehlakçıların maliyyə gücü onların gəlirləri və kredit resursları ilə

məhdudlaşır. Ona görə də, hər bir sahə və fəaliyyət növü üzrə müəyyən məhdudiyyətlər və metodlar mövcuddur ki, əmtəə, xidmət və pul bazarında rəqabət və seçimi formalaşdırır.

Maliyyə resurslarının formalaşma mənbələri sosial-iqtisadi fəaliyyətə görə təsnifləşir. Liberallaşma və bazar rəqabəti genişləndikcə maliyyə axınının intensivliyi onların səmərəliliyi ilə ölçülür. Hər iki qeyri-dövlət təsərrüfat subyekti rəqabət mühiti və pul təklifi mənbələrinin alternativ variantlarının çoxluğu şəraitində özünə uyğun səmərəli variantı seçilir. Kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm bazarının özəlləşmə səviyyəsi onun maliyyə mənbələrinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Belə ki, kənd təsərrüfatı resurslarının 98%-nin özəl sektorda olması ona əhali resurslarının cəlb edilməsi istiqamətlərini zəruriləşdirir. Bununla yanaşı, kredit və dövlət resurslarının bu sahəyə cəlb edilməsi, aralıq bazar prinsipləri əsasında mənfəət və gəlirlilik səviyyəsi ilə ölçülür. Ona görə də, maliyyə resurslarının alternativ mülkiyyət formaları yəni bir istehsal və istehlak obyektlərində toplanı bilər. Maliyyə mənbələrinin çoxluğu və onların resurslarının həcmi tələb və təklifin tarazlığına səbəb olur. Ərazi üzrə toplum maliyyə resursları, onun istifadəsi mexanizmləri qeyri-dövlət sektorunun məcmuu maliyyə resurslarının formalaşmasında və istifadəsində rolu və həmçinin onun sahə və funksional strukturu hər bir fəaliyyətin maliyyə mexanizmlərini, onun dəyişmə dinamikasını müəyyənləşdirir və proqnozlaşdırılması üçün şərait yaradır. Belə ki, əgər hər hansı istehsal sahəsini götürsək, onun bu struktur məcmuu maliyyə mənbələri üzrə xüsusi çəkisi Pic, sahəyə uyğun daxilolmalar DSK ilə ifadə olunur.

Məcmuu maliyyə balansının dinamikası dövlət və qeyri-dövlət sektorunun pul yaratmaq qabiliyyəti, onların ümumi daxili məhsulu və hər birinin dəyəri ilə ölçüldüyü kimi, hər bir sahəyə zəruri olan resurslar xərclərin miqdarı ilə müəyyənləşir. Beləliklə, makrosəviyyədə daxilolmalara və xərclər arasında nisbətən hər bir sahənin və fəaliyyət növünün rolu onun iştirak payı və səmərəli təsiri ilə qiymətləndirilməklə, perspektiv inkişafın sahələrarası maddi maliyyə balansını tərtib etməyə imkan verir. Nəzəri cəhətdən qeyri-dövlət və qeyri-maliyyə resursları arasına optimal nisbətin təyini və yaxud əlverişli nisbətlərin proqnozlaşdırılması dinamik prosesdir. Qeyri-dövlət sektorundan büdcə sisteminin və ictimai maliyyə balanslarının formalaşmasına təsir edən daxilolmalar özünün maddi-əşya strukturu, iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin adekvatlığı və səmərəliliyi ilə ölçülür. Belə ki, vergi dərəcələrini azaltmaq, vergiyə cəlb olunan fəaliyyət növlərinə və məhsullara güzəştlər son nəticədə qeyri-dövlət gəlirlərini stimullaşdırır. Stimullaşma mexanizmləri olaraq sahibkarlıqda kredit və faizi siyasəti rəqabət mühitinə şərait yaradılması tədqiq olunur. Müəssisə və təşkilatların xərcləri və daha çox xüsusi vəsaitlər hesabı amortizasiya xərclərini çıxdıqdan sonra bazar tələbinə uyğun dəyişməni müəyyənləşdirir. Xərc strukturunda qeyri-dövlət müəssisələri və fondları vasitəsi ilə 66% xərclər ödənilir. Büdcə kəsiri 1,7% təşkil edir.

Qeyri dövlət müəssisə və təşkilatlarının gəlirləri, onların amortizasiya xərcləri, dövlət büdcəsinə ödəmələri, həmin müəssisələrin istehsal həcmi, səmərəliliyi və məhsullarının bazar tələb və təklifinə uyğun dəyişmə dinamikası ilə ölçülür. Ona görə də, müəssisə və təşkilatların əlində qalan vəsait dövlət borclarını və ödəmələri çıxdıqdan sonra əhəlinin əmək haqqı gəlirlərini, amortizasiya xərclərini çıxdıqdan sonra mənfəət kimi qalan resurslar sosial tələbat üçün xərc istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sosial müdafiə fondu ilə xərclər isə qeyri-dövlət və dövlət müəssisələrinin xərcləri hesabına formalaşır və istehlak istiqamətində istifadə olunur. Beləliklə, qeyri-dövlət maliyyə resurslarının artımı tənzimlənən və təşəbbüskarlıqla artan istiqamətlər üzrə idarə oluna bilər. Kredit və faizlər, dividendlər artıq dövlət və xüsusi vəsaitlərin yenidən bölgüsü hesabına hər hansı subyektin xərci, digər subyektin isə gəliri kimi bank xərclərini nəzərə almaqla formalaşır və istifadə olunur. Bu artıma qiymətli kağızlar bazarında səhmlərin, çeklərin və digər qiymətli kağızların emissiyası, ona tələbat və həmçinin səhmlərin və dividendlərin gətirdikləri gəlirlərdən asılı olaraq formalaşır.

Buraxılan səhmlər və borclar, verilən kreditlər və alınan faizlərin subyektlər üzrə bölgüsü və yenidən bölgüsü sxematik olaraq maliyyə və tədiyyə balanslarının formalaşmasına əsas verir, onun dinamikasını tənzimləyir. Hər sahənin tədiyyə balansı onun gəlirləri və xərclərinin, daxili istehlak və bazar strukturlarının gəlir və istehlak balanslarını formalaşdırır. Beləliklə, hər bir sahənin maliyyə istehsal fəaliyyəti uyğun olaraq istehsal proqramlarına müvafiq xərc strukturuna və onların mənbələrini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Maliyyə tələbatı maliyyə bazarında mənfəət əmələ gətirmək qabiliyyətlərini nəzərə alaraq sahələşdirir. Belə ki, sahənin gəlirlilik səviyyəsi onun marketinq planı və daxili məsrəflərin səmərəli istifadəsi yolu ilə mümkün olur. Ona görə də maliyyə resurslarının qeyri-dövlət sektoruna yönəldilməsi, qeyri-dövlət maliyyə resurslarının sahibkarlığa investisiya kimi qoyulması həmin sahələrin məhsulunun daxili və xarici bazar tələbinə və tədiyyə qabiliyyətinə uyğun təşkil və idarə olunması yolu ilə mümkün olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.M.Sadıqov Q. Bədəlov "Maliyyə resursları və maliyyə bazarı", Bakı, 2003.
2. S.V. Salahov "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi" Bakı, 2004.
3. S.Məmmədov "Maliyyə" (dərs vəsaiti), Bakı, 1997.
4. X.B.Xankişiyev "Maliyyə nəzarəti" Bakı, 2006.
5. R.Əliyev, T.Zeynalov Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin tənzimlənməsinin metodoloji əsasları. Bakı, 2001.
6. İ.H.İbrahimov "Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meylləri və xüsusiyyətləri". Bakı, 2007.
7. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во "Дело и сервис", 1999, 160 с.
8. Астахов В. П. Анализ финансовой устойчивости фирмы и процедуры, связанные с банкротством. – М.: Изд-во "Ось-89", 1996, 166 с.
9. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник. – 4-е изд., доп. и перераб. – М.: Финансы и статистика, 1998, 416 с.

*Quliyev Z.Q. müəl.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

QEYRİ-DÖVLƏT MALİYYƏ RESURLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə maliyyə resurslarının formalaşması və dəyişmə dinamikası nəzərdən keçirilir. Xüsusilə iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına xidmət edən qeyri-dövlət maliyyə resurslarının mənbələri və onların formalaşma istiqamətləri tədqiq olunur. Qeyri-dövlət maliyyə resurslarının tərkibinə, iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunun məsrəflərini ödəyən əhəlinin vəsaitləri, sahibkarların bank və kredit resursları daxil edilir.

Qeyri-dövlət maliyyə resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasının intensivliyi bank fəaliyyəti və əmanətlərin faiz dərəcəsi, kreditlərin faizi, həmçinin inflyasiya dərəcəsi ilə ölçülür. Inflyasiya faizi bütövlükdə investisiya layihələrinin risklərini artırır. Daha çox əhəlinin resursları üzərində dövlət təminatı və dövlət zəmanəti ilə həmin resursların qorunması mexanizmləri bütövlükdə resursların istifadəsinə stimül yaradır. Maliyyə resurslarının qorunması və istifadəsi, onun təkrar istehsalı pul-kredit siyasətinin bütöv istiqamətləri və sahələr üzrə prioritetliyi, yaxud həmin sahələrə stimül yaratmaq mexanizmləri ilə formalaşır və inkişaf edir.

*Гулиев З.Г. преподаватель
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСОВ ЧАСТНОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассматриваются факторы формирования и динамика изменения финансовых ресурсов. Особенно исследуются источники и направления формирования негосударственных ресурсов, которые способствуют росту экономики в целом и по отдельным отраслям экономики. В состав негосударственных финансовых ресурсов включаются средства населения, предпринимателей, банковских и кредитных ресурсов, которые покрывают расходы на негосударственный сектор экономики.

Интенсивность негосударственных финансовых ресурсов в экономический оборот определяется процентной ставкой сбережений, кредитными процентами, а также уровнем инфляции. Уровень инфляции в целом увеличивает риски инвестиционных проектов. Государственное обеспечение и государственная гарантия над большими ресурсами населения вместе механизмами защиты этих ресурсов, в целом создают стимул для использования ресурсов. Защита использование финансовых ресурсов и их перепроизводство формируется и развивается целыми направлениями и областями приоритета денежно-кредитной политики или формируется и развивается механизмами стимулирования этих областей.

*Quliyev Z.Q. teacher
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE ANALYSE AND ASSESSMENT OF THE PROFICIENT USE FROM NON-STATE FINANCIAL RESOURCES

The article deals with the formation and the modification dynamics of the financial resources properly. There is investigated the sources of non-state financial resources and their formation directions. Non-state financial resources involves the population's resources which meet the expenses of the non-state sector of the economy, the owner's bank and credit resources.

The intensity of the involvement of the non-state financial resources into economic circulation is measured by the rates of bank activity, interest rate of savings, the interest of credits as well as the inflation rate. The inflation interest increases the risks of the whole investment projects. Mostly the state guarantee over the people's resources and their maintenance mechanisms by the state guarantee promotes the whole use of these resources. The maintenance and employment of financial resources is formulated and developed by its priority over monetary policy its directions or its promotion mechanisms to these spheres.

Nəcəfov Emil dis.
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

UOT - 340.132.233 (479.24)

EKOLOJİ AUDİTİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: ekoloji audit, ekoloji auditor, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji ekspertiza.

Ключевые слова: экологический аудит, экологический аудитор, защита окружающей среды, экологическая экспертиза.

Key words: ecological audit, ecological auditor, protection of environment, ecological expert.

Təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması və ya həyata keçirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı məsələlərin sistemli şəkildə nəzərə alınması zəruriliyi haqda ideyalar son əsrdə, daha dəqiq deyilsə, XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən bəşəriyyətin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sosial-iqtisadi inkişafın formalaşmaqda olan indiki mərhələsində müasir texniki vasitələrin ətraf mühitə təsiri o qədər böyükdür ki, açıq-aydın şəkildə ifadə olunan global miqyaslar alır. Belə bir vəziyyət ekoloji fəlakət zonasının, qəza situasiyalarının yaranmasına gətirib çıxarır və bu da öz ardınca olduqca böyük iqtisadi itkilərə və prinsip etibarilə yeni neqativ ekoloji faktorların meydana gəlməsinə səbəb olur. Ekoloji ekspertiza və ekoloji audit sistemləri bu gün əksər ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda ekoloji siyasətin əhəmiyyətli vasitəsi kimi istifadə edilir.

Ekoloji auditin meydana çıxması zərurətinə nəzər salsaq, məlum olub ki, “ekoloji audit” anlayışının kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Əslində də hərfi mənada “*ekologiya*” məskunluq mühiti haqqında elm, “*audire*” kəlməsindən yaranan “audit” termini isə “eşitmək”, “dinləmək” deməkdir. İnsan məskunluq mühitində baş verən hadisə və proseslərə ilk dəfə nə vaxtdan şüurlu şəkildə qulaq asmağına gəldikdə isə məlum olub ki, təbiət qüvvələri ilə vəhdətdə yaşamaq zərurətinin intuitiv dərk edilməsi hələ qədim miflərdə öz əksini tapmışdır ki, bunlarda da təbiət hadisələrini və onların cəmiyyətə təsirini ümumiləşdirmək və izah etmək cəhdləri olmuşdur.

Uzun əsrlər boyu insanla təbiətin qarşılıqlı fəaliyyəti məsələləri ilə bəşəriyyətin ən ağıllı adamları məşğul olmuşlar. Yunan materialist filosoflarının, İntibah dövrü alimlərinin və s. əsərlərində təbiətin qarşılıqlı daxili əlaqəsi və ruhu olan bütöv bir tam kimi yozumuna rast gəlmək mümkündür. XIX əsrin əvvəllərində alman mütəfəkkiri Fridrix Şelling təbiətin dərk olunmasında inkişaf ideyasını irəli sürmüş və “təbiətin fəlsəfəsi”ni yaratmışdır. 1866-cı ildə digər alman alimi Ernst Gekkel “ekologiya” terminini irəli sürmüşdür (yunan dilindəki *oikos* – “məskən” və *logos* – “təlim” sözlərindən əmələ gəlmişdir). Gekkelin baxışları özündə darvinizm baxışlarını və panteizm ideyalarını, başqa sözlə, ilahi və təbii əsasları eyniləşdirməyi uzlaşdırırdı [1].

Neqativ təsirin qarşısının alınması və sərhədlərarası ekoloji münaqişələrin həll olunması prinsipləri bir sıra beynəlxalq sənədlərdə şərh edilmişdir ki, onlardan BMT Baş Assambleyasının qərarını, ətraf mühit məsələləri üzrə Stokholm konfransını (1972-ci il), Ümumdünya Təbiət Xartiyasını (1982-ci il), Sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri haqda Konvensiyanı (1992-ci il), Transsərhəd su axınları və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə Konvensiyanı (1992-ci il) qeyd etmək lazımdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1992-ci ildə ətraf mühit məsələləri üzrə Rio-de-Janeyroda keçirilən konfransında ekoloji qiymətləndirmə prosedurlarının zəruriliyi məsələsi təsdiq olunmuşdur. Rio-de-Janeyro bəyannaməsinin 17-ci prinsipinə müvafiq olaraq, “ətraf mühitə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərə bilən və səlahiyyətli milli orqanın qərarı ilə təsdiqlənməli olan nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərinə münasibətdə” milli instrument kimi, ekoloji nəticələrin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir [2].

Ətraf mühitin mühafizəsinə dair nəzarət sisteminin təşkili inkişaf etmiş ölkələrdə son illərdə geniş yayılmışdır. ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa ölkələrində, Yaponiyada ekoloji audit daha yüksək səviyyədədir və bu istiqamətdə fəaliyyət dövlət səviyyəsində tənzimlənir.

Ümumiyyətlə dünya miqyasında belə qəbul olunmuşdur ki, ekoloji audit hələ 1970-80-ci illərdə sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə yaranmağa başlamış və bu həmin ölkələrdə ekoloji hüququn potensial effektiv instrumenti olmuşdur. Ekoloji normaların pozulmasına görə ciddi məsuliyyət tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq XX əsrin 70-ci illərində ABŞ-da onun tətbiqi zəruriliyi irəli sürülmüş və metodoloji əsasları işlənib hazırlanmışdır. Avropa İqtisadi Birliyində (AİB) ilk dəfə olaraq ekoloji audit haqqında direktiv sənəd və bu məsələyə metodoloji yanaşma 1982-ci ildə qəbul olunmuşdur. Ekoloji auditin əsas prinsipləri isə Avropa Birliyinin ekoloji menecment və ekoloji audit üzrə Təlimatında (Qaydalarında) reallaşdırılmışdır və 1995-ci ildən etibarən qüvvədədir.

1995-ci ilin aprelində Avropa Şurası tərəfindən üzv ölkələr üzrə ekoloji auditor və ekoloji menecment fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı normativ-hüquqi sənədlər paketi qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji auditin təşəkkülü tarixindən bəhs edərkən, öncə qeyd olunmalıdır ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş ölkə Konstitusiyasında əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları sırasında sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ 39-cu maddə ilə təsbit olunmuşdur [3].

2009-cu il martın 18-də keçirilmiş referendumda isə həmin maddəyə daha iki bənd əlavə edilmişdir:

1. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz.

2. Dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir.

Azərbaycan Konstitusiyasının “Sağlamlığın qorunması hüququ” adlı 41-ci maddəsinə görə “İnsanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər”. Bu qanunvericilik tələbinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə ekoloji cinayətlərə dair düz 15 maddədən (247-261-ci maddələr) ibarət bütöv bir fəsil daxil edilmişdir.

“İnsanın və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi” məqsədilə qəbul edilmiş “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il 677-IQ nömrəli Qanunu [4] və həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 1999-cu il tarixli 172 nömrəli fərmanı [5] ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin pozulması, təhlükəli ekoloji vəziyyət yarada bilən obyektlərin bilərəkdən zədələnməsi və ya dağıdılması, yaxud ekoloji təhlükə qorxusunun yaradılması, habelə təsərrüfat subyektlərinin ekoloji cəhətdən təhlükəli fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi məsələlərini tənzimləyir. Eyni zamanda, ölkəmizin ali qanununda təsbit olunmuş hüquqların reallaşmasının əsas həlli yollarından biri, beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, ekologiya və ətraf mühitə səmərəli nəzarət mexanizminin qurulmasıdır. Bu mənada, ümumi nəzarət sisteminin bir qolu kimi, Azərbaycanda ekoloji auditin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1999-cu il iyunun 8-də qəbul edilmiş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 678-IQ nömrəli Qanununda ekoloji auditə “Ekoloji audit və onun həyata keçirilməsi” adlı ayrıca bölmə həsr olunmuşdur. Həmin bölmədə “ekoloji audit”, “ekoloji auditor” anlayışları və ekoloji auditin həyata keçirilməsi müddəaları hüquqi təsbitini tapmışdır. Bundan əlavə, Qanuna həmçinin “Ekoloji ekspertiza” və “Ətraf mühitin mühafizəsinə nəzarət” adlı xüsusi bölmələr də daxil edilmişdir. Qanuna əsasən, “Ekoloji audit təbii resursların istifadəsi və bərpası üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməsi də daxil olmaqla, təbiətdən isti-

fadəçi tərəfindən ekoloji tələblərin, ətraf mühitin mühafizəsi normalarının və qaydalarının gözlənilməsi məqsədilə onların təsərrüfat və digər fəaliyyətinin müstəqil yoxlanılmasıdır". Ekoloji auditor isə xüsusi icazəyə əsasən ekoloji auditor fəaliyyəti göstərmək hüququna malik olan hüquqi və ya fiziki şəxslərdir. Ekoloji audit təbiətdən istifadəçi ilə ekoloji auditor arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən aparılır. Üstəlik, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda ekoloji audit məcburidir.

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti növü kimi, ekoloji auditin həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi üçün hüquqi normalar və metodoloji baza hələlik tam işlənib hazırlanmamışdır. Bununla bərabər "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 1999-cu il tarixli 173 nömrəli və "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun icrasının təmin edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 30 avqust tarixli 392 nömrəli fərmanlarına əsasən, Azərbaycanda ekoloji auditor fəaliyyəti göstərmək üçün Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasında, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyində bu istiqamətdə bir sıra metodoloji normalar və müvafiq normativ-hüquqi aktların işlənilib hazırlanması üzrə xeyli iş görülmüşdür. O cümlədən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində ekoloji auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydaları təsdiq olunmuş, ekoloji auditin keçirilməsi üçün prinsiplər müəyyən edilmişdir.

Ekoloji auditləşdirmə sahəsində təxminən 35-40 illik təcrübə olmasına baxmayaraq, bu gün istər xarici ölkələrdə, istərsə də Azərbaycanda ekoloji auditin qərarlaşmış tərfi müəyyən edilməmişdir. Bu ekoloji auditin çoxşaxəli aspektləri ilə əlaqədardır. Lakin Ümumdünya və Avropa yenidənqurma və inkişaf bankları, Amerikanın Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Agentliyi tərəfindən qəbul olunmuş əsasnamə ("Ekoloji audit sahəsində siyasət haqqında bəyanat", 1986-cı il), eləcə də ISO-14000 standartları əsasında belə müəyyən etmək olar ki, beynəlxalq praktikada ekoloji audit məfhumu altında, hər şeydən əvvəl, təbiəti mühafizə tədbirlərinin təhlili və həmin tədbirlərin təbiəti mühafizə tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması daxil olmaqla, ətraf mühitin vəziyyətinə təsir göstərən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin sistemativ, obyektiv qiymətləndirilməsi başa düşülür.

Ekoloji auditin əsas cəhətlərinin tədqiqi ona yanaşmanın nəzəri prinsiplərinin formalarını müəyyənləşdirir.

Ekoloji audit – onun həyata keçirilməsini təmin edən və özündə təşkilati, elmi, metodiki və digər tədbirlər kompleksini birləşdirən sahibkarlıq fəaliyyəti növüdür.

Ekoloji audit – sahibkar kimi qeydiyyatdan keçən, müəyyən olunmuş qaydada təhsil alan və attestasiya olunmuş, auditor fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ verən lisenziyaya malik olan müstəqil auditor təşkilatı və ya auditorlar tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Ekoloji audit – ətraf mühitin təhlükəsizliyi və müəssisənin investisiya üçün cəlbediciliyinin yüksəldilməsi məqsədilə ekoloji audit təşkilatı tərəfindən müəssisənin fəaliyyətinin, onun ekoloji təhlükəsizliyinin və ətraf mühitin texnogen təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında qanunvericiliyin, maliyyə öhdəliklərinin dürüstlüyünün, təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr üzrə hesabat, qeydiyyat və mühasibat sənədlərinin tələblərinə uyğunluğunun sübut edilməsidir.

Ekoloji audit – təsərrüfat subyektinin fəaliyyət hesabatlarının qüvvədə olan ekoloji qanunvericiliyə, ekoloji normativ aktlara, standartlara, sertifikatlara, qaydalara, tələblərə, dövlət təbiəti mühafizə orqanlarının ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək üzrə göstərişlərinə uyğunluğunun yoxlanılması məqsədilə ekoloji auditorlar tərəfindən həyata keçirilməsi, məsləhət və tövsiyələrin verilməsi üzrə fəaliyyətdir.

Ekoloji audit – təsərrüfat subyekti və başqa fəaliyyət növləri tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində normativ-hüquqi tələblərə riayət olunmasının müstəqil qiymətləndirilməsi

məsi və ekoloji fəaliyyət sahəsində tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Ekoloji audit – təbii resursların istifadəsi və bərpası üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməsi də daxil olmaqla, təbiətdən istifadəçi tərəfindən tələblərin, ətraf mühitin mühafizəsi normalarının və qaydalarının gözlənilməsi məqsədilə onların təsərrüfat və digər fəaliyyətinin müstəqil yoxlanılmasıdır.

Bütövlükdə ekoloji audit – təsərrüfat subyektinin, bu və ya başqa fəaliyyət sahəsinin tələblərə, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsindəki normativlərə və normativ sənədlərə, habelə beynəlxalq standartların tələblərinə riayət etməsi və belə bir fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üzrə tövsiyələrin hazırlanması ilə bağlı sənədlərlə əsaslandırılmış, müstəqil kompleks qiymətləndirmədir.

Ekoloji audit dedikdə, hüquqi şəxslərin və vətəndaş-sahibkarların təbiətdən səmərəli istifadə etmələrinin təmin olunması və onların ətraf mühitin zərərli təsirlərdən mühafizəsi üzrə fəaliyyətlərinin, həmçinin təmizləyici və texnoloji avadanlıqlarının vəziyyətinin milli qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması və qiymətləndirilməsi kimi başa düşülə bilər. Ekoloji audit ekoloji qanunvericilikdə nəzərdə tutulan, ekoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən keçmiş və mövcud problemlərin aşkar edilməsi və başqa məqsədlərlə həyata keçirilir.

Fikrimizcə, ekoloji audit ənənəvi maliyyə auditi ilə müqayisədə daha çox analitik xarakter daşıyır və bir qayda olaraq, aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən ekoloji auditin dəstəklənməsi və onun nəticələrinə reaksiya verilməsi;
- ekoloji auditin funksiyalarının yoxlama fəaliyyətindən asılı olmaması;
- auditorların əsaslandırılmış seçimi;
- ekoloji auditin məqsədinin, müddətinin, resurslarının və dövriliyinin müəyyənliyi;
- auditin məqsədinə uyğun məlumatların toplanması, təhlili və nəticələrinin sənədləşdirilməsi;
- ekoloji auditin nəticələrinin doğru və düzgün əks etdirilməsini təmin edən prosedurların (əməliyyatların) olması;
- ekoloji auditin keyfiyyətinə zəmanət verəcək prosedurun olması və informasiya sirlərinin açıqlanmaması;
- auditin doğruluğuna görə auditorun məsuliyyət daşması.

Ekoloji auditin məqsədi təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə öz ekoloji siyasətini müəyyənləşdirməkdə, habelə tədbirlərin, o cümlədən müəyyən edilmiş ekoloji tələblərə əməl olunmasına yönəldilmiş xəbərdarlıqedicə tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə prioritetlərin formalaşdırılmasında, həmçinin təbiətdən istifadənin effektiv şəkildə tənzimlənməsinin reallaşdırılması mexanizminin yaradılmasına və davamlı inkişafın təmin olunmasına köməklik etməkdir.

Beynəlxalq təcrübədə ekoloji auditin predmetinə aşağıdakılar aid edilir:

- ekoloji təhlükənin müəyyənləşdirilməsi, bu istiqamətdə zəruri xəbərdarlıq tədbirlərinin görülməsi və ekoloji təhlükənin qarşısının alınması;
- ekoloji təhsil, maarifləndirmə fəaliyyətinin təşkili və ekoloji informasiyanın yayılması;
- təbiəti və ətraf mühiti mühafizə sahəsində yaranacaq riskin qiymətləndirilməsi, onun aşağı endirilməsinə nail olunması;
- təbiəti mühafizəni həyata keçirən dövlət və ictimai orqanlarla fəaliyyətin əlaqələndirilməsi;
- ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş monitorinqlərin keçirilməsi;

- təbii resurslardan, ehtiyatlardan, həmçinin hazır məhsullardan səmərəli istifadə üzrə tövsiyələrin hazırlanması;

- ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə ilə bağlı fəaliyyət növləri;
- istehsal, tikinti, yaxud təbii obyektə ətraf mühitin vəziyyəti;
- ətraf mühiti idarəetmə sistemləri;
- təbiəti mühafizə qanunvericiliyinə və müəyyən olunmuş ekoloji tələblərə riayət edilməsi;
- resurslardan istifadə olunması;
- tullantılardan istifadə etmə prosesi;
- yol verilən təsir və s. məsələlərin pozulmasına görə məsuliyyətlə bağlı maliyyə riskləri.

Ekoloji auditin növlərindən bəhs edərkən qeyd olunmalıdır ki, beynəlxalq qanunvericilikdə ekoloji auditor fəaliyyəti təşəbbüsçü (könüllü) və məcburi prinsiplər üzrə həyata keçirilir. Məcburilik prinsipi, əsasən, fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin cəmiyyət üçün zərərlik amili üzrə müəyyən olunur. Zəruri hallarda biznes-inkişaf planları hazırlanarkən, ekoloji hissə xüsusi bölmə kimi tərtib olunur və ekoloji proqram hazırlanır.

Hazırkı çərçivədə ekoloji auditin aşağıdakı növlərinə rast gəlmək mümkündür:

- təsərrüfat fəaliyyəti subyektinin təbiəti mühafizə tələblərinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi;
- ekoloji menecment sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- istifadə olunan xammalın, avadanlıqların və texnologiyaların ekoloji təhlükəsizliyinin dəyərləndirilməsi;
- çirklənmədən dəymiş iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi;
- tullantıların təhlükəsinin dəyərləndirilməsi;
- konkret bir ərazidə təbiətdən istifadənin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi;
- enerji istehlakının qiymətləndirilməsi və onun aşağı salınması üzrə yolların təklif olunması;
- istixana effektiv qazların tullantılarının həcmi müəyyən olunması və onların aşağı salınması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması;
- texnogen qəzalar və kortəbii təbii proseslər nəticəsində ekoloji riskin qiymətləndirilməsi;
- ekoloji problemlərin ayrılması və onların həll edilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması;

- ekoloji təhlükəsizlik məqsədilə qəbul olunan normativ-hüquqi aktların əsaslandırılması.

Eyni zamanda, ekoloji auditin bir sıra konkret istiqamətləri geniş əhali qrupları üçün xüsusi maraq doğurur. Məsələn, ekoloji auditdən danışarkən, məhsulun keyfiyyətinə nəzarətlə bağlı onun təbiəti mühafizə menecmenti kimi rolu mütləq qeyd olunmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə “ekoloji audit” ilə yanaşı, “sağlamlığın və ətraf mühitin təhlükəsizliyinin auditi” anlayışından da geniş istifadə olunur. Məsələn bundadır ki, həmin ölkələrdə məhsulun keyfiyyətinin ekoloji standartlara uyğunluğu barədə sertifikat almaq üçün mütləq ekoloji auditor rəyi tələb olunur. Fikrimizcə, bu praktikanın Azərbaycanda da tətbiq edilməsi müsbət nəticələr verə bilər. Eyni zamanda, bəzi ölkələrin, o cümlədən Almaniyanın təcrübəsi göstərir ki, ekoloji audit müəssisənin real gəlirinin və imicinin artmasında önəmli rol oynayır.

Beynəlxalq praktikada iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu zamanı ümumi audit proqramının tərkibində ekoloji bölməyə xüsusi yer ayrılır. Belə proqram ümumilikdə həm cəmiyyət üçün, həm də investisiya yönəldən tərəf üçün xüsusi maraq kəsb edir. Buna misal olaraq, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı xətti ilə qoyulan investisiyaları göstərmək olar. Belə ki, bu banklar üçün ekoloji auditorun rəyi investisiya qoyuluşu məsələsində son qərara gəlmək mənasında çox önəmli rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Экологический аудит: проблемы и перспективы // Аудитор (Москва), 2003, №2.
2. http://www.unece.org/ru/env/eia/eia_r.html.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası /Yeni redaksiyada. B.: Qanun, 2009, s.15.
4. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 8 iyun 1999-cu il, № 677-IQ // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 1999, №8, maddə 472, s.1647-1673.
5. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 4 avqust 1999-cu il, №172 // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 1999, №8, maddə 482, s.1799-1800.
6. Novruzov Vahid. İnkişaf və tərəqqinin Heydər Əliyev modeli. B.: Azər nəşr, 2005, 288 s.
7. Səmədzadə Elçin. Azərbaycanda ekoloji audit və onun inkişafının hüquqi-təşkilati təminatı // İqtisadiyyat və audit, 2002, №1, s. 57-60.
8. Серов Г.П. Экологический аудит и экоаудиторская деятельность. М.: Дело, Академия народного хозяйства, 2008, 408 стр.
9. Экологическая составляющая производства и аудит // Аудиторские ведомости (Москва), 2002, №1.
10. http://ru.wikipedia.org/wiki/Экологический_аудит.
11. <http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx>.

*Nəcəfov Emil dis.
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası*

X Ü L A S Ə

EKOLOJİ AUDİTİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Məqalədə ekoloji auditin təşəkkülü, yaranma tarixi, həmçinin Azərbaycanda ekoloji auditin qanunvericilik bazası şərh olunmuş, onun növləri, prinsipləri və təkmilləşdirilməsi yolları tədqiq edilmişdir.

*Наджафов Эмиль дисс.
Азербайджанская Государственная
Нефтяная Академия*

P E Z Y U M E

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО АУДИТА

В статье исследован экологический аудит и дано его определение, история возникновения, а также изложена законодательная база экологического аудита в Азербайджане, его виды, принципы функционирования и пути совершенствования.

*Najafov Emil cand. for a degree
Azerbaijan State Oil Academy*

S U M M A R Y

THE THEORETICAL-METHODICAL BASES OF ECOLOGICAL AUDITS

In this article there was investigated ecological audit and given its definition, the history of origin, and also was expounded the legislative base of ecological audit in Azerbaijan, its types, principles of functioning and ways to improve.

Rüstəmov P.H. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti

UOT - 336.713(5)

İSLAM BANKÇILIĞININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ TƏŞƏKKÜL TAPMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: islam idarəetmə sistemi, islam iqtisadiyyatı, islam menecmenti.

Ключевые слова: исламская система управления, исламская экономика, исламское управление.

Key words: islamic management control system, islamic economics, islamic management.

İslam Bankçılığının əsasını faizsiz fəaliyyət təşkil edir. Faizə kəskin münasibət isə təkcə din adamları deyil, eyni zamanda iqtisadçılar tərəfindən də mövcud olmuşdur. Hələ lap qədim zamandan Yunan filosoflarından Sokratın tələbəsi olan Eflaton faizi əxlaqa zidd bir münasibət bilərək həmişə pisləmişdir. Eflatuna görə ideal bir cəmiyyət üçün yoxsulluq və hədsiz varlanma yol verilməzdir. Bundan başqa müxtəlif dövrlərdə iqtisadçılar faizli sistemi pisləmiş və insanları ondan çəkinməyə çağırmışlar. Belə ki, puldan əmtəə kimi istifadə edib sərvət yaratmağı Aristotel qəribə səslənsə də, pulu “yumurta verməyən toyuğa” bənzədib.

Keynesin bildirdiyinə görə yüksək faiz sahibkarlar tərəfindən qoyulan investisiya həmini azaldacaqdır. Nəticə olaraq ticarətdə, sənayedə, təsərrüfat sahələrində mənfi yöndə təsir buraxacaq ki, bu da öz növbəsində hər sahədə yekun gəlirlərin azalmasına səbəb olacaq. Keyns özünün “Pul, faiz və məşğulluğun ümumi nəzəriyyəsi” kitabında İslam bank sistemini qəbul etdiyini və insanların təşəbbüs yolu ilə pul qazanmalarına baş vurmasını bildirir. Faizsiz sistem bəşəriyyəti inflyasiyadan dolayı yolla sosial və iqtisadi “xəstəlik”lərdən qurtara biləcək bir sistemdir. Günümüzdəki iqtisadi və sosial tarazlıqların pozulması məhz faizli sistemdən qaynaqlanmaqdadır. Borca ehtiyac olduqda, əlbəttə faizsiz kreditə ehtiyac olacaq. Ümumiyyətlə, faizsiz bankla islam bankını bəzən eyniləşdirirlər. Lakin, nəzəri cəhətdən götürdükdə, bunu aşağıdakı kimi ayırd etmək olar:

Faizsiz bank – bank əməliyyatlarını faizsiz həyata keçirən bankdır. İslam bankı - faizsiz bankçılıq əməliyyatlarını İslam etikasına çərçivəsində həyata keçirən banklara deyilir. Yəni, daha dar çərçivədə fəaliyyət göstərir. Məsələn, faizsiz bankların ayırdığı vəsaiti pivə istehsalına sərmayə kimi ayırmaq olmaz deyən bir qanun yoxdur. Tutaq ki, Commerzbank faizsiz fəaliyyət göstərən bir filial açıb. Əgər istəsə, cəlb etdiyi vəsaitlə pivə zavodu açar və istehsal olunan məhsulun satışından banka vəsait qoyan müştərilərə əvvəlcədən müəyyənləşdirilən payı gəlir olaraq ödəyə bilər. Lakin, İslam bankı şəriətin qadağa qoyduğu heç bir fəaliyyət növünə vəsait ayıra bilməz. Bura sələmçilik, pornoqrafiya, spirtli içkilərin istehsalı (hətta konyak butulkaları üçün tıxacın hazırlanmasına belə), donuz əti və donuz əti məhsulları, İslam dininin qadağa qoyduğu istənilən fəaliyyətin reklamına və təbliğatına vəsaitin ayrılması və s. daxildir. Bunu aşağıdakı şəkildə aydın görmək mümkündür.

Bunu düstur şəklində belə yazsaq olar: *Faizsiz bank = Klassik bank – faiz*

İslam bankı = Faizsiz bank – şəriət qanununa zidd olan əməliyyatlar yəni, hər bir islam bankı faizsiz bankdır. Lakin, hər bir faizsiz bank İslam bankı demək deyildir.

İslam bankçılığının mövcud olması üçün bütün iqtisadi sistemin bunu tamamlaması lazımdır. Məsələn, Türkiyədəki iştirak banklarını islam bankları yox, faizsiz banklar kimi verə

bilərik. İrandakı və Pakistandakı bankçılıq sistemi isə islam bank sistemi sayılır. Praktikada isə belə bir vəziyyət mövcuddur. Faizsiz bankların demək olar ki, hamısı İslam bankı çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Faizsiz bankların ən vacib funksiyası klassik banklarda olduğu kimi, xalqdan vəsait toplayıb istehsal sahələrinə yönəltməkdir. Klassik banklar bu funksiyalarını xalqdan aşağı faizlə topladıqları depozitləri daha yüksək faizlə istehsalçılara verməklə yerinə yetirirlər. Kreditə görə aldıkları faiz ilə depozitə görə ödədikləri faiz arasındakı fərq onların əsas gəlir mənbəyidir. Bu bankların depozit sahibləri ilə olan münasibətlərində depozit sahibi alacaqlı, bank isə borclu olur. İstehsalçılarla olan münasibətlərində isə bank alacaqlı, istehsalçı isə borclu olur. Hər iki münasibətdə də borclu alacaqlıya əsas məbləğlə bərabər faiz də ödəməlidir. Faizsiz banklarda isə faiz münasibətlərinə yol verilmir. Buna görə də faizsiz bankların vəsait sahibləri ilə və istehsalçılarla olan münasibətlərində borclu-alacaqlı münasibəti yoxdur. Faizsiz bankın hər ikisiylə də münasibətlərində şəriklik prinsipi var. Bankdan borc alan adam istehlak və ya yeni bir iş qurmaq məqsədilə aldığı borcu eynilə geri qaytarır. Bu iki vəziyyətdən başqa faizsiz bankların klassik banklardan fərqli bir cəhəti də faizsiz bankların alqı-satqı və kirayə vermə işlərini də həyata keçirmələridir.

İslam bankçılığı islam maliyyə sistemi əsasında fəaliyyət göstərir. Bəs İslam maliyyə sisteminin fəaliyyəti nədən ibarətdir? Bu sistemin fəaliyyəti aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulur.

Faiz dərəcələrinin qadağan edilməsi. İslam maliyyə sisteminə “Riba” (izafi) adlanan, borcvermə və ya ticarət razılaşması zamanı istənilən əsas olmayan kapital artımı qadağan edilmişdir. Yəni ki, islam aləmində verilən borcun məbləğinə və qaytarılma müddətinə görə öncədən təyin edilmiş (razılaşdırılmış) və investisiyanın qazandığı uğurdan asılı olmayaraq borcludan alınan faiz – “riba” adlanır və şəriət qanunları ilə qadağan edilir. İslamın sosial ədalət prinsiplərinə əsasən sərbəst maliyyə vəsaitinə malik olan fərd gəlir əldə etmək istəyirsə, bu sərbəst vəsaiti sahibkara etibar etməklə onunla həm qazanca, həm də itkiyə şərik olmalıdır.

Risqlərin bölüşdürülməsi. Faiz gəlirinin qadağan edilməsi pul təklif edənlərin bazarda sələmçi (kreditor) kimi yox, sərmayəçi (investor) kimi çıxış etməsini məcbur edir. Bu səbəbdən pul vəsaitlərinə sahib olan, istənilən investor gələcək dövrdə ümumi gəlirdə paya sahib olmaq üçün biznes risklərini də borcalanla bölüşdürməli olur.

Pula potensial kapital yanaşması. Pul o zaman əlavə real dəyər yaradır ki, o kapital formasında hər hansı bir sahəyə investisiya edilir. Pul məhz kapital formasında yatırılan zaman maddi dəyərə malik olur, ondan kənarda isə o sadəcə olaraq ticarət, mübadilə və s. kimi iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında vasitə rolunu oynayır. Şəriət qaydalarına əsasən məhz o sərvətlərə dəstək verilir ki, onun yaranma mənbəyində kapital sahiblərinin zəhməti və ya risk məsuliyyəti dayanır. Pul real kapitalla çevrildiyi zaman yeni dəyər yarada, gəlir gətirə bilər.

Spekulyativ davranışların qadağan olunması. İslam maliyyə sisteminə pulun “yas-tıq” altında yığılması bəyənilmədiyi halda, digər tərəfdən isə, böyük qeyri-müəyyənliyə malik fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq qadağan edilmişdir. İslam maliyyə sisteminə deviativ alətlər adlanan törəmə maliyyə alətlərinin tətbiqinə demək olar ki, bütünlükdə yol verilmir. Bu səbəbdən də ənənəvi bank sisteminə törəmə maliyyə alətlərinin sürətlə böyüyən izafi payı maliyyə bazarlarının risk yükünü də sabun köpüyü kimi yüksəltməyə başladığı məqamda islam bankları sərmayə bazarında boşluqdan faydalanmağa başlamışdılar.

Razılaşmalara sadıq qalma. İslamda tərəflər arasında razılaşmadan doğan öhdəliklərin icrasına tam şəkildə əməl edilməsini ən vacib şərtlərdən biri kimi tələb və təbliğ edilir. Bu tələb asimmetrik informasiya və mənəvi amillərlə əlaqədar risklərin endirilməsinə dəstək məqsədi daşıyır. Bundan başqa islamda müqavilələrdə tərəflərin daha çox məlumatlılığı ilə əldə

edilən üstünlüyü tənbeh edir.

Sektor nöqtəyi-nəzərindən məhdudlaşdırma. Şəriət qanunlarına görə bəzi sahələrin maliyyələşdirilməsi qadağan edilmişdir. Bura, tütün, spirtli içkilər, narkotik vasitələr, silah və s. kimi məhsulların istehsalı və ticarəti, pornoqrafik və ictimai əxlaqa mənfəət təsir göstərən məhsulların yayılması və həmçinin **azart** oyunların təşkili kimi sahələr aid edilir.

Hazırda İslam banklarının 5 kateqoriyası var.

1. İslam İnkişaf Bankı.
2. Bank sistemi dini orqanlardan ibarət olan ölkələr (Pakistanda olduğu kimi).
3. Müsəlman ölkələrində işləyən banklar və bunlar faiz əsaslı banklarla bir yerdə mövcuddur (İordaniya, Misir, Malayziya).
4. Qeyri-müsəlman ölkələrində İslam bankları. Bu ölkələrdə hökumət İslam şərtlərini tanımır (Londonda Beynəlxalq Əl-Baraka Bankı).
5. Qeyri-müsəlman ölkələrində İslam bankları. Bu ölkələrdə hökumət İslam şərtlərini tanıyır və tətbiq edir (Kopenhagendə Faisal Beynəlxalq Bankı).

Nəinki Qərbdə, elə Azərbaycanda da, çoxları islam bankı deyəndə ərəb ölkələrində fəaliyyət göstərən bankları başa düşürlər. Yanaşma nə qədər məntiqli olsa da, təəssüf ki, yanlışdır. Sadəcə şəkildə desək, islam bankları dini-şəriət normaları əsasında iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan maliyyə institutlarıdır. İslam qanunlarına görə, borcalanın borcverənə əvvəlcədən razılaşdırılmış ölçüdə faiz (riba) vəd verməsi günahdır. Əgər sən, insan oğlu, hadisələrin gələcəkdə necə inkişaf edəcəyini bilmirsənsə, hansı əsasla belə vəd verirsən? İslam dininə görə, bu hər şeyi görəni və bilən Allahın iradəsinə zidd getməkdir. Quranın yer üzünə göndərildiyi vaxtdan çox suallar axıb, çox yeniliklər olub. Bu dəyişikliklərə mühafizəkar yanaşan islam dünyası elə bir unikal maliyyə institutu yaradıb ki, o bir tərəfdən bütün müasir tələblərə, digər tərəfdən isə müsəlman hüququnun normalarına tam cavab verir. Bu maliyyə institutunun unikallığı onda ki, o subyektlərinin iqtisadi maraqları əsasında fəaliyyət göstərməklə yanaşı, islami dini qayda-qanunlara, sosial və etik dəyərlərə tam uyğundur. Bir sözlə, islam maliyyə sistemi maddi (iqtisadi) və idealist (etik, dini) başlanğıcı özündə sintez edən uğurlu bank modelidir.

İslam Bankçılığının Ortaya Çıxma Səbəbləri - Son illərdə maliyyə bazarlarında yaşanan inkişaf yeni alətlərin ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır. Xüsusilə, inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə bazarlarında yaşanan böyük irəliləmələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki maliyyə bazarlarına da təsir etmişdir.

Ümumiyyətlə, faizsiz bankçılığı ortaya çıxaran səbəbləri üç başlıq altında sıralaya bilərik. Bunlar; dini, iqtisadi və ictimai səbəblərdir.

Dini Səbəblər - Faizsiz bankçılığın meydana gəlmə səbəbi, faizə qarsı İslamın qoyduğu qadağadan qaynaqlanmışdır. İslam quruluşuna və səbəbinə baxmadan alınan borcdakı faizi qadağan etmişdir. İslam dininin müqəddəs kitabı olan "Qurani-Kərimdə" müxtəlif mövzu, məsələ və hadisələrə aid qayda-qanunlar öz əksini tapmışdır. Bunlardan biri də, faiz (riba)dir. Səlamçiliyin (hər hansı bir borc faizinin alınması və verilməsi) qadağan edilməsi məsələsi İslam iqtisadiyyatının mahiyyətinin başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Sələmdən istifadə tamahkarlıqdan, hər hansı bir şəxsin öz tələbatını ödəmək üçün borclanmaya girməsindən meydana çıxmışdır. [1]

Faizin qadağan olunması bütün, hər şeydən əvvəl, ilahi bir əmrdir. Ümumiyyətlə, təfsirçilər faizin ümumi (əsas) ziyanlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar.

1. Əmri pozma. Allahın əmri bütün məxluqatın əmrindən üstündür və ona qarşı gəlmək böyük günahlardandır.

2. Müsəlmanlar arasında parçalanma. Faiz müsəlmanların birliyini pozur, parçalanmanı gücləndirir, qardaşlıq və ehtiyac duyğusunu aparır.

3. Faiz yoxsullardan zənginlərə transfer əməliyyatıdır. Lakin İslam dini bunun əksi-ni əmr etmişdir. Nəticədə isə cəmiyyətdə təbəqələşmə prosesi güclənir.

4. Tənbəllik və ətaləti artırır. Borcu faizə verənlər borc hesabına gəlir (faiz) əldə edir və bu insanlar arasında stimullaşdırmanı azaldır.

5. Digər səbəblər. Faiz insanlar arasında ehtiyac duyğusu hissini aparır və düşmənçiliyi artırır.

6. Bilmədiyimiz səbəblər. Bunları yalnız böyük hikmət sahibi olan Uca Allah bilir.

Hədislərdə faizlə əlaqəli anlayışlar aşağıdakı kimidir.

İslam Bankçılığının Tarixi İnkişafı - Faizsiz bankçılığın tarixi e.ə. 2123-2028 illəri arasında hökm sürən Babil hökmdarı Hammurapiyə qədər uzanır. Hammurapi qanununun 100-107-ci maddələri qarşılıqsız borc verməni təmin etmişdir. Başlanğıcda bu cür faizsiz fəaliyyətlər məbədlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Daha sonrakı yüz illərdə bu xidmətlər məbədlərin nəzarətindən çıxmış və ticarətlə məşğul olan zəngin şəxslərin və ya ailələrin (xüsusilə yəhudi ailələrinin) əlinə keçmişdir. Miladdan əvvəl 600-465-ci illərdə Fırat sahilində “Egibi” və “Murashu” ailələri ən məşhurlarıdır. Bu yəhudi ailələri böyük ölçüdə faizsiz kredit verməkdəydilər. İslam bankçılığının əsaslarına, həmçinin Abbasilərin vaxtında da rast gəlinməkdədir. Buna paralel olaraq 1118-ci ildə xristian hacıların can və mallarını qorumaq üçün qurulmuş olan Temple məzhəbi və mənsubu olan Templilər böyük ölçüdə sərvət və nüfuz sahibi olmuşdular. Bu məzhəb Avropada minə yaxın şöbə açmış, hərbi və ticarət məqsədləri üçün faizsiz kredit vermişlər.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, faizsiz banklar ilk əvvəl Səudiyyə Ərəbistanda, Şimali Afrikada və Körfəz ölkələrində yaranmışdır. Artıq keçən əsrin ortalarından nəzəriyyə kimi ortaya çıxan İslam bankçılığı 60-cı illərdən maliyyə institutu kimi formalaşmağa başlamışdır. İlk dəfə 1950-ci ildə Pakistanda başlayan və 1963-cü ildən Misirdə yaranan faizsiz banklar son illərdə daha sürətlə yayılmaqdadır. Müsəlman ölkələrində İslam prinsipləri əsasında bank sisteminin qərarlaşması üçün 1978-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanının şahzadəsi Məhəmməd Əs-Feysəl As-səudun təşəbbüsü ilə Beynəlxalq İslam Bankları Assosiasiyası yaradılmışdır (BİBA). Bu təşkilat islam banklarının təkcə milli səviyyədə deyil, beynəlxalq səviyyədə də islam iqtisadi prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmaqdadır. Bir maliyyə müəssisəsi olaraq “faizsiz bankçılıq”-ın dünyada ilk təşəkkül tapması Misir Ərəb Cümhuriyyətindəki Mit Qamr qəsəbəsində açılan Mit Qamr Rural Saving Bankının (Mit Qamr Kənd Əmanət Bankı) timsalında meydana gəlmişdir. Dövlət başçısı Cəmal Abdul Nasırın vaxtında bütün bankların dövlətləşdirilməsinə qarşı alternativ olaraq həyata keçirilməyə başlanılmışdır.

İkinci faizsiz bank 1974-cü ildə Misir'də “Nasir Sosial Bankı” (The Nasr Social Bank) adı ilə qurulmuşdur. Bu bank daha çox sosial rifah təşkilatı kimi fəaliyyət göstərmiş, yəni xəstəlik, evlənmə və ölüm kimi səbəblərə xərclər çəkmək məcburiyyətində olan yoxsul insanlara faizsiz yardım göstərmək məqsədilə qurulmuşdur. Bu təşkilata bank adı verilməsi hələ də mü-təxəssislər tərəfindən müzakirə mövzudur. Bu həm bankçılığı, həm ticari şərikliyi (mənfəət və zərər şərikliyi), həm sığortanı, həm barter (dəyişmə), icarə (leasing), faktoring və s. əməliyyatları eyni zamanda həyata keçirən bir modeldir.

Müsəlmanların geri-qalmışlıq qısqancından xilas olmaları üçün ilk dəfə 1960-cı illərdə pakistanlı alim Məhəmməd Əbdul-Mənnan, bütün İslam ölkələrinin qatılacağı beynəlxalq görüşdə bir İslam bankının qurulması xüsusunda fikir bəyan etmişdir. Əbdul-Mənnanın bu düşüncəsi İslam dünyasında böyük canlanmaya səbəb olur. Bu canlanmanın bir uzantısı olaraq 1973-cü il dekabrında Ciddədə “İslam Ölkələri Maliyyə Nazirlərinin Toplantısı”nda İslam İnkişaf Bankı (İİB)-nin qurulmasına qərar verilir. 20 oktyabr 1975-ci il tarixində isə Türkiyənin də yer aldığı 29 İslam ölkəsinin qatılması ilə İslam İnkişaf Bankı qurulur. Beləliklə, 1970-ci

illərin sonunda bütün dünyanı bürüyən neft qiymətlərindəki ani yüksəliş Körfəz ölkələrindəki önəmli miqdardakı sərmayə axınlarının dini ölkələrə uyğun dəyərləndirilməsi məqsədilə Sudan Faisal İslamic Bank, Mısır Faisal İslam Bankı və Bahreyn İslam Bankası kimi faizsiz bankçılıq əməliyyatlarını həyata keçirən maliyyə qurumları bir-birinin ardınca fəaliyyətə keçdilər.

Dubay İslami Bankı İİB-dan sonra islam qanunları əsasında fəaliyyət göstərən klassik banklara bənzəmək nöqteyi nəzərdən müasir faizsiz bank olmuşdur. Bununla birlikdə Citi Bank da daxil olmaq üzrə HSBC, Goldman Sachs, Morgan Stanly, Standart Chartered, Banque National de Paris, ABN Ambro, Bank of America, key Global, Sociate Generale, Suud Ulusal Ticaret Bankı, Suud-Hollandia Bankı, Malezya'da Miyi Bank və Fələstində Kahire-Amman Bank kimi faizli banklar da faizsiz əsaslara görə çalışmaq üzrə şöbələr açmağa başladılar. İslam faizi qəti olaraq yasaqladığı üçün İslam iqtisadiyyatında kapital kredit sistemi ilə deyil, ortaqlıq sistemi ilə saxlanılmışdır. Beynəlxalq maliyyə qurumlarından biri kimi İslam İnkişaf Bankı (İİB) 1973-cü ilin dekabrında müsəlman ölkələrinin maliyyə nazirlərinin Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində keçirilmiş konfransında təsis edilmişdir. Bank öz fəaliyyətinə 20 oktyabr 1975-ci ildən başlamışdır. Malayziyada zəngin müsəlmanların qurduğu bank və maliyyə qurumları da Yaponiyanın texnoloji imkanları ilə birləşməsi nəticəsində ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Özəl sektor layihələrinə maliyyə dəstəyi verməyən İİB-nin buraxdığı boşluğu doldurmaq üzrə isə 1981-ci ildə qurulan Dar Al-Maal Al-İslami adlı holding və Faisal, Dallah Baraka Grubu və s. təşkilatlar müsəlman ölkələrində faizsiz maliyyə sistemini sürətlə yaymışlar. Səudiyyə Ərəbistanlı, Küveytli və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən zəngin olan müsəlmanların razılaşmaları sonunda 1981-ci ildə qurulan "Dar Al-Maal Al-İslam" adlı holding şirkəti İsveçrənin Cenevrə şəhərində fəaliyyətə başlamışdır. Ümumiyyətlə, Faizsiz bankların yaradılması fikri mərhum Dr. Əhməd Əl-Naccara məxsusdur. Nəccarın faizsiz bank modeli ticarət əsasında deyil, inkişafa, rifaha əsaslanır. Yəni, faizsiz banklar ölkə iqtisadiyyatında durğunluğu aradan qaldırmalı və iqtisadiyyatı canlandırmalıdır. Nəccarın faizsiz bank modelində xalqdan zəkatları toplayan və bunu ehtiyacı olan təbəqəyə yönəldən "Sosial xidmət fondu" da vardır.

Bu yayılma bu gün Böyük Britaniya, İsveçrə, Fransa, Danimarka və CAR kimi qeyrimüsəlman ölkələrində də vüsət almaqdadır. Hətta dünyanın bir çox faizlə işləyən bankları öz nəzdlərində faizsiz işləyən şöbələr açıblar. Ayrı-ayrı müsəlman dövlətlərində faizsiz əsasda dayanan banklar müxtəlif vaxtlarda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Faizsiz bankların inkişaf tarixini 4 qrup altında göstərə bilərik.

1. Qədim və ya İslam dininə qədərki dövr. Bu zaman bank kimi fiziki şəxslər və ya xüsusi qurumlar (məsələn, məbədlər) kreditlər verirdilər.

2. İslamın meydana gəldiyi dövr (VII-XII əsrlər). Hz.Ömər (r.a) xəlifəliyi dövründə imkansız insanlara geri-qaytarılmaq şərti ilə hökumət tərəfindən "faizsiz kredit" verildiyi kitablarda bildirilir və yaxud Abbassilər zamanında hərbi və müsadirə kimi yollarla əldə edilən qənimət və sərvət çox böyük miqdarlarla dövlətə gəlir gətirmişdir. Bu mallar faizsiz kredit şəklində vətəndaşlara verilmişdir.

3. Osmanlı dövrü (XII-XIX əsrlər). İslam ölkələrində ilk bank İstanbulda 1845-ci ildə İstanbul Bankı adıyla qurulmuşdur.

4. İslam bankçılığının yaranması və təkamülü dövrü (1950-2010-cu illər).

5. Qlobal səviyyədə İslam bankçılığı (2010-.....).

Bunu da xronoloji ardıcılıqla aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik.

• Misirdə ilk belə banklar açılıb. Bu banklar İslam banklarının sadə və ya bəsit nümunəsi idi. 1963-cü ildə Misirdə açılan Mit Qamr Savings Rural Bankı İslam iqtisadiyyatında bu

sahədə ilk təcrübə oldu. Bu təcrübə mudaraba prinsipində idi və 1971-ci ilə kimi davam etmişdi. O vaxtlarda buraya 9 bank daxil edilmişdi. Faizsiz banklar əsasən ticarət və sənaye sektorlarına sərmayə qoymuşdular. Banklar siyasi səbəblərdən İslam bankları adlandırılmayıb. Bu o dövrdə Misirdəki rejimlə bağlı idi. Banklar Misirdə fermerlərin və işçilərin inamını əldə etmək üçün qurulmuşdur.

- Müasir banklarla ayaqlaşan ilk İslam bankları 1960-cı illərdə Pakistanda yaranıb. Faizsiz işləyən bankların birdən-birə sürətli inkişafı digər müsəlman ölkələrində də maraq yaradı. 1960-cı ildə Misirdə və Malayziyada, 1970-ci illərdə isə əsas kapitalını neft pulları təşkil edən Körfəz ölkələrində İslam şəriəti (Shariah) ilə işləyən banklar fəaliyyətə başladı. İndi dünyada məşhur olan “Dubay İslam Bankı” da həmin dövrlərdə yəni 1975-ci ildə təsis edildi.

- 1975-ci ildə baş verən ikinci böyük hadisə isə İslam İnkişaf Bankının (İİB) açılması idi. Bu bir daha İslam bankının get-gedə güclənməsi demək idi. Bank faizsiz bankların “başçısı” olaraq onlara dəstək verir.

- 1975-ci ildə dünyada ilk İslam kommersiya bankı olan Dubai Islamic Bank (BƏƏ) fəaliyyətə başladı.

- Dövlət səviyyəsində işə bu təşəbbüs 1979-cu ildə ilk dəfə olaraq Pakistanda İslam qaydaları ilə işləyən dövlət bankının açılması oldu. Bu proses 1985-ci ilə qədər davam etdi. Belə ki, 1983-cü ilin iyul ayında Malayziyada, sentyabr ayında isə Sudanda dövlət səviyyəsində İslam qanunları ilə işləyən banklar yaradıldı.

Nəhayət, İslam inqilabının qalib gəldiyi İran Respublikasında da 1984-cü ilin mart ayında “Bank Qanunları”nın layihəsi hazırlandı və “İran Dövlət Bankı” yaradıldı. İranda islam inqilabından sonra üç il davam edən prosesdən sonra ölkə bank sistemi tamamilə faizsiz bankçılıq modelində quruldu. Artıq 1985-ci ildə dünyada 50-dən çox İslam bankı var idi. Bankların çoxalması isə beynəlxalq arenada maliyyə təşkilatlarının yaradılmasını zəruri edirdi. Daha sonra, 1990-cı il fevral ayının 26-da Bəhreynə İslam Maliyyə Təşkilatı təsis edildi.

- 1983-ci ildə Malayziyada İslam Bank Aktı imzalandı və Malayziya Berhad Bankı quruldu və bu, indi dünyada dördüncü ən böyük İslam maliyyə bank müəssisəsidir. 1993-cü ildə Mərkəzi Bank rəqabəti artırmaq üçün adi banklara da İslam məhsullarını təklif etmək icazəsi verdi.

- 1983-cü ildə ilk bank olan İslami Bank Bangladesh açıldı.

- 1990-cı ildə İndoneziyada hakimiyyət faizsiz bank qurmağı qərara aldı.

2000-ci ilə kimi isə təxminən 200-ə yaxın İslam Maliyyə Təşkilatı yaradıldı. Onların 40 faizi Şərqdə, 20 faizi Afrikada, qalan 40 faizi isə Amerika və Avropada idi.

- 2002-ci ildə isə Malayziyanın Kuala-Lumpur şəhərində beynəlxalq standartlarla işləyən İslam Maliyyə Xidmətlər İdarəsi quruldu. Bundan sonra dünyada İslam bankçılığının inkişafı böyük əks-sədaya səbəb oldu.

- Nəhayət, 2004-cü ilin sentyabr ayında Britaniyanın paytaxtı Londonda ilk İslam Bankı yaradıldı.

- 2009-cu ilin yanvar ayında isə Sinqapurda İslam qaydaları ilə işləyən birinci bank yaradılır. Burada qısa müddətə İslam bankçılığı o qədər inkişaf etdi ki, Malayziyanın bankları ilə rəqabət aparmağa başladılar.

Dünyada 150-yə yaxın müəssisə “faizsiz” maliyyələşmə çərçivəsində işləyir və təqribən 200 milyard dollardan çox bir mənbə ilə əməliyyat aparırlar. Hər il yayımlanan statistik göstəricilərə görə dünyada ən böyük 1000 bank arasında yer alan banklardan 89 – u Avropa ölkələrində qurulan və faizsiz sistemdə fəaliyyət göstərən maliyyə qurumlarıdır.

İslam Bankçılığının Müasir Vəziyyəti - Maliyyə bazarının müasir inkişaf mərhələsi onun yeni məhsullarının üzə çıxması ilə şərtlənir. Bu qəbildən keçən əsrin ortalarından başlayaraq meydana çıxan İslam maliyyə institutları getdikcə dünya kapital bazarının inkişafında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Qısa bir tarixi yol keçməsinə baxmayaraq İslam bank aktivləri 2012-ci ilin sonunda 1,55 trln. ABŞ dollarınadək həcmə malik olmuşdur. Qeyd edək ki, bu məbləğin 2015-ci ilədək 2 trln. ABŞ dollarını keçəcəyi proqnozlaşdırılır.

Həmçinin Avropa bank xidmətləri bazarı müsəlman diasporunun hesabına sürətlə inkişaf edir. Hazırda dünya əhalisini 24%-i, 1,5 milyardı müsəlmandır. Təkcə Qərbi Avropada rəsmi statistikaya görə, 15 milyon (qeyri-rəsmi 30 milyon) müsəlman yaşayır. Onlar arasında doğumun səviyyəsi yerli əhaliyə nisbətən çox yüksəkdir. Hazırda İslam Bankının inkişafı üçün ən münbit şəraitin əhalinin 3-4%-ni müsəlmanların təşkil etdiyi Böyük Britaniyada, Almaniya, İsveçdə, Belçikada olduğu bildirilir. Və təbii ki, hər onuncu adamın müsəlman olduğu Fransada da bu sahədə vəziyyət ürəkaçandır. ABŞ-ı da unutmamaq olmaz. Bu ölkədə əhalinin 2,5%-i (6-7 milyon) müsəlmandır. Üstəlik, amerikalı müsəlmanların əksəriyyətinin gəriləri avropalılardan yüksəkdir. Artıq çoxdan Honkonqdakı HSBC islam bankından yararlanılır, Fransanın məşhur “BNP Paribas”, “Societe Generale” və “Calyon” bankları şəriət normalarına uyğun bank xidmətləri göstərən filiallar açıb. Ekspertlərin fikrincə, son vaxtlar müsəlman əhalisinin özünüdərk səviyyəsinin və iqtisadi rifah halının yüksəlməsi İslam maliyyə sisteminin inkişafına böyük təkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qurani-Kərim.
2. Azəri S. Faizsiz İslam Bankları. Bakı, Az.DNAnın nəşriyyatı, 2009
3. Atakişiyev R. Faizsiz Bankçılığa Giriş. Bakı, 2011.
4. Servet Bayındır. İslam Hukuku Pencerəsindən Faizsiz Bankacılıq. İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
5. İsmail Özsoy. Özel Finans Kurumları. İstanbul, 1997
6. Meybullayev M. X. İslam İqtisadiyyatı. Bakı, 2001.

*Rüstəmov P.H. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

İSLAM BANKÇILIĞININ MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ TƏŞƏKKÜL TAPMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalənin əsas məqsədi İslam Bankçılığının meydana gəlməsi və təşəkkül tapmasının əsas istiqamətləri üzrə məsələləri tədqiq etməkdən ibarətdir. Faizsiz maliyyə bazarlarının idarə edilməsi məsələlərinin optimal idarə edilməsi mühitinin formalaşdırılması şərtlərinin sərgilənməsi araşdırmanın ana xəttini təşkil edir. Məqalədə konkret tarixi yanaşma, təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu məqalədə faizsiz maliyyə bazarlarının idarə edilməsində bir sıra ölkələrin təcrübəsi araşdırılmış və Azərbaycan Respublikası üçün zəruri məsələləri tədqiq olunmuşdur.

*Рустамов П.Г. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ИСЛАМСКОГО БАНКИНГА, ЧТОБЫ НАЙТИ

Основная цель формирования и становления статьи, чтобы найти ключевые тенденции исламского банкинга заключается в изучении вопросов. Исламские финансовые рынки в плане создания атмосферы оптимального управления вопросов, связанных с управлением выставки главная линия расследования. Статья конкретный исторический подход, анализ, логика синтеза, методы были использованы. В этой статье мы изучили опыт ряда стран в управлении исламских финансовых рынках и необходимые вопросы были исследованы.

*Rustamov P.H. Ph.D in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE MAIN DIRECTIONS OF THE FORMATION AND THE FORMATION OF ISLAMIC BANKING TO FIND

The main objective of the formation and the formation of the article to find the key trends of Islamic banking is to explore the issues. Islamic financial markets in terms of creating an atmosphere of optimal management of issues related to the management of the exhibition is the main line of investigation. The article concrete historical approach, analysis, logic synthesis, methods have been used. In this article, we examined the experience of several countries in the management of Islamic financial markets and the necessary issues have been investigated.

*Aslanov E.Ş. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 336.71.078.3

BANK SİSTEMİNİN DAYANIQLILIĞINDA RİSKLƏRİN SƏMƏRƏLİ İDARƏ OLUNMASININ TƏŞKİLİ

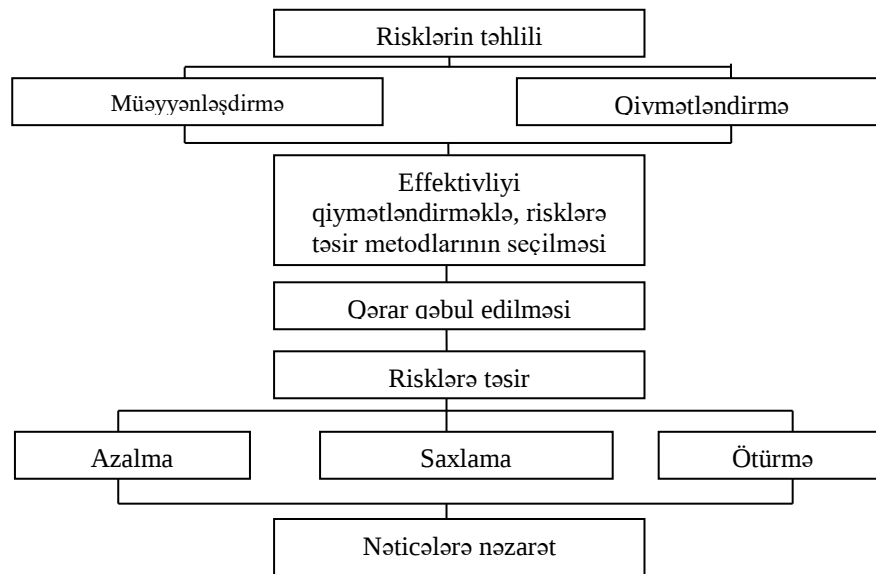
Açar sözlər: bank, risk, qloballaşma, səmərəlilik, idarəetmə, nəzarət sistemi, effektivlik.

Ключевые слова: банк, риск, глобализация, рациональность, управление, система контроля, эффективность.

Key words: bank, risk, globalization, rationality, management, control system, effectiveness.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesləri nəticəsində bankların daha effektivli, səmərəli və etibarlı idarə edilməsi problemləri dərinləşməkdədir. Banklarda risklərin minimuma endirilməsi problemləri daha çox diqqət çəkir. Ümumiyyətlə, risklərin mahiyyətinin araşdırılması bir neçə yüz il əvvələ gedib çıxır. “Risk” anlayışının formalaşması prosesləri barədə XVI əsrdə C.Botero bildirmişdir ki, kim risk etmirsə, heç nə ala bilməz [1]. A.Smit kapital, sərmayə yatırmağa cürət insanın risklərinin nəzərə alınmasını, bu məqsədlə kompensasiya üçün sığorta müqafatı formasında müəyyən məbləğin əldə ediləcək gəlirə aid edilməsini vacib saymışdır [2]. Başqa bir klassik iqtisadçı-nəzəriyyəçi C.Keyns qeyd etmişdir ki, kapitalist iqtisadiyyatına münasibətdə “risk” anlayışına ciddi yanaşmaq lazımdır və bu məqsədlə baş verə biləcək qiymət dəyişiklikləri, avadanlığın sıradan çıxması, köhnəlməsi, qəzaların fəsadları ilə bağlı əlavə xərclər istehsal olunan məhsulun və xidmətlərin dəyərində nəzərə alınmalıdır. Bu halı “risk xərcləri” adlandırmış və riskin məbləğini əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş gəlir səviyyəsindən kənarlaşma kimi qiymətləndirmişdir [3]. Göründüyü kimi, hələ klassik iqtisadçılar belə, “risk” amilini ciddi qiymətləndirmiş və onların nəzərə alınmasını əsaslandırmışlar.

Bir qrup tədqiqatçılar risklərin mahiyyəti, onların idarəedilməsi və bankların dayanıqlılığının təmin olunmasında risklərin rolunun qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlar aparmışlar. V.Sevruk riskləri müəyyən təsərrüfat subyektinin, hər hansı bir hüquqi şəxsin uğursuzluqla üzləşdiyi situasiyanın nəticəsi və yekunu kimi qeyd etmişdir [4]. V.Vitlinski bank işində risklərin olmasını təbii hal kimi qiymətləndirərək bildirmişdir ki, bank işində risklərin olması başa düşüləndir, çünki, banklar müəyyən gəlir əldə etmək üçün əsaslandırılmış, həm də hazırlanmış strategiya daxilində risklərə getməyə məcburdurlar [5]. S.Orlov qeyd edir ki, risklərin müəyyənləşdirilməsi, təsərrüfat və sahibkarlıq subyektinin fəaliyyəti ilə bağlı tam təminatla dolğun təhlillərin, hesabatların hazırlanması, arzuolunmayan və itkilərə gətirib çıxaran fəaliyyət istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi və bunlarla əlaqədar adekvat tədbirlər barədə təkliflərin hazırlanması yüksək peşəkarlıq, ciddi məsuliyyət hissi tələb edir [6]. A.İqnatov risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi problemlərini tədqiq edərkən, bildirir ki, fəaliyyət sahəsində ortaya çıxan risklərin qruplaşdırılması, onların təsnifləşdirilməsi praktiki proseslərdə bu kimi risklərə qarşı effektiv mexanizmlərinin və təsiretmə üsullarının işlənilib hazırlanmasına imkan verər, nəticədə riskləri azaldar və minimuma endirər [7]. Tədqiqatçılar Y.Tarxanova və A.Pastuxova risklərin idarə edilməsi sistemlərini araşdırarkən, qeyd etmişlər ki, onların əmələ gəlməsi, ilk növbədə, arzuolunmayan və nəzərdə tutulmayan hallarla bağlıdır, digər tərəfdən isə, risklər iqtisadiyyatın bir elementi kimi çıxış edirlər və onların baş verməsi nəticəsində fəaliyyət subyektləri müəyyən itkilərlə üzləşirlər. Bu baxımdan risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin və üsullarının təkmilləşdirilməsi tədbirləri xeyli aktualdır [8]. A.Pılev risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivli formalaşdırılması problemlərinin tədqiqi zamanı bildirmişdir ki, risklərin idarə edilməsi çoxpilləli təsir qüvvəsinə malik struktur sistemi kimi xarakterizə olunmalıdır və bu sistemin alətləri vasitəsilə bütün situasiyalara xas olan risklərə təsir etmək imkanı reallaşdırılır [9]. Risklərin idarə edilməsi proseslərinin əksər hallarda baxılan prinsiplərinin ümumi sxemi tədqiqatçılar İ.Dornostup, V.Berejko və İ.Borisova tərəfindən aşağıda verilən Şəkildəki kimi öz əksini tapmışdır [10].

Şəkil. Risklərin idarə edilməsi proseslərinin ümumi sxemi.

Şəkili təhlil etsək görürük ki, burada mühüm tədbirlər kimi risklərin müəyyənləşdirilməsi və obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi əsas tədbirlər kimi xarakterizə olunur.

Tədqiqatlar göstərir ki, risklərin idarə edilməsinin əsas mərhələlərindən olan – qiymətləndirmənin təşkili problemi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda risklərin idarə edilməsi proseslərinin optimallaşdırılması ilə bağlı fikirlərin kökündə, böyük üstünlüklə risklərin ortaya çıxarılması və qiymətləndirilməsi yer alır. Risklərin təhlili zamanı aşağıdakıların nəzərə alınması vacib şərtlər kimi diqqət çəkilir:

- bankların daxili və xarici risklərinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və mənbələrinin dəqiqləşdirilməsi;
- bank risklərinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi;
- bank risklərinin səviyyəsinin obyektiv qiymətləndirilməsinin təmin edilməsi;
- risklərin qiymətləndirməsi göstəricilərinin metodikasının seçilməsi;
- bank riskləri üzrə qiymətləndirmə göstəricilərinin faktiki əhəmiyyətinin əsaslandırılması;
- bank risklərinin təhlilinə və ümumiləşdirilməsinə əsaslanan, bankın ümumi fəaliyyət siyasətini optimal olaraq özündə əks etdirən, risklərin idarə edilməsi modelinin formalaşdırılması və s.

Azərbaycanda bank sisteminin son illərdə nisbətən dayanıqlılıq nümayiş etdirməsi və ölkəmizdə bank sektorunun sabitliyi ilə bərabər, bu sahədə mövcud problemlərin və tendensiyaların tədqiqi də diqqət mərkəzindədir. Qeyd etmək olar ki, ölkəmizin bir qrup tədqiqatçı-alimləri və əsas bankları bank riskləri ilə bağlı məsələləri diqqət mərkəzində saxlayırlar. Tədqiqatçı - alimlər M. Sadıqov, A.Hüseynov və V.Zeynalov bildirirlər ki, “risk”- iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində əlverişsiz maliyyə nəticələrinə səbəb olan hadisələrin baş verməsidir. “Risk”- geniş mənada qeyri-müəyyən, lakin mütləq əlverişsiz nəticəsi olan vəziyyət kimi, dar mənada isə istənilən planlaşdırılmış addımın münasib olmayan nəticəsi ehtimalı kimi xarakterizə olunur [11]. Digər bir tədqiqatçı Z.Məmmədov bütövlükdə bank risklərini fundamental problem kimi xarakterizə edir və onların bir bank çərçivəsində yox, ümumilikdə bank sistemində daha da mürəkkəbləşməsinə bildirir [12]. Risklərin idarə edilməsi funksiyası bank daxilində yuxarıdan aşağı istiqamətdə müəyyən edilən vəzifə və səlahiyyətlərin ümumi strukturuna uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu funksiyanın əsas məqsədi ban-

kın fəaliyyətinə xas olan spesifik riskləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək, həmin risklər barədə hesabat vermək, onlara nəzarət etmək və itkiləri azaltmaq üçün istifadə olunun üsulları təyin etməkdən ibarətdir [13]. Bununla bağlı, mühüm prinsiplər və standartlara risklərin idarə edilməsinin optimal qaydalarının işlənib hazırlanması və idarəetmə strukturunun formalaşdırılması, bu proseslərdə müxtəlif effektivli işlək mexanizmlərin tətbiq olunması, fəaliyyət sahəsinin diversifikasiyalaşdırılması, riskli əməliyyatların əhatə dairəsinin azaldılması və digərləri daxildirlər [14]. Risklərin nisbətən azaldılması, onu törədən səbəblərin sistemləşdirilməsi, bu sahələrdə tendensiyaların izlənilməsi, onların analitik təhlilinin aparılması, risklərə məruz qalan subyektin mövcud potensialının arzuolunmayan fəaliyyətdən sığortalanması, profilaktik tədbirlərin görülməsi, adekvat nəzarət sisteminin formalaşdırılması proseslərinin daha optimal təşkili aktuallığı ilə fərqlənir və risklərin idarə edilməsi tsiklinin bir sıra vacib xüsusiyyətlərini və mərhələlərini, bunlarla bağlı təklif və nəticələri aşağıdakı kimi məqsəduyğun saymışıq:

- bank risklərinin səmərəli idarə edilməsi üçün onların xarakteri, mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunmalıdır;

- bank risklərinin yaranmasına səbəb olan ehtimalların sistemləşdirilməsi vacib şərtlərdən biridir;

- bank risklərinin fəsadlarının və arzuolunmayan tendensiyalarının azaldılması üçün qabaqcadan tədbirlərin görülməsi zəruri fəaliyyət kimi ortaya çıxır;

- bank risklərinin idarə edilməsinin vahid modeli və ya mexanizmi olmadığından, bankın fəaliyyət sahəsinin xarakterik cəhətlərinə müfəviq olaraq, idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və tətbiqi üçün tədbirlərin görülməsi lazım gəlir;

- bankın xidmət sahələri və istiqamətləri artdıqca, risklərin çoxalma ehtimalı nəzərə alınaraq, bu risklərin proqnozlaşdırılması, öyrənilməsi, müvafiq tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi, bankın dayanıqlığını təmin etmək iqtidarında olan risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Botero C., Biagini, F., Schreiber I. Risk-minimization for life insurance liabilities with dependent mortality risk, 2013.
2. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776.
3. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936.
4. Севрук В.Т. Риски финансового сектора Российской Федерации. Москва, Изд-во ЗАО «Финстатинформ», 2001.
5. Витлинский В.В. Кредитный риск коммерческого банка. Киев, Изд-во «Знание» - 2009.
6. Орлов С.Н. Риски внутреннего аудита. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Москва, 2006 г.
7. Игнатов А.В. Оценка и управления банковскими рисками. Дисс. канд. экон. наук. Абакан, 2002. – 153 с.
8. Тарханова Е.А., Пастухова А.Б. Кредитный риск в системе управления рисками в баковской деятельности // Молодой ученый. – 2014. - № 6. – С. 499-501.
9. Пылев А.П. Формирование эффективной системы управления рисками в баковской деятельности. Дисс. канд. экон. наук. Пермь. 2005. – 185 с.
10. Дорноступ И.П., Бережко В.Д., Борисова И.Г. Механизм управления рисками экономической деятельности предприятия//ВЕСТНИК ОГУ №13(149)/декабрь,2012.- С.109-114. <http://www.vestnik.osu.ru>.

11. Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. Koorparativ maliyyə. Bakı .-504 s.
12. Məmmədov Z., İbrahimov Z. Pul. Kredit. Banklar. Bakı, Qanun, 2009. – 220 s.
13. “Kapital Bank” ASC. <http://www.kapitalbank.az>.
14. The International Bank of Azerbaijan <http://www.ibar.az>.

*Aslanov E.Ş. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANK SİSTEMİNİN DAYANIQLILIĞINDA RİSKLƏRİN SƏMƏRƏLİ İDARƏ OLUNMASININ TƏŞKİLİ

Məqalədə bank sisteminin dayanıqlılığında risklərin idarə olunmasının əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə risklərin nəzəri əsasları, xüsusiyyətləri, onların idarə edilməsinin mühüm aspektləri araşdırılmışdır. Risklərin yaranma səbəbləri, onların öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi, bunlarla əlaqədar adekvat mexanizmlərin və tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə təhlillər aparılmışdır.

Məqalənin sonunda bank sisteminin dayanıqlılığının təmin olunması üçün risklərin daha effektivli və səmərəli idarə olunmasının təşkili, nəzarət sisteminin gücləndirilməsi üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Асланов Э.Ш. докторант
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 İ Ü M E

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭФФЕКТИВНОМУ УПРАВЛЕНИЮ РИСКАМИ В УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

В статье исследована важность управления рисками устойчивости банковской системы. С этой целью были изучены теоретические основы, особенности и важные аспекты управления рисками. Анализированы причины образования рисков, изучена их систематизация и определены важные мероприятия и адекватные механизмы.

В конце статьи даны рекомендации и предложения по эффективному управлению и усилению системы контроля рисков.

*Aslanov E.Sh. doctoral student
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE ORGANIZATION OF EFFICIENCY RISK MANAGEMENT IN THE STABILITY OF THE BANK SYSTEM

The importance of risk management in the stability of the bank system is given in the article. The theoretical foundations, features and important aspects of risk management are described for this purpose. The reasons for the formation of the risks in studying their systematization and identifying important activities and adequate mechanisms are analyzed too.

The recommendations and suggestions for governance in the strengthening of the risk control system are given in the end of the article.

*Novruzova N.Z. dis.
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

UOT - 336.71

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİ: RİSKLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ

Açar sözlər: risklərin idarəedilməsi, maliyyə riski, risk menecmenti.

Ключевые слова: управление рисками, финансовыми рисками, управления рисками.

Key words: risk management, financial risk, risk management.

Müasir səviyyədə risklərin idarə edilməsi və risk amilinin təhlili idarəetmədə obyektiv zərurət kimi qiymətləndirilir. Risk müəyyən qərar və hərəkətlər nəticəsində mənfi təzahürlü hadisələrlə qarşılaşma ehtimalını şərtləndirir. Uğuru əldən vermək, çətin vəziyyətlə rastlaşmaq, mənfəət əvəzinə zərər çəkmək kimi vəziyyətlər riski səciyyələndirən cəhətlərdəndir.

Müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan dövlət strukturları, özəl sektor risklərin idarə edilməsi, onların minimuma endirilməsi istiqamətində aşağıdakı proseduralardan istifadə edirlər: risklərin idarəedilməsinin planlaşdırılması – yanaşmanın seçilməsi və tədbirlərin planlaşdırılması; risklərin eyniləşdirilməsi – risklərin təyini və xarakteristikasının səbnədləşdirilməsi; risklərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi – risklərin əmələ gəlməsi səbəbinin müvəffəqiyyətə təsirinin təyini məqsədi ilə keyfiyyətin təyini; kəmiyyət qiymətləndirilməsi – risk nəticələrinin fəaliyyətə təsirinin mümkünlüyü ehtimalının kəmiyyətə təhlili; risklərə münasibətin planlaşdırılması – risk hadisələrinin baş verdiyi halda nəticələrin zəiflədilməsi üzrə prosedurların təyini; risklərin monitorinqi və nəzarəti – risklərin minimumlaşdırılması üçün keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə informasiyanın müntəzəm işlənilməsi. [1, s. 86].

Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif növlü risklər mövcuddur, məsələn, kommersiya riski, maliyyə riski, kreditin qaytarılmaması riski, valyuta riski, sığorta riskləri, likvidlik riski, inflyasiya riski və s. Bu kimi risklərin qarşısının alınması üçün kreditlərin sığortalanması, dolayısı risklərin sığortalanması, birja risklərinin sığortalanması, dövlət vergi orqanları tərəfindən maliyyə sanksiyalarının qeyri-hüquqi tətbiqi riskinin sığortalanmasından istifadə olunur. Bank risklərini ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, verilmiş kreditlərin ödənilməməsi, qiymətli kağızların kotirovkasının dəyişməsi, yüksək inflyasiya, resurs bazasının azaldılması və s. nəticəsində zərərlərin yaranması, mənfəətin itki ehtimalı və qeyri-müəyyənliyi ilə ifadə olunan bank əməliyyatlarından irəli gələn itki təhlükəsi kimi izah olunur. [2, s. 10]

Risk menecmenti broker firmaları, sığortaçılar və təkrar sığortaçılar tərəfindən öz müştərilərinə göstərilən yeni xidmət növü olub, risklərin idarə edilməsinə və onların əvvəlcədən təhlilinə əsaslanır. Risk menecmentinə riskin məruz qaldığı təhlükələrin qiymətləndirilməsi; təhlükələrin təsiri nəticəsində zərərin dəyməsi ehtimalı; sığortanın həyata keçirilməsi şərtləri üçün ən səmərəli variantın müəyyən edilməsi; təkrar sığorta müdafiəsinin ölçüsü və məqsədyönlülüyü; riskin inspeksiya olunması; riskin üzərində nəzarət tədbirinin həyata keçirilməsi; sığorta hadisəsinin mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsi, məsələn, istehsal prosesinin dayandırılması, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi, üçüncü şəxslər qarşısında məsu-

liyyətin yaranması və s. kimi faktorların araşdırılması aiddir.

Riskin idarə edilməsi müəssisənin, firmanın, bankın risklərlə bağlı olan mümkün itkilərin azalmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir. Riskin qiymətləndirilməsi tələb edilən tərkibdə və həcmdə məlumatlar bazasında risk əmsalını müəyyənləşdirən bütün şərtlərin nəzərdən keçirilməsi, riskin nəzərdə tutulan qiymətinə müvafiq kateqoriyalarının müəyyən edilməsi və onların arasında hədd qoyulmasıdır. Riskin dəyərcə qiymətləndirilməsi isə hadisələrin baş verməsi ehtimalının müəyyən edilməsi və onların nəticələrinin pul formasında hesablanmasından ibarətdir. Qeyd edək ki, sığorta riskinin dəyəri idarə olunan və ya idarə olunmayan müxtəlif amillərin təsiri altında arta və ya azala bilər. Riskin dəyərcə qiymətləndirilməsi sığorta hadisələrinin meydana gəlməsi tezliyini və dəymiş zərərin ölçüsünü xarakterizə edən statistik məlumatlar əsasında müəyyən edilir.

Qeyri-müəyyənlik riskin əsas xüsusiyyəti olmaqla onu belə izah etmək olar: qeyri-müəyyən iqtisadi mühitdə fəaliyyət nəticəsində fərdlərin və ya təşkilatların aktivlərinin və ya investisiyaların itirilə biləcəyi vəziyyət. [2, s. 7-10]

Daxili nəzarət zamanı meydana çıxma biləcək risklərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı əsas mərhələlər müəyyənləşdirilir: risklərin aşkar edilməsi üsullarının hazırlanması; risklərin şirkətlərin fəaliyyəti üçün əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə planlaşdırılması; effektiv idarəetmə üsullarının müəyyən edilməsi ilə bağlı kriteriyaların müəyyənləşməsi. [3]

Mühasibat uçotunun riskləri bir çox hallarda qiymətlərin müxtəlif növlərinin tətbiqi və gələcəkdə dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Kommersiya müəssisələrində mühasibat riskləri sistemini 3 qrupa bölmək olar: Birinci qrup müəssisələrdə mühasibat uçotunun qurulması ilə bağlı risklərdir; İkinci qrup müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini müşayiət edən risklərdir; Üçüncü qrup müəssisələrdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik tələblərini pozan risklərdir. Beynəlxalq standartlara görə həmin risklər haqqında informasiyalar mühasibat hesabatlarında mütləq əks olunmalıdır. [4] Əgər nəzərə alsaq ki, müasir iqtisadi şəraitdə mühasibat uçotunun aparılması qaydası iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərir, onda müəssisə səviyyəsində mühasibat risklərinin idarə olunmasını təmin etmək çox vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Tağıyev A.H., Səfərov Q.Ə., "İnnovasiya layihələrinin menecmenti", Bakı "Təknur", 2013, 272 s.
2. Жариков В.В., Жарикова М.В., Евсейчев А.И., Управление кредитными рисками, учебное пособие / Тамбов, 2009, 244 стр.
3. Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A., Beynəlxalq uçot və hesabatə giriş, II nəşr, Bakı, "Nurlar", 2012., 280 s.
4. Səbzəliyev S.M., Audit, uçot və iqtisadi təhlil, // Audit, 2013 № 1.

*Novruzova N.Z. dis.
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİ: RİSKLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ

Məqalədə risklərin idarə edilməsi, onların minimuma endirilməsi istiqamətində proceduralar qeyd edilir. Göstərilir ki, maliyyə sisteminin səmərəliliyinin artırılmasında risklərin araşdırılması və düzgün formada idarə edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

*Новрузова Н.З. дис.
Азербайджанский Университет Кооперации*

P E 3 I O M E

ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: РИСК И ИХ УПРАВЛЕНИЯ

Статья направлена на повышение эффективности финансовой системы страны находит свое отражение в проводимых реформ. Здесь рассказывается о роли управления рисками и значении анализа фактора риска. Показано, что повышение эффективности финансовой системы в виде управления рисками имеет особое значение для расследования и правильно.

*Novruzova N.Z. cand. for a degree
Azerbaijan Cooperation University*

S U M M A R Y

THE FINANSIAL SYSTEM IN AZERBAIJAN: RISKS AND THEIR MANAGEMENT

The article is aimed at improving the efficiency of the financial system of the country is reflected in the reforms. It is shown that the efficiency of the financial system in the form of risk management is of particular importance to investigate and correct.

*Ataşov B.X. i.e.d. prof.
Bayramova R.Ş. doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

UOT - 336.71.078.3:336.722.68

AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN KREDİTLƏŞMƏSİ VƏ RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: maliyyə, kredit, risk, bank, aqrar-sənaye müəssisələri, sahibkarlıq fəaliyyəti, dövlət yardımı, risklərin idarə olunması.

Ключевые слова: финансы, кредит, риск, банк, аграрно-промышленные предприятия, деятельность предпринимательства, государственная помощь, управление рисками.

Key words: finance, credit, risk, banking, agro-industrial enterprises, entrepreneurship, public assistance, risk management.

Aqrar sahədə riskin spesifikliyi onunla xarakterizə olunur ki, bu istehsal sahəsində istehsal prosesi təbii orqanizmlərin – bitkilərin və heyvanların inkişafının təbii prosesləri ilə bağlılığı və bu canlı orqanizmlərin həyat fəaliyyəti təbii hadisələrdən birbaşa asılıdır. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların istehsal-təsərrüfat nəticələrinə əlverişsiz keçən təbii proseslər mənfi planda çox böyük təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə sığorta biznesinin səmərəli təşkili kənd təsərrüfatında sahibkarlıq strukturlarının dayanıqlı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Xarici ölkələrdə aqrar bölmə üzrə sığorta işinin təşkili təcrübələri göstərir ki, bu sahədə dövlət tərəfindən göstərilən maliyyə köməyi ilə müqayisədə sığortanın müdafiə olunması daha böyük səmərə verir. Aqrar bölmədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı meydana çıxan biləcək risklərin sığortalanma səviyyəsi demək olar ki, çox cüzdür. [3.19]. Aqrar bölmədə sığorta işinin aparılması sahəsində dövlət inhisarçılığına son qoyulduqdan sonra aqrar bazarın vacib infrastruktur elementləri kimi sığorta müəssisə və təşkilatların və onların fəaliyyətlərinin stimullaşdırılmasına lazımi səviyyədə fikir verilməmişdir.

Qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bunlar, həm də ölkədaxili iqtisadi fəaliyyətdə xarici amillərin rolunu daha da artırır. Milli təsərrüfatların inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan xarici bazarlara çıxış, global iqtisadi məkanda cərəyan edən proseslərdə fəal iştirak, rəqəbətqabiliyyətli milli istehsalı formalaşdırmaq və s. kimi məsələlər, həm də müəyyən risklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə risklərə istər aqrar, istər istehsal, istər satış, istərsə də maliyyə sahəsində rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan da, müxtəlif sahələrdə və müxtəlif səbəblərdən yarana biləcək risklərin qarşısının alınması, bu sahədə qabaqalayıcı tədbirlərinin görülməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti həmişə iqtisadi konyunkturanın qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqəlidir. Aqrar bölmədə risklərin obyektivliyi son nəticədə təşkilatın fəaliyyətindən asılı olmayan faktorların mövcudluğu ilə əlaqələndirilir. Sahibkar riskli vəziyyəti qiymətləndirir, mümkün xərcləri müəyyənləşdirir və bir neçə alternativ arasından öz seçimini edir. Bundan başqa riski qiymətləndirmə hər bir konkret sahibkarın xarakterindən, məntiqindən, psixoloji xüsusiyyətlərindən, bilik səviyyəsindən və fəaliyyət sahəsindəki təcrübəsindən asılıdır. Belə ki, riskləri bir tərəfdən hal-hazırkı fəaliyyət sahəsində resursların istifadəsi nəticəsində vəsaitlərin müəyyən hissəsinin itirilməsinin mümkünlüyü və ya gözlənilən mənfəətin əldə olunmaması təhlükədirsə, digər tərəfdən bu risklə bağlı əldə edilən əlavə mənfəətdir. Bu isə o deməkdir ki, aqrar sahənin risklərinin fəaliyyəti nəticəsində bir tərəfdən zərərə, digər tərəfdən isə mənfəətə gətirib çıxaran spekulyativ risklərə aid etmək olar.

Aydındır ki, aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların məqsədi

rəqabət mübarizəsi şəraitində minimum xərclərlə maksimum gəlir əldə etməkdir. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün sahibkarlıq fəaliyyətinə qoyulmuş kapitalı bu fəaliyyətin maliyyə nəticələri ilə müqayisə etmək lazımdır. Bununla belə, istənilən növ sahibkarlıq fəaliyyətində konkret biznes sahəsinin xüsusiyyətindən asılı olaraq obyektiv səbəblərdən müəyyən itki təhlükəsi vardır. Risk – nəzərdə tutulan gəlirin, mənfəətin daxil olmaması və zərərin, ziyanın baş verməsi ehtimalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətində isə zərəri maddi, maliyyə və əmək zərərlərinə bölmək mümkündür. [4.171].

Eyni zamanda, sahibkar üçün risk – arzu edilməyən sonluqdur. Müxtəlif investisiya layihələrinin fərqli riskləri vardır və ən gəlirli kapital qoyuluşu belə həddindən artıq riskli ola bilər. Risk, həm də bir iqtisadi kateqoriya kimi baş verə biləcək və ya baş verməsi ehtimal edilən hadisələri birləşdirir. Belə hadisələrin baş verməsi halında isə üç iqtisadi nəticə ola bilər: mənfəit (itki, zərər); sıfır; müsbət (gəlir). Əlbəttə, sahibkar üçün riskdən qaçmaq, adətən gəlir əldə etmək imkanından imtina deməkdir.

İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, aqrar sferadakı riski də idarə etmək, yəni müəyyən səviyyədə risk hadisəsinin baş verməsini proqnozlaşdırmaq mümkündür və bunun üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Bütün bunlar isə adətən riskin təsnifatı ilə müəyyən olunur ki, bu da ayrı-ayrı əlamətlərə görə bölüşdürülür. Riskin təsnifatının elmi əsaslandırılması ümumi sistemdə hər bir riskin yerini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Eləcə də riskin idarə olunmasında lazım olan metod və üsullardan daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır. [6.125].

Bank riskləri müəyyən dərəcədə imperativ xarakter daşıyır, bu səbəbdən banklar bu risklərin idarə olunması və stabilliyin qorunması üçün dəqiq siyasət aparmalıdır. Bank risklərinin imperativliyi əsas xarakteristikalardan biri kimi bankın imkanları daxilində hər hansı sənədlə görə əsassız yüksək dərəcəli risk olan halda onun həyata keçirilməsindən imtina etməli, yəni müvafiq riskləri öz üzərinə qəbul edilməsindən yayınmalıdır. Bundan əlavə, bank risklərinin idarə edilməsi sistemlərinin mövcudluğu bankın məqsədlərinə uyğun olaraq, müəyyən risklərin minimumlaşmasına imkan verən müəyyən alətlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bank kredit risklərinin idarə edilməsinin özünün xüsusi məqsədləri vardır ki, ən əhəmiyyətli olanlarına aşağıdakılar aiddir:

- kreditlər üzrə maliyyə itkilərinin minimuma endirilməsi;
- optimallaşdırma bankın məhdud kredit resurslarından istifadəsi;
- əsassız yüksək riskli kredit əməliyyatlarının sayının və həcmının məhdudlaşdırılması;
- kredit əməliyyatlarının aparılmasından planlaşdırılmış gəlirin əldə olunması;
- bankın maliyyə və təşkilati davamlılığının yaxşılaşdırılması və onun inkişafının təmin olunması;
- bankın fəaliyyətində risk hallarının və qeyri-müəyyənliyin minimum xərclərlə aradan qaldırılması.

Eyni zamanda bankın kredit riskinin idarə edilməsinin əsas məqsədi ikili proses kimi nəzərdən keçirilə bilər; bir tərəfdən verilmiş vəsaitlərin geri qaytarılmasının təmin edilməsi, digər tərəfdən kredit qoyuluşlarından bank gəlirlərinin əldə olunmasının təmin edilməsi. Təcrübə göstərir ki, bir çox banklarda kreditlərin qaytarılması probleminin yüksək əhəmiyyətinə baxmayaraq, hələ də kredit risklərinin idarə edilməsi sisteminin yaradılması məsələlərinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Bu baxımdan bank risklərinin idarə edilməsi sistemində digər dəyişikliklərin əsas istiqamətlərini təyin etmək zəruridir:

- daxili bank praktikasının beynəlxalq kredit təcrübəsinə uyğunlaşması;
- kreditin əsas xüsusiyyətləri və bankın kredit riskinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bankın kredit risklərinin idarə edilməsi sisteminin yaradılması;
- kreditləşmə prinsiplərinə riayət olunmasının təmini (qaytarılma, könüllülük, təcillik, ödənişlik, vəsaitlərin təminatı);
- bank xidmətlərinin bazarın tələbatlarına uyğun olaraq, o cümlədən borcalan kimi, həm də kreditor bankın maraqlarını nəzərə almaqla kreditləşmənin yeni formalarının inkişafı;
- kredit riskinin idarə edilməsi strukturunun yenidən qurulması və kredit prosesinin

optimallaşdırılması;

- bank ssudalarının istifadəsi üçün bankın nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsi.

Bank risklərinin idarə edilməsi strategiyaları və metodları nəzarət riskinin növündən asılı olaraq fərqli məzmunu malik ola bilər. Lakin istənilən strategiyanın əsasında vahid prinsip qoyulmuşdur. Bu prinsip bankda kredit risklərinin idarə olunmasının əsas strategiyasının universal sxemini tərtib etməyə imkan verir. [5.112]. Hal-hazırda hər bir bank risklərin effektiv idarə olunması prosesini hazırlanmış strategiya əsasında həyata keçirməlidir. Bu zaman risklər:

- təsdiq olunmuş (limitlər) normalar həddində olmalıdır;
- əməliyyatların aparılmasına qədər tam dərk edilməli və qiymətləndirilməlidir;
- mütəmadi olaraq nəzarətin olunması;
- idarəetmə informasiya sistemlərində tam və vaxtında əks olunması.

Nəticə etibarlı ilə, müvafiq qərarların qəbul edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən bu risklərin minimuma endirilməsi müxtəlif tədbirlərin qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsi hesab edilir. Bundan əlavə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində risklərin idarə edilməsi üzrə qeyri-müəyyənliyin tam istisna olmaması ilə bağlı strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur.

Qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün 2 əsas yanaşma fərqlənir:

- mümkün risklərin həyata keçməsinə mane olmaq;
- qaçılmaz risklərin həyata keçirilməsinə vaxtında hazırlıq görülməsi.

Bankın kredit siyasətinə uyğun olaraq, kredit riskinin idarəetmə sistemi direktorlar şurası tərəfindən qəbul edilmiş və kreditləşmənin formalaşdırılan standartlara müşayiəti ilə qurulur. Hər hansı bir konkret bankın kredit siyasəti onun strategiyası və taktikasının təşkili sahəsində ifadə olunur. Əsas məqsəd isə təşkilatda, kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsində və xidmətlərdə etibarlılığı, likvidliyi və onun fəaliyyətinin rentabelliğini təmin etməkdir. Bankın kredit siyasətinin strategiyası dedikdə, daha çox bankın qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün kredit resurslarının ümumi istiqaməti və istifadə üsulu başa düşülür.

Kredit siyasətinin mühüm tərkib hissəsini bankın strategiyası təşkil edir. Bankın strategiyası risk sahəsində kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsidir. Nəzəri cəhətdən 3 növ riskli kredit strategiyalarını qeyd etmək olar:

1. Yüksək riskli strategiya: yüksək riskli və eyni zamanda yüksək gəlirli kredit əməliyyatlarının böyük xüsusi çəkisini tələb edir.

2. Risklərin diversifikasiya strategiyası: müxtəlif risk dərəcəsi ilə ehtiyatların səmərəli birləşməsinin xarakterizə edilməsi.

3. Risklərin minimallaşdırılması strategiyası: yüksək riskli əməliyyatların miqyasının məhdudlaşdırılması üçün ümumi uyğunlaşması.

Yüksək riskli kredit strategiyası bankın ümumi rentabelliğinin artmasına gətirib çıxara bilər. Lakin belə vəziyyətdə yüksək riskli əməliyyatların aparılmasında maliyyə itkiləri yüksək olduğundan bankın likvidlik və etibarlılıq səviyyəsinin azalması qaçılmazdır. Bundan əlavə, belə siyasətin tətbiqi üzrə mühüm məhdudiyyətləri var. Onun həyata keçirilməsi bank fəaliyyətinin qısa dövrü ərzində mümkündür. Nisbətən sabit, makro-mühit çərçivəsində, bankın böhran mərhələsində, proqnozlaşdırılan iflasa görə bankın ənənəvi strategiyasının həyata keçirilməsində bankın səmərəli strategiyası xidmət və yüksək ixtisaslı kadrların olmasıdır. [5.25].

Risklərin diversifikasiya strategiyası bankın gəlirliliyinin optimal nisbəti və etibarlılığını təmin etməyə imkan verir. Lakin bu strategiyanın həyata keçirilməsində bank əhəmiyyətli dərəcədə riskli, müxtəlif yüksək gəlirli sazişlərdən imtina etməyə məcburdur. Bundan əlavə, əməliyyatların diversifikasiyası prosesində rəşional nisbəti müəyyən etmək kifayət qədər çətinidir. Bu strategiyanın istifadəsi istənilən bank üçün qeyri-sabit makro mühit şəraitində məqsəduyğundur.

Risklərin azaldılması strategiyası bir tərəfdən bankın etibarlılığını artırır, digər tərəfdən

isə yüksək gəlirli kredit əməliyyatlarından imtina edilməsi deməkdir ki, nəticədə bu bankın rentabelliyyəsinin göstəricilərini pisləşdirir. Belə strategiya daimi müştəriləri olan və qeyri-sabit makro mühit şəraitində fəaliyyət göstərən kiçik banklar üçün məqbuldur. Beləliklə, bank bu və ya digər riskli strategiyanı seçməklə risk dərəcəsinə təsir edə bilər və faktiki olaraq onu idarə edə bilər. [3.13].

Risqlərin idarəetmə sisteminin səmərəliliyi üçün əməliyyat fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində proseduraların hazırlanması ilə yanaşı nəzarət strukturunun yaradılması tələb edilir.

Demək olar ki, Rusiyada bir qayda olaraq, banklar riskə görə xüsusi haqq almırlar, lakin yüksək dərəcədə kifayət qədər təminatın mövcudluğuna nəzarət edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kredit üzrə faiz dərəcəsinin bir hissəsi riskə görə haqqı özündə əks etdirir. Hansı ki, ayrıca heç yerdə deyilmir, lakin bank kifayət qədər ehtiyatların yaradılmasını təmin edir. Riskə görə bilinməyən haqqın ölçüsü borcalanın fərdi ödəmə qabiliyyətini nəzərə almalı və bir tərəfdən bankın bazar mövqeyindən, digər tərəfdən borcalanın nüfuzundan asılı olmalıdır.

Risqlərin bölüşdürülməsinin əsas ideyası ən müxtəlif meyarlar üzrə kredit əməliyyatlarının diversifikasiyasından ibarətdir. Belə ki, ayrı-ayrı kreditlərin zərəri bank üçün fəlakətli nəticələrə səbəb olmasın. Bu prinsipə görə kreditlər imkan daxilində çoxlu sayda borcalanlara verilməlidir. Bu zaman borcalanlarla kredit müqaviləsinin şərtlərinə riayət olunmamasının mümkünlüyü müxtəlif amillərin təsiri altında olmalıdır. [5.144].

Kredit əməliyyatların risklərinin bölüşdürülməsi maddi, müvəqqəti, regional prinsiplər üzrə həyata keçirilə bilər. Risklərin maddi bölüşdürülməsi müxtəlif cür ola bilər. Birinci yerdə kreditin ölçülərindən, növündən və borcalanın sahə mənsəbiyyətindən asılı olan kredit əməliyyatlarının bölgüsü durur. Risklərin müvəqqəti bölüşdürülməsi bankın kredit portfelinin qısa, orta, uzunmüddətli kreditlərlə diversifikasiyası zamanı baş verir. Kredit risklərinin regional bölüşdürülməsi kreditlərin verilməsində imkan daxilində bank əməliyyatlarının konsentrasiyası müəyyən bir region üçün istisna edilir. Bütövlükdə regional bölüşdürülmədə bankın kredit əməliyyatlarının bölgə iqtisadiyyatının mənfi dəyişikliklərinin kumulyativ təsirinin qarşısını almaq üçün istifadə edilir.

Aydındır ki, risklərin səmərəli idarə edilməsi qərarların qəbul edilməsi üçün kifayət qədər səlahiyyətlərə malik olan risk-menecerləri etməlidir. Rusiya banklarının təcrübəsi göstərir ki, bu onun üçün vacibdir ki, risklərin idarə edilməsi funksiyası üçün məsul şəxs, yəni risk-meneceri idarə heyətinin qərarını qəbul edəndə qədər maliyyə institutunun rəhbərinə tabe idi və əqdlər bağlamaq hüququna malik idi. Səlahiyyətlərin azlığı xüsusilə kreditləşmə sahəsində dəfələrlə yanlış qərarlar qəbul etməyə gətirib çıxarırdı. Ona öz fəaliyyətini uğurla həyata keçirə bilməsi üçün aşağıdakılar lazımdır:

- risklərin kəmiyyət qiymətləndirilməsindən yaranan firma daxili nəzarət sistemini hazırlamaq və tətbiq etmək;
- müəyyən edilmiş struktur bölmələrinin işlənmə prosesinə nəzarət etmək, normaların təsdiqi və yenidən baxılması;
- hər gün müəyyən edilmiş normalarla mövcud risklərin uyğunlaşdırılmasını və uyğun normalarla risklərin istiqamətində fəaliyyətin həyata keçirilməsini yoxlamaq;
- risklərin idarə edilməsində ali rəhbərlik tərəfindən təsdiq olunan tədbirlərin yerinə yetirilməsi;
- risklərin nəzərə alınması ilə struktur bölmələrin tapşırıqlarının planlaşdırılmasında iştirak etmək;
- tətbiq olunan risklərin idarə olunmasına və onların tətbiqi təcrübəsində vaxtında düzəlişlər edilməsinə nail olmaq;
- risklərin idarə edilməsində yeni texnologiyaları öyrənmək və tətbiq etmək.

Bunun üçün risk-menecerləri aşağıdakıları təmin etməlidirlər:

1. Müəyyən qrafiklərə əsasən, risklər barədə məlumatların daimi axını.
2. Risklər haqqında məlumatların dəqiq və vaxtında olması, həmçinin onun müəyyən

olunmuş ölçülərə uyğun olması (təvsiyə olunur ki, daxili audit xidməti göstərilən məlumatların müntəzəm yoxlanılmasını həyata keçirsin).

3. Hər bir struktur bölmənin tipi və strukturu üzrə normaların hazırlanması və tətbiqinə kömək etmək (bütövlükdə təşkilatın maraqları ilə struktur bölmələrin maraqlarının nisbəti müəyyənləşdirici faktordur).

4. Risklərin müəyyən edilmiş normalara qarşı cari monitorinqi və risklərin yüksəlməsi zamanı dərhal məlumatlandırılması.

Bankın kredit siyasəti aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- ilk növbədə, müştərilərlə, əməliyyatlar barədə qeydlərlə, hansı ki, kredit siyasəti haqqında memorandumda diqqətlə hazırlanır və qeyd olunur;

- ikincisi, izah edən və bu parametrləri həyata keçirən bank işçilərinin praktiki fəaliyyəti.

Deməli nəticə etibarilə, riski idarəetmə qabiliyyəti bank rəhbərliyinin səriştəsindən və borcalanların seçimi ilə məşğul olan, kredit sazişlərinin şərtlərinin hazırlanması ilə məşğul olan sırasıv heyətin bacarıq səviyyəsindən asılıdır.

Yüksək iqtisadi risklər şəraitində riski düzgün hesablayan, riski aşkar edən və həmçinin onu qabaqcadan görüb və minimuma endirən udur. Bu bank kreditləşməsi zamanı uğurun əsas səbəbidir. Əgər bank borcalanın fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri ilə məşğul olarsa, o nəinki müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək iqtidarındadır, həm də öz biznesinin səmərəliliyini artırmağa kömək edir ki, bu da onu daha etibarlı müştəri edir.

Aparılan təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar-sənaye müəssisələrinin kreditləşməsində risklərin düzgün idarə olunması mexanizmi təkmilləşdirilməli və inkişaf istiqamətləri araşdırılmalıdır. Məlum olduğu kimi, aqrar-sənaye müəssisələri əsasən ən çox dövlət kreditinə ehtiyacı olan sahələrdən biridir və bu həmişə hiss olunmaqdadır. Bu baxımdan fikrimizcə aqrar-sənaye müəssisələrinin kreditləşməsi və risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- aqrar-sənaye müəssisələrinin kreditləşməsi özünümaliyyələşdirmə əsasında inkişafını təmin etməli, eyni zamanda güclü dövlət yaradılması nəzərdə tutulmalıdır, xüsusilə indiki inkişaf mərhələsində buna böyük ehtiyacı vardır;

- aqrar-sənaye müəssisələrini kreditləşdirən kredit təşkilatları üçün güzəştli vergilərin müəyyən edilməsi;

- bank-maliyyə sektoru iqtisadiyyatın əsas arteriyası və maliyyə vasitəçisi olduğundan risklərin adekvat idarə olunması məhz bu sahədən başlanmalıdır;

- aqrar-sənaye müəssisələrində məhsul emalı, işi və xidmətlər istehsalına başlamazdan, sifarişlər qəbul etməzdən əvvəl ona təsir edə biləcək risklərin müəyyən edilməsi üçün strategiya təyin edilməlidir;

- ölkənin, həmçinin bankların maliyyə dayanıqlığının təmin olunması üçün risklərin qabaqlayıcı rejimdə aşkarlanması, ölçülməsi və tənzimlənmə tədbirləri ilə əhatə olunmalıdır;

- aqrar-sənaye müəssisələri risk strategiyalarını özlərinin maliyyə və marketinq siyasətlərinə uyğunlaşdırılmalı və qəbul olunmuş strategiya mütəmadi olaraq bazar konyukturuna uyğun olaraq dəyişdirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 2014.
2. Azərbaycan statistik göstəriciləri. Bakı, 2014.
3. İ.H.İbrahimov. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı, 2010. & 28.
4. M.Q.Musayev. Aqrar sahədə intensiv inkişafın iqtisadi problemləri, Nurlan, 2007. 272 s.
5. S.T.Quliyeva. Maliyyə riskləri və onların idarə olunması. Monoqrafiya, "Nağıl evi", Bakı, 2011, 308 s.
6. Г.В.Чернова, А.А.Кидровцев. Управление рисками. М. "Проспект", 2013, 160 с.

*Ataşov B.X. i.e.d., prof.
Bayramova R.Ş. doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN KREDİTLƏŞMƏSİ VƏ RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Məqalədə respublikamızın aqrar-sənaye müəssisələrinin kreditləşməsində risklərin idarə olunmasının müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir. Eyni zamanda bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin yaradılması və daxili bank praktikasının beynəlxalq kredit təcrübəsinə uyğunlaşdırılması üçün müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür.

*Аташов Б.Х. д.э.н., проф.
Байрамова Р.Ш. докторант
Азербайджанский Университет Кооперации*

P E 3 I O M E

КРЕДИТОВАНИЕ И УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ АГРАРНО-ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье исследуются управления рисками кредитования аграрно-промышленных предприятий в современных условиях. Вместе с тем рассматривается управление банковскими рисками, предлагая международную практику применять к местной банковской системе.

*Atashov B.Kh., doctor of econ., prof.
Bayramova R.Sh., doctoral student
Azerbaijan Cooperation University*

S U M M A R Y

CREDITING OF AGRO-INDUSTRIAL ENTERPRISES AND CURRENT STATE OF RISK MANAGEMENT

The article analyses the current state of risk management in the crediting of agro-industrial enterprises in our Republic. Besides, it presents relevant suggestions for creating banking risk management system and making the practice of domestic banking compatible to the international credit experience.

*Qənbərov F.Ə. dos.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

UOT - 33:303.7; 330.44

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ BEYNƏLXALQ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ ƏSASINDA TƏHLİLİ

Açar sözlər: beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlilik, xarici iqtisadi əlaqələr, iqtisadi artım, iqtisadi amillər

Ключавые слова: международная конкурентоспособность, экономический рост, внешнеэкономические связи, экономические факторы

Key words: international competitiveness, foreign economic relations, economic growth, economic factors.

Hər bir ölkənin gücü təkcə, onun ərazisinin böyüklüyü, təbii sərvətlərlə zənginliyi, orduşunun gücü ilə deyil, həmçinin ölkədə istehsal edilən məhsul və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyi ilə ölçülür. “Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat”, “iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi” kimi anlayışlar uzun illərdir ki, ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində, XX əsrin sonlarından başlayaraq bazar münasibətlərinə keçmiş ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi inkişaf siyasətinin əsasında dayanır.

Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli olması nisbi anlayışdır və yalnız digər ölkələrlə müqayisədə üzə çıxır. Ümumdünya səviyyəsində bu tip müqayisəli tədqiqatlar işləyib hazırlayan bir neçə nüfuzlu araşdırma mərkəzləri vardır. Belə hesabatlardan biri də Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatı”dır. Dünya İqtisadi Forumunun hazırladığı “Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik 2013-2014 hesabatında” Azərbaycan əvvəlki illərlə müqayisədə 7 pillə irəliləyərək 39-cu yeri tutmuşdur. Bu göstərici MDB məkanında ən yüksək, postsovet məkanında isə yalnız Estoniyadan (32) aşağıdır. Hesabatda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Ümumi Rəqabət Gücü İndeksində (GCI) əsasən müəyyən edilən reytingdə, müvafiq olaraq 39, 72 və 79-cu yerlərdə qərarlaşıblar. Azərbaycanın “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksi” hesabatında dövlət büdcəsi balansının Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) olan nisbətinə görə Azərbaycan dünyada 15-ci, milli yığım səviyyəsinə görə 10-cu, dövlət borcunun ÜDM-ə olan nisbətinə görə 13-cü, infrastrukturun inkişafına görə 55-ci, təhsil sisteminin keyfiyyətinə görə isə 114-cü yerdədir. [1]

Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (PPP) əsasında hesablanan ÜDM-in həcmi ilbəlilərdən artdığından bu göstərici üzrə Azərbaycanın mövqeyi son illər möhkəmlənmişdir. Belə ki, hesabatın istinad etdiyi Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən dərc edilən Dünya İqtisadiyyatının Perspektivləri (World Economic Outlook) hesabatının məlumatlarına əsasən, Azərbaycan 2012-ci ildə Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (PPP) əsasında hesablanan ÜDM-in həcmi üzrə 148 ölkə arasında 69-cu olub. Odur ki, ölkəmiz iqtisadiyyatı effektivliyə əsaslanan ölkələr sırasına aid edilir. Qeyd edək ki, 2000-ci ildə Azərbaycan bu göstərici üzrə 123-cü yerdə olub [2]. Lakin hesabatda ölkələrin qruplaşdırılmasının ikinci meyarı ixracın strukturu ilə bağlıdır. Bu tələbə əsasən, Azərbaycan “iqtisadiyyatı effektivliyə əsaslanan ölkələr” qrupuna deyil, “1-ci və 2-ci mərhələlər arasında olan keçid ölkələri” qrupuna aid olur. Belə ki, neft və neft məhsullarının məcmu ixracda payının yüksək olması ölkədə hər nəfərə düşən gəlir prinsipinin təsir çəkisini kölgədə qoyur. Son beş ilin statistikasına əsasən, ölkədə neft və neft məhsullarının ixracda payının 76-

97% arasında dəyişməsi iqtisadiyyatın strukturunda resurs amilinin yüksək olduğunu göstərir. Bu onu göstərir ki, "Qlobal Rəqabətlik İndeksi" hesabatında reytinginin artmasına baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə mane olan amillər hələ də qalmaqdadır. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri əsasında təhlil olunması və rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyən edən amillərin araşdırılması əhəmiyyətlidir.

İqtisadi nəzəriyyələrdə beynəlxalq iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyin amilləri müxtəlif cür qruplaşdırılır. M.Porter beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri sırasında ən müasirlərindən sayılan Almaz (Romb) modelində ölkənin rəqabət üstünlüklərini formalaşdıran amilləri 4 qrupa bölmür: [3] 1) İstehsal amilləri. 2) Tələbin vəziyyəti. 3) Təchizedici və əlaqəli şirkətlərin inkişaf səviyyəsi. 4) Firmaların strategiyası və rəqabət. Beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi açıqlamağa çalışan nəzəriyyələrdən biri Chonun 9 faktor modelidir. Bu modeldə Porterdən fərqli olaraq xarici amillər də qeyd edilir və insan kapitalı 4 əsas qrupda birləşdirilir. [4] Bunlardan başqa rəqabətqabiliyyətliliyi izah edən bütün nəzəriyyələrdə beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin amilləri barədə müxtəlif fikirlər yürüdülmür. Bütün bu fikirləri ümumiləşdirərək ölkələrin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən amilləri bir neçə qrupa bölmək olar:

1) Ölkədə istehsal amillərinin - torpaq, təbii sərvətlər, işçi qüvvəsi və kapitalın mövcud olması. Bu amillər ölkənin ayrı-ayrı sahələr üzrə dünya təsərrüfatında ixtisaslaşmasına şərait yaradır.

2) İstehsalın texniki göstəriciləri və ölkədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi. Təcrübə sübut edir ki, makro səviyyədə məhsuldarlıq bilavasitə ayrı-ayrı şirkətlər daxilində əmək məhsuldarlığına təsir edir. İxtisaslı kadrların hazırlanmasına dövlət köməyi, büdcədən elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan vəsaitin məbləği, insan inkişafına qoyulan kapital (təhsilə, səhiyyəyə, sosial təminat), yeni texnika və texnologiyaların cəlb edilməsinə şəraitin yaradılması məhsuldarlığın artmasına təsir göstərir.

3) Ölkədəki makroiqtisadi vəziyyət. Ölkədə adambaşına düşən ÜDM-in məbləğinin yüksəlməsi, inflyasiyanın aşağı olması, siyasi və hüquqi sistemin sabitliyi, vergi və gömrük tariflərinin aşağı olması, ölkədə və regionlarda infrastrukturun inkişaf etməsi, daxili bazarın həcmnin artması, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, rəqabətqabiliyyətli bank sisteminin formalaşması ölkənin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəldən əsas amillərdəndir.

4) İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsi. İnsan kapitalının inkişaf göstəricilərini xarakterizə edən indekslər əsasən 3 qrupa bölünür: a) əhəlinin sağlamlığının əsas göstəricilərindən biri olan uzun ömürlülüğü əks etdirən indeks; b) əhəlinin savadlılıq səviyyəsini (ibtidai, orta və ali məktəblərə daxil olma əmsalını) göstərən təhsil indeksi; c) əhəlinin gəlirlərini, sosial təminatını müəyyən edən adambaşına düşən ÜDM indeksi.

5) Enerji effektivliyinin mövcud vəziyyəti.

6) Nominal və real valyuta məzənnələri, eyni zamanda valyuta məzənnəsi ilə alıcılıq qabiliyyətinin indeksi arasındakı nisbət. Hər iki münasibət onu göstərir ki, hansı ölkədə əmtəələrin istehsalı eyni bazarda satıldıqda daha sərfəlidir. Alıcılıq qabiliyyəti indeksinin yüksək olması ölkə iqtisadiyyatının daha rəqabətqabiliyyətli olduğunu göstərir.

7) Ayrı-ayrı mallar və mal qrupları üzrə ixracın müqayisəli üstünlüyü. Tədqiqatda Azərbaycanın Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı əsasında mal qrupları üzrə Balassa indeksindən istifadə edərək ixracın müqayisəli üstünlüyünü hesablamışıq.

$$RCA = \ln(X_{ij} / X_{it}) / (M_{ij} / M_{it}) * 100 = \ln(X_{ij} / M_{ij}) / (X_{it} / M_{it}) * 100 \quad (3.10)$$

Burada RCA müqayisəli üstünlük göstəricini, X_{it} və M_{it} ixrac və idxalın ümumi həcmi-

ni, Xij və Mij isə i əmtəə və ya əmtəə qrupu üzrə ixrac və idxalın həcmi göstərir. Əgər, $RCA > 50$ - bu sektorda rəqabət gücünün yüksək olduğunu; $-50 < RCA < 50$ - rəqabət gücünün orta həddə olduğunu; $RCA < -50$ - rəqabət gücünün aşağı olduğunu göstərir.

Tədqiqatda yuxarıda göstərilən amillər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi təhlil edilib. Rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyən edən birinci amil- istehsal amillərin mövcudluğu Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən əsas amildir. Belə ki, hazırda ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatında əsas rolu onun təbii sərvətləri ilə ölçülür. BP-nin 2012-ci ilə aid olan məlumatlarına görə Azərbaycanda kəşf edilmiş neft ehtiyatı 7 mlyrd. barreldir. Bu, dünya üzrə kəşf edilmiş neft ehtiyatlarının 0,4%-ni təşkil edir. Ölkənin ixracında da əsas yeri xammal və hasilat sənayesinin məhsulları tutur. Statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycanın 2012-ci ildə ixracatının 77,33%-i xam neftin payına düşür. Bu xam neftin dünya üzrə ixracatının 1,73%-ni təşkil edir. [5]. Azərbaycanın müqayisəli üstünlüklərindən biri də onun əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsidir. Şərq və Qərb arasında əlverişli coğrafi mövqe onu dünyanın əsas nəqliyyat və kommunikasiya mərkəzlərindən birinə çevirib. Böyük İpək Yolu, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərləri və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Azərbaycanın həm regionda, həm də dünyada iqtisadi-siyasi cəhətdən mövqeyini və əhəmiyyətini xeyli yüksəldir.

İkinci qrup amillər – istehsalın texniki göstəriciləri və ölkədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə görə Azərbaycan dünya ölkələri ilə müqayisədə geridə qalır. Belə ki, Azərbaycanda 1 nəfər məşğul əhaliyə düşən əmək məhsuldarlığı cari qiymətlərlə 15,18 min dollardır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici ABŞ-da 68,3 min dollar, Fransa və İtaliyada 45,03 min dollar, Yaponiyada 44,85 min dollar, Rusiyada 19,59 min dollar, Qazaxıstanda 25,45 min dollar və Çində 15,25 min dollardır. Azərbaycanda əmək məhsuldarlığının aşağı olmasının və dünya standartlarına uyğun mallar istehsal edilməməsinin əsas səbəbi innovasiya fəaliyyətindən zəif istifadədir. 2005-ci ilə qədər ölkədə davam edən iqtisadi böhran və bunun nəticəsi olaraq, büdcə kəsiri dövlət büdcəsindən innovasiya fəaliyyətinə vəsait ayrılmasına imkan vermirdi. Sonradan neft sənayesinə xarici investisiya qoyuluşunun artması hesabına innovasiyaya çəkilən xərclər artsa da, son illər tamamilə azalmışdır. Statistik məlumatlara əsasən, 2012-ci ildə bütün mənbələr hesabına texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər 9,33 mlyn. manat (11,87 mlyn. dollar) olub. Bu 2005-ci illə müqayisədə 5,71 dəfə azdır. Azalmanın əsas səbəbi, mədən çıxarma sənayesi üzrə innovasiyalara çəkilən xərclərin minimuma (cəmi 990 min dollar) enməsi olub. Digər mühüm səbəb dövlət mülkiyyətindən özəl mülkiyyətə keçmiş müəssisələrin innovasiyaya kapital qoymağa hələ də maraq göstərməməsi ilə bağlıdır.

Rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyən edən 3-cü amil-makroiqtisadi vəziyyətlə bağlı Azərbaycanda son illər ciddi irəliləyişlər əldə olunub. 2000-2012-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatında ÜDM-in orta illik artım tempi 13,2% təşkil etmiş, adambaşına düşən ÜDM isə 2000-ci ildəki 593,2 ABŞ dollarından 2012-ci ildə 7490,5 ABŞ dollarına çatmışdır. Yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ildəki 49%-dən 2012-ci ildə 6%-ə düşüb. Dünya İqtisadi Forumunun 2013-cü il üzrə hazırladığı rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərində Azərbaycan makroiqtisadi vəziyyətə görə dünyanın 148 ölkəsi arasında 8-ci yerdə olub. Bu onu göstərir ki, beynəlxalq ekspertlər Azərbaycanda iqtisadi uğurların daha böyük olacağını proqnozlaşdırırlar.

Rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyən edən əsas amillərdən biri insan kapitalının inkişafıdır. İnsan kapitalını xarakterizə edən əsas göstərici isə ölkədə təhsilin səviyyəsidir. Təhsilə sərmayə qoyuluşu həm dövlət, həm şirkətlər, həm də işçilər üçün əhəmiyyətlidir. Dünya praktikası göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə milli gəlirin artımının 60%-i səmərəli təhsil sisteminin və əhəlinin savadlılıq göstəricilərinin yuxarı olması nəticəsində mümkün olur [7]. İqtisadi gücün

və ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yaradılmasında əsas rol insana məxsusdur. Dünya Bankının araşdırmasına görə, ABŞ-ın milli sərvətinin 19%-ni istehsal fondları (bina və qurğular, maşın və avadanlıqlar), 5%-ni təbii ehtiyatlar, 76%-ni isə insan kapitalı təşkil edir. Qərbi Avropada isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 23%, 2% və 74% təşkil edir [8]. Həmçinin belə bir qanunauyğunluq var ki, təhsilə çəkilən 1 dollar xərc sonradan 5-6 dollar gəlir verir. İqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin statistik məlumatları təsdiq edir ki, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrində (OECD) 1 il əlavə təhsil istehsalı 3-6% artırır. 1994-2004-cü illərdə bu ölkələrin əksəriyyətində adambaşına düşən ÜDM-in artımının yarısından çoxu əmək məhsuldarlığının artması hesabına olub. Əmək məhsuldarlığı isə işçinin bilavasitə təhsilindən asılıdır. İnsan kapitalının əsas göstəricisi olan savadlılığın orta dünya göstəricisindən 1% artıq olması əmək məhsuldarlığı və adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsinin digər ölkələrdən müvafiq olaraq 2,5% və 1,5% çox olmasına gətirib çıxaracaq [9]. “İnsan inkişafı hesabatının” məlumatları da göstərir ki, təhsil səviyyəsinə görə ilk sıralarda gedən ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM istehsalı digər ölkələrin göstəricilərinə, o cümlədən orta dünya göstəricilərinə nisbətən dəfələrlə yüksəkdir. Məsələn, təhsilin səviyyəsi və insan inkişafı indeksinə görə ilk yerlərdə gedən İrlandiyada adambaşına düşən ÜDM bu göstəricilərə əsasən son yerlərdə olan Maliyə nisbətən 39 dəfə çoxdur.

Qeyd edək ki, təhsilin ümumi inkişaf indeksinə görə Azərbaycan dünya ölkələri ilə müqayisədə geri qalsa da, orta təhsilli əhəlinin səviyyəsinə görə ilk yerlərdən birini tutur. Azərbaycanda yaşı 15 və yuxarı olan əhəlinin hər 1000 nəfərinin 912 nəfəri orta və ali təhsil alıb. Deməli, bu yaş qrupunda olan əhəlinin 91,2%-nin təhsilli olması deməkdir. Azərbaycanda ali məktəbdə oxuyan tələbələrin sayı 2012-ci ildə 1995-ci ilə nisbətən 47,34% artıb. 1999-cu ilin məlumatlarına əsasən, Azərbaycanın şəhərlərində yaşı 10 və yuxarı olan əhəlinin cəmi 0,73%-i, kəndlərdə isə 1,36%-i yazıb-oxumağı bilmir. Bu dünya səviyyəsində olan göstəricilərdən dəfələrlə yüksəkdir [10]. Azərbaycanda insan kapitalının vacib göstəricilərindən biri olan “əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi” istiqamətində də ciddi irəliləyişlər baş verib. Statistik məlumatlara əsasən, yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ildəki 49%-dən 2005-ci ildə 29,3%-ə, 2012-ci ildə isə 6%-ə düşüb. Amma belə müsbət meyllərə baxmayaraq, Azərbaycanda insan kapitalının inkişafına mane olan bir sıra problemlər hələ qalmaqdadır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edən amillərdən biri də enerji effektivliyinin səviyyəsidir. Son 10 ildə iqtisadi artımın tempinə görə, Azərbaycan dünyanın bütün ölkələrini qabaqlayıb. Beynəlxalq təşkilatlar və müstəqil ekspertlər iqtisadiyyatda baş vermiş bu artımın növbəti illərdə də davam edəcəyini proqnozlaşdırırlar. Azərbaycandakı bu inkişafın təməlini energetika sektoru təşkil etdiyindən, qarşıda duran ən əsas məsələlərdən biri energetika siyasətinin dünyadakı mövcud tələblərə uyğun yenidən qurulmasıdır. Enerji siyasəti isə əsasən 3 istiqaməti əhatə edir: a) enerji təminatının etibarlılığı; b) iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətliliyin əldə olunması; c) dayanıqlı inkişafın əsas prinsiplərindən biri olan ətraf mühitin qorunması.

Azərbaycan özünün iqliminə görə Rusiya və Avropa ölkələrindən dəfələrlə əlverişlidir və ölkənin ərazisi böyük olmadığına görə istər istehsal sahələri, istərsə də əhəli tərəfindən enerji daşıyıcılarının istehlakı daha aşağı olmalıdır. Belə ki, qış mövsümünün uzun olmaması və malların daşınma xərclərinin az olması ÜDM istehsalının enerji tutumluğunu digər ölkələrə nisbətən xeyli azaltmalıdır. Statistik məlumatlara görə, 2011-ci ildə cari qiymətlərlə hesablanmış 1 dollar ÜDM istehsalına 190 q. şərti neft ekvivalentində enerji sərf olunub ki, bu da orta dünya göstəricisi ilə, demək olar ki, eyni, lakin dünyada enerjiden səmərəli istifadəyə görə ön yerlərdən birini tutan Yaponiyadan isə 2,6 dəfə çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ildən

başlayaraq Azərbaycanda enerjidən istifadə edilməsi sahəsində müsbət meyllər baş verib. Belə ki, 2000-ci ildə 1 ABŞ dolları ÜDM istehsalına 1,2 kq, 2005-ci ildə 0,404 kq, 2010-cu ildə isə 0,634 kq neft ekvivalenti sərf olunub. Sənayedə isə 1 ton neft ekvivalenti enerji istifadə edilərək yaradılan əlavə dəyər cari qiymətlərlə 2010-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə 3 dəfə artıb. Bu irəliləyişlərə baxmayaraq, Azərbaycanda istehsal yüksək enerji tutumludur və enerji istehlakının resurslar üzrə və istehlakçılar üzrə strukturunda problemlər mövcuddur. Ona görə də Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının əsas məqsədlərindən biri enerji resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsidir. Son illər Azərbaycan həm regionun, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rola malikdir. Təbii ehtiyatlar getdikcə tükəndiyindən ən vacib məsələlərdən biri ölkə daxilində enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasıdır. Azərbaycanda ÜDM ilbəil artdığından gələcəkdə məhsul və xidmətlər üçün daha çox enerji resursları lazım olacaq.

Ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən əsas göstəricilərdən biri də nominal və real valyuta məzənnələri, eyni zamanda valyuta məzənnəsi ilə alıcılıq qabiliyyətinin indeksi arasında olan əlaqədir. Hər iki münasibət onu göstərir ki, hansı ölkədə əmtəələrin istehsalı eyni bazarda satıldıqda daha sərfəlidir. Alıcılıq qabiliyyəti indeksinin yüksək olması ölkə iqtisadiyyatının daha rəqabətqabiliyyətli olduğunu göstərir. Adətən, orta səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta məzənnəsi alıcılıq qabiliyyəti indeksindən 2 dəfə, aşağı gəlirli ölkələrdə isə 4 dəfə az olur. Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir nə qədər çox olursa, valyuta məzənnəsinin alıcılıq qabiliyyəti indeksinə nisbəti daha aşağı olur. Azərbaycanda bu göstərici 1995-ci ildə 3,79 idi. 2012-ci ildə bu nisbət 1,41 dəfəyədək azalmışdır.

İstehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin rəqabət gücünün artırılması ölkənin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən amillərdən biridir. Əmtəə və xidmətlərin rəqabət gücünü və ölkələrin müxtəlif mallar üzrə müqayisəli üstünlüyünü ölçmək üçün isə iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif empirik göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərin əsas prinsipi xarici ticarət nəzəriyyəsində ölkələrin müqayisəli üstünlüyünü daha mükəmməl izah edən 2 əsas nəzəriyyəyə əsaslanır: Rikardo nəzəriyyəsi və Hekşer-Olin nəzəriyyəsi. Rikardo və Hekşer-Olin prinsiplərinin praktikada tətbiqində müəyyən çətinliklər olduğuna görə, sonradan Ballassa (1965) tərəfindən müqayisəli üstünlük göstəriciləri (RCA) yenidən hesablanıb [13]. Dünya Ticarət Təşkilatının beynəlxalq ixracı və Azərbaycan DSK-nın Azərbaycanın ixracını əks etdirən məlumatları əsasında hesablamalarımız onu göstərir ki, RCA göstəriciləri üzrə Azərbaycandan ixrac edilmiş malların içərisində yalnız mədən sənayesi malları rəqabətqabiliyyətlidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi üçün həyata keçiril-məli olan tədbirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dövlət idarəetmə sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi (dövlət tənzim-lənməsi, dövlət xidməti).

2. Biznesin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, istehsalın səmərəliliyinin artırılma-sı (əmək məhsuldarlığının artırılması, enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi), qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün şərait yaradılması.

3. İnnovasiyanın genişləndirilməsi. Müasir dövrdə dünya ölkələrində iqtisadi artımın ya-radılmasında əsas rolu elmi-texniki proqreslə bağlı amillər tutur. Bu istehsal edilmiş məhsul və xidmətlərin istər beynəlxalq aləmdə, istərsə də ölkə daxilində rəqabətqabiliyyətliliyini artırır.

4. İnsan kapitalının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması. Dünya standartlarına cavab verən təhsil sisteminin yaradılması, iqtisadiyyatın ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi, ölkənin elmi potensialının inkişafı, əhalinin orta təhsil səviyyəsi ilə təmin edilməsi və səhiyyə sisteminin yenidən qurulması, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkənin rəqabətqa-

biliyyətliliyini artıracaq əsas amillərdəndir. Bütün sadalanan problemlərin həlli üçün təhsil və səhiyyəyə investisiya qoyuluşunun iqtisadi mexanizmləri yaradılmalıdır. Ən mühüm məsələlərdən biri qoyulmuş vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsidir. Əgər təhsil və səhiyyə sistemində struktur islahatları aparılmasa, ayrılmış vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsə, onda dövlət büdcəsindən bu sektorlara ayrılan vəsaitin artırılmasının əhəmiyyəti olmayacaq. Digər bir məsələ, qloballaşmanın insan həyatının bütün sferalarına təsir etdiyi bir vaxtda təhsil və səhiyyəni dünyanın və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaqdır. Bazarın tələbləri öyrənilməli və mövcud tələblərə uyğun təhsil sistemi qurulmalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, ölkədəki işsizlik problemi təkcə iş yerlərinin çatışmaması ilə deyil, həm də əhəlinin peşə ixtisas təhsilinin və əmək verdişlərinin müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verməməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan onların yenidən ixtisaslaşmasına ehtiyac var. Bu təhsil sisteminin müasir tələblərə uyğun formalaşması nəticəsində mümkündür.

İstehsalla elm arasında əlaqənin genişləndirilməsi üçün texnoparkların yaradılması əsas məsələlərdən biridir. Yüksək texnika və texnologiyanın olması, maddi-texniki təchizatın dünya standartlarına uyğunluğu iqtisadi inkişafı təmin edən əsas şərtlərdən biridir.

Digər mühüm məsələ, əhəlinin sosial təminatının yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin orta dünya göstəricilərinə yaxınlaşdırılmasıdır.

5. Enerji effektivliyinin artırılması. Azərbaycanda da müasir texnika və texnologiya cəlb etməklə, həmçinin enerjiden səmərəli istifadə edilməsi metodlarının aşkar edilməsi üçün tədqiqatların genişləndirilməsi ilə gələcəkdə enerji istehlakının azaldılmasına nail olmaq mümkündür. İqtisadi strategiyanın əsas məqsədi hasilat sənayesinin xüsusi çəkisinin azaldılması yolu ilə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. The Global Competitiveness Report 2013-2014. Full Data Edition, Klaus Schwab, World Economic Forum, p.115.
2. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/02/weodata>.
3. Портер М. Национальное конкурентное преимущество. 1990, 582 с.
4. C. Dong-Sung (1998), "From National Competitiveness to Bloc and Global Competitiveness" Competitiveness Review, Vol.:8 (1), s. 12-15.
5. Handbook of statistics 2012, United Nations, New York of Geneva, 2013, p. 605.
6. Azərbaycan sənayesi: statistik məcmuə 2013. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. s. 80.
7. Щетинин В. Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки. // Мировая экономика и международные отношения. 2001, № 12. с. 42-49.
8. Майбуrow И. Эффективность инвестирования в человеческий капитал в США и России. // Мировая экономика и международные отношения. 2004, с. 3-13.
9. Education at a Glance: OECD Indicators - 2006 Edition. Summary in Russian. p.7.
10. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, Səda, 2013, s. 804.
11. Беков Х. Российские проблемы с позиции теории человеческого капитала. // ЭКО. 2002. № 7. с. 159.
12. <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/53906.html>.
13. Balassa B. Trade Liberalisation and 'Revealed' Comparative Advantage. The Manchester School, 33, 1965, p. 99-123.

*Qənbərov F.Ə. dos.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ BEYNƏLXALQ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ ƏSASINDA TƏHLİLİ

Məqalədə Azərbaycanın “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi” hesabatındakı mövqeyi təhlil edilir. Həmçinin ölkələrin beynəlxalq iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən amillər nəzəri və praktiki olaraq araşdırılır və hər bir amil üzrə Azərbaycandakı mövcud vəziyyət qiymətləndirilir. Məqalənin sonunda ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün təkliflər verilir.

*Ганбаров Ф.А. доц.
Институт Экономики НАНА*

P E 3 İ O M E

АНАЛИЗ ДАННЫХ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Статья анализирует позицию Азербайджана в отчете «Индекс Глобальной Конкурентоспособности». Факторы, определяющие международные экономические конкурентоспособности стран исследуются теоретически а также практически, и дается оценка существующему положению Азербайджана по каждому фактору. В конце статьи даются предложения по повышению конкурентоспособности в стране.

*Ganbarov F.A., assist. prof.
Azerbaijan National Academy
of Sciences, Institute of Economy*

S U M M A R Y

ANALYSIS OF AZERBAIJAN ECONOMY BASED ON INDICATORS OF INTERNATIONAL COMPETITIVENESS

The article analyses the position of Azerbaijan in Global Competitiveness Report. It also studies the indicators determining international economic competitiveness of countries from theoretical and practical points of view and evaluates the current position of Azerbaijan based on each factor. Finally, the article makes suggestions for increasing the competitiveness of Azerbaijan economy.

*Həsənov H.K. dos.,
Kərimova G.R. müəll.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 330.342

SƏNAYE MÜƏSSISƏSİNDƏ MARKETİNG STRATEGİYASI VƏ ONUN MƏHSULUN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: rəqabət, rəqabətqabiliyyətli, qiymət və qeyri-qiymət rəqabəti metodu, marketing və rəqabət strategiyası, səmərəli rəqabət, keyfiyyət, innovasiya.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, ценовые и неценовые конкурентные методы, стратегии маркетинга и конкуренция, эффективная конкуренция, качество, инновация.

Key words: competition, competitiveness, the method of price and non-price competition, marketing and competitive strategy, effective competition, quality, innovation.

Bu gün iqtisadi həyatda istehsalçılarla istehlakçılar arasında birbaşa əlaqələrin xeyli azalması müəssisələrin məqsədli bazarları seçmək, bu bazarları hərtərəfli tanımaq, bazarın ölçülərinə, potensial imkanlarına və bazar iştirakçılarının xüsusiyyətlərinə dair ətraflı informasiya toplamaq işinə də xeyli mənfi təsir göstərməkdədir.

Müəssisədə marketing strategiyası marketing fəaliyyətinə təsir edən ətraf mühit amilləri və sənaye müəssisəsinin öz imkanlarının təhlili, marketingin məqsədlərinin müəyyən edilməsi, müəssisənin marketing fəaliyyətində qərarların qəbulu və onların həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər, üsullar və metodlar kompleksidir.

Sənaye müəssisəsinin marketing strategiyasında məqsəd onun nəyi necə etməli olduğunu, nə etmək istədiyini və konkret situasiyalarda hansı işləri görməli olduğunu uzunmüddətli dövr üçün qabaqcadan müəyyən etməyə çalışmaqdır. Digər tərəfdən müəssisənin marketing strategiyası onun məqsədi, imkanları və resursları arasında, həmçinin onlarla bazar imkanları arasında istehsal edilən məhsulun satışını təşkil edə bilmək üçün uzun müddətli stabil tarazlıq yaradılması və bu tarazlığın saxlanması üzrə idarəetmə prosesidir.

Bazar sistemi azad iqtisadi seçim yaradır. Hər bir firmanın öz məhsulunu istehsal etmək və satmaq hüququ vardır. Nəticədə rəqabət bazarı inkişaf edir və marketing malların rəqabətqabiliyyəti probleminin həllinin səmərəli vasitəsinə çevrilir.

Rəqabət həm bütünlükdə milli iqtisadiyyatın, həm də onun sahələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm üsullarından biridir.

Marketing strategiyasında rəqabətin üstün tərəfləri əsasən ondan ibarətdir ki, rəqabət istehsalı daim yeni imkanlar axtarmağa və istifadəyə məcbur edir, innovasiya siyasətini gücləndirməyi tələb edir, malların keyfiyyətini yüksəltməyə həvəsləndirir, xərcləri və qiyməti aşağı salmağa təsir göstərir, yeni idarəetmə formalarının tətbiqini və s. təmin edir. Lakin rəqabət müflisləşmə və işsizlik kimi mənfi hallara da səbəb ola bilər.

Firmanın iqtisadi və texniki səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün öz rəqiblərinin marketing tədqiqatının aparılması çox zəruri şərtidir. Çünki rəqibləri tanımadan, onların zəif və güclü tərəfləri haqqında kifayət qədər ətraflı informasiyaya malik olmadan rəqabət mübarizəsində qələbə çalmaq mümkün deyil.

Nəzərə almaq lazımdır ki, rəqiblərin tədqiqi bazara onların təsir dərəcəsini müəyyən etmək məqsədilə aparılır. Müəssisə üçün belə tədqiqatın başlıca nəticəsi öz bazar mövqeyini

gücləndirmək, zəif və güclü tərəfləri aşkar etməkdir [3, s. 413].

Marketing strategiyasında rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, malların rəqabətqabiliyyəti inkişaf etmiş rəqabət bazarında onun kommersiya uğurlarının həlledici amilidir. Bu malların bazarın şərtlərinə uyğunluğunu, istehlakçıların keyfiyyət, texniki, iqtisadi, estetik, kommersiya və satış kimi konkret tələblərini əks etdirən çoxcəhətli anlayışdır. Mal və bütünlükdə bazar siyasətində keyfiyyət və rəqabətqabiliyyətinin tutduğu mərkəzi yer marketing strategiyasında onların yerini müəyyən edir. Bu problem marketingdə cari və taktiki deyil, həm də uzunmüddətli və strateji xarakter daşıyır.

Yüksək keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsul marketingin bütün sistemi-istehsal, satış, servis, idarəetmə, nəzarət, nəqliyyat, daşıma, satışdan sonrakı xidmət və s. ilə təmin edilir [1, s. 127]. Odur ki, bazarda rəqabət və ya rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi iki əsas metodla müəyyən edilir: [2, s. 96].

1. Qiymət rəqabəti.

2. Qeyri-qiymət rəqabəti.

Birinci halda rəqiblərlə mübarizə bilavasitə öz mallarına qiymətin aşağı salınması ilə aparılır. Qiymət rəqabəti adətən satıcının prioritet olduğu bazarda, xalis rəqabətin mövcudluğu, tələbdə nisbətən zəif dəyişiklik kifayət qədər mobil olmaması şəraitində tətbiq edilir. Bununla yanaşı, bu metoddan yeni mallarla bazara təsir etmək, həmçinin satış problemi qəflətən kəskinləşdiyi halda mövqeyin möhkəmlənməsi üçün istifadə edilir.

Rəqabət mübarizəsinin qiymət metodu az səmərəlidir. Çünki, rəqiblər praktiki olaraq həmin anda analoji qərar qəbul edə bilirlər. Bundan başqa, qiymət metodu hər hansı maliyyə sabitliyi imkanlarını pozur, müəssisənin planlaşdırılması və idarə edilməsini mürəkkəbləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşdığı hazırkı şəraitdə qiymət rəqabəti metodunun yeni bazarlara tətbiqi davam edir. Lakin qiymətin aşağı salınması gələcək mənfəətin və rentabellik səviyyəsinin dəqiq və əsaslı təhlilini nəzərdə tutur.

Qloballaşma və innovasiyanın geniş tətbiqi şəraitində inkişaf etmiş bazarın müasir şəraitdə qeyri-qiymət rəqabəti metoduna üstünlük verilir. Bunun üçün rəqiblər yeni mallar istehsal etməyə, onları təkmilləşdirməyə və keyfiyyətini yüksəltməyə, reklama, daha çox müxtəlif xidmətlərə və satışdan sonrakı xidmətə, təminatla cəhd edirlər.

Marketing strategiyasında malların rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün qeyri-qiymət rəqabətinin rolu həm də ondan ibarətdir ki, bu müəssisənin səmərəli idarə edilməsinə imkan verən maliyyə sabitliyini təmin edir. Bu metod daha səmərəli olduğu üçün marketingdə "səmərəli rəqabət" adını almışdır [2, s. 97].

Rəqabətin qeyri-qiymət metodu "qiymət"lə müqayisədə daha böyük səy və maliyyə xərci tələb edir.

Marketingin rəqabət strategiyasında məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehlakçılara müəyyən xidmət göstərilməsi və təminat verilməsi, geniş reklam və s. çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu istehlakçılar üçün olduqca zəruri olan məhsulun keyfiyyəti, etibarlılığı və yeniliklərə verilən tələblər şəraitində elmi-texniki tərəqqi-innovasiya ilə obyektiv olaraq sıx əlaqədardır.

Tədqiqatçıların araşdırmaları sübut edir ki, bazarda müxtəlif yeniliklərin-innovasiyanın tətbiqi rəqabət mübarizəsinin çox güclü vasitəsidir.

Ümumiyyətlə, marketing strategiyasında rəqabətin və məhsulun rəqabətqabiliyyətinin yeri və rolunu elmi-nəzəri araşdırmalarla qiymətləndirərək aşağıdakı konkret tezisləri təklif edirik:

- müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün öz rəqiblərinin marketing tədqiqatının aparılması zəruridir;

- rəqabətin və məhsulun rəqabətqabiliyyətinin tədqiqinin başlıca nəticəsi müəssisənin öz bazar mövqeyini möhkəmləndirmək, özünün zəif tərəflərini aradan qaldırmaq və güclü tərəfləri daha da gücləndirməkdən ibarət ola bilər;

- inkişaf etmiş rəqabət bazarı şəraitində malların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi müəssisənin kommersiya uğurlarının həlledici amilidir;

- inkişaf etmiş bazar şəraitində qeyri-qiymət rəqabəti metoduna üstünlük verilir, qiymət rəqabəti metoduna nisbətən maliyyə sabitliyi təmin edilir, müəssisənin səmərəli idarə edilməsinə imkan yaranır və "səmərəli rəqabət metodu" anlayışı özünü doğruldur;

- məhsulun keyfiyyəti və səmərəliliyinin yüksəldilməsi rəqabət strategiyasının əsas şərtlərindən biridir;

- müəssisənin innovasiya, mal, satış, qiymət və kommunikasiya siyasətinin tətbiqi rəqabət mübarizəsinin çox güclü vasitəsidir;

- rəqiblərin aşkar edilməsi və təsnifatı, onların fəaliyyəti və nəticələrinin təhlili, güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsi rəqiblərin marketinq tədqiqatı prosesinin əsas mərhələləri hesab edilə bilər.

Marketinq strategiyasında rəqabət və rəqabətqabiliyyətinin yeri və rolu əsasən məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək, rəqiblərin zəif və üstün tərəflərini aşkar etmək, bazarda rəqabət mübarizəsinin qiymət və qeyri-qiymət rəqabəti metodu ilə müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün öz rəqiblərinin marketinq tədqiqatının aparılması zəruriliyi, bazar mövqeyini möhkəmləndirmək, özünün zəif və güclü tərəflərini aşkar etmək, rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin müəssisənin kommersiya uğurlarının həlledici amilinə çevrilməsi, innovasiya siyasətinin gücləndirilməsi və s. rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün başlıca şərtidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Məmmədov "Marketinqin əsasları" Bakı, 2007.
2. Федько В.П. Маркетинг. Ростов-на Дону "Феникс" 2007, 252 стр.
3. Токарев Б.Е. Маркетинговые исследования. М. "Экономист" 2005, 620 стр.

*Həsənov H.K. dos.,
Kərimova G.R. müəl.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNDƏ MARKETİNG STRATEGİYASI VƏ ONUN MƏHSULUN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİ

Məqalədə bazar şəraitində rəqabətin və məhsulun rəqabətqabiliyyətinin marketinq strategiyasında yeri və rolu tədqiq edilmişdir. Nəticədə müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün öz rəqiblərinin marketinq tədqiqatının aparılmasının zəruriliyi, məhsulların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri, qeyri-qiymət rəqabəti metodunun üstün cəhətləri, məhsulun keyfiyyəti və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin marketinqin rəqabət strategiyasında rolu, innovasiya, qiymət, satış, mal və kommunikasiya siyasətinin rəqabət mübarizəsində əhəmiyyəti və digər məsələlər şərh edilmişdir.

*Гасанов Г.К. доц.,
Керимова Г.Р. препод.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

МАРКЕТИНГОВАЯ СТРАТЕГИЯ НА ПРОМЫШЛЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КОНКУРЕНТОСОБНОСТЬ ПРОДУКЦИИ

Проблема конкурентоспособности продукции играет особую роль в стратегии маркетинга в условиях развитого конкурентного рынка.

Конкурентоспособность товара-это решающий фактор его коммерческого успеха. Маркетинговые исследования своих конкурентов являются необходимыми для успешной деятельности предприятия.

Исследования конкурентов производиться с целью определения степени их влияния на рынок. Главным результатом такого изучения для предприятия должно стать усиление своих рыночных позиций, устранение собственных слабостей и усиление сильных сторон.

*Hasanov H.K. assist. prof.,
Kerimova G.R. teacher
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE MARKETING STRATEGY AT THE INDUSTRIAL ENTERPRISES AND ITS EFFECT ON COMPETITIVENESS OF THE PRODUCT

In this article the place and importance of the competence in the market situation and exploration of the competitiveness of the product in the strategy of market was investigated.

In the conclusion, it was given an explanation to the importance of competitors' exploration of the market for the efficient activities of the institution, the ways of rising of the product competitiveness, superior aspects of the method of non-price competition, the role of the product quality and raising its efficiency in the competitive strategy of the market, the significance of the innovation, price, sale, goods, communication policy in the competitive struggle and other problems.

UOT - 339.543.624

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF PROSESLƏRİNİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ XÜSUSİ İQTİSADI ZONALARIN TƏTBİQİNİN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, milli iqtisadiyyat, xüsusi iqtisadi zonalar, inkişaf prosesləri, effektivlik, intensivləşdirmə, dünya iqtisadiyyatı.

Ключевые слова: Азербайджан, национальная экономика, специальные экономические зоны, процессы развития, эффективность, интенсификация, мировая экономика.

Key words: Azerbaijan, national economy, special economic zones, development processes, efficiency, intensification, world economy.

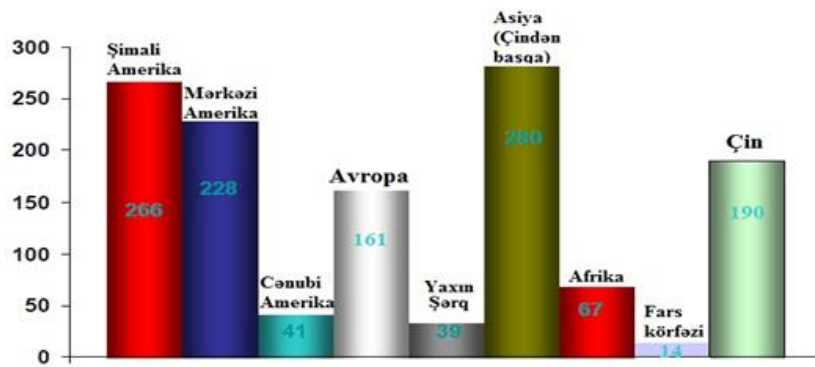
Dünya iqtisadiyyatı qloballaşdıqca və Beynəlxalq Əmək Bölgüsü prosesləri dərinləşdikcə, milli iqtisadiyyatların inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi problemləri ciddi narahatlıq doğurur. Belə ki, qloballaşma elementlərinin təsiri altında milli iqtisadiyyat keyfiyyətə yeni və məhsuldar iqtisadi mexanizmlər işləyib hazırlamalı və reallaşdırmalıdır [1]. Əks halda, dünya iqtisadi proseslərinə inteqrasiya çətinləşə bilər və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi çətinliklərlə üzləşər [2]. Dünyanın 135-ə qədər ölkəsində tətbiq edilmiş və sınaqdan çıxmış effektivli iqtisadi mexanizmlərdən biri kimi - Xüsusi İqtisadi Zonalar (XİZ) milli iqtisadiyyatların diversifikasiyalasdırılmasında və onların inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamaq imkanına malikdir.

Qeyd edək ki, XİZ-lərin dünya iqtisadi proseslərində rolunu və əhəmiyyətini əks etdirən praktiki göstəricilər maraq doğurur. Müxtəlif modifikasiyalı XİZ-lərin sayı isə 3 mindən çox təşkil etmişdir və bu zonalarda 68 milyon nəfərə yaxın insan işlə təmin olunmuşdur. Dünya təsərrüfat sistemində effektivliyi ilə seçilən müxtəlif dünya ölkələrinin XİZ-lərindən illik ixracın həcmi bütövlükdə 851 milyard dollar təşkil etmişdir. Dünya ölkələri içərisində nisbətən uğurlu XİZ təcrübəsinə malik olan Çində bu kimi zonalar ölkənin investisiya mühitinin kifayət qədər əlverişli olmasına şərait yaratmışdır. Bu ölkənin XİZ-lərinə yatırılan xarici investisiyaların dinamikası Şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. Çin XİZ-lərinə yatırılan xarici investisiyaların dinamikası.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, Çin XİZ-lərinə onların fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, yəni, 1978-2013-cü illər ərzində 80 mlrd. dollardan çox xarici investisiya cəlb olunmuşdur. Bu Çin XİZ-lərinin sürətli inkişafına təkan vermiş və belə zonaların ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafında rolunu artırmışdır. Qeyd edək ki, XİZ-lər dünyanın müxtəlif regionları üzrə qeyri-bərabər yerləşibdir. XİZ-lərin dünya regionları üzrə yerləşməsi sxemi Şəkil 2-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 2. XIZ-lərin dünya regionları üzrə yerləşməsi.

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, dünya XIZ-lərin əksəriyyəti Asiya və Amerika ölkələrində fəaliyyət göstərilir. Ümumiyyətlə, dünya XIZ-lərin coğrafi baxımdan bölgüsündə Asiya ölkələri 33 %, ABŞ - 26 %, Mərkəzi Amerika və Meksika - 6 %, Karib regionu ölkələri - 9 %, Yaxın Şərq - 2 %, Şimali Amerika - 2 %, Cənubi Amerika - 2 %, Avropa – 2 % və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr 15 % yer almışlar.

Müasir dövrdə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsində xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqinin sürətləndirilməsi məsələlərinə diqqətin artırılması bir zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Belə ki, artıq ölkədə müvafiq XIZ qanunvericiliyi formalaşmışdır. 2009-cu il aprel ayının 14-də “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmiş və həmin Qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədi ilə 2009-cu il iyun ayının 3-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanı verilmişdir. XIZ haqqında ölkə Qanununa diqqət yetirsək, görürük ki, bu kimi zonaların yaradılmasında ən prioritet məqsədlərə sahibkarlığın inkişafı və ixracın stimullaşdırılmasıdır. Ölkədə XIZ-lərin təşkili və fəaliyyətini şərtləndirən amillər sırasında milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası proseslərində onun rəqabətqabiliyyətinin artırılması məsələləri də diqqət cəlb edir [3].

XX-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanda milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində tarixi işlər görülməkdədir. Ölkəmiz öz iqtisadiyyatının gücünü və həcmi artırdıqca, onun iqtisadi inkişafının davamlılığının artım tempinin təmin edilməsi problemləri diqqəti cəlb etməkdədir (Cədvəl 1.).

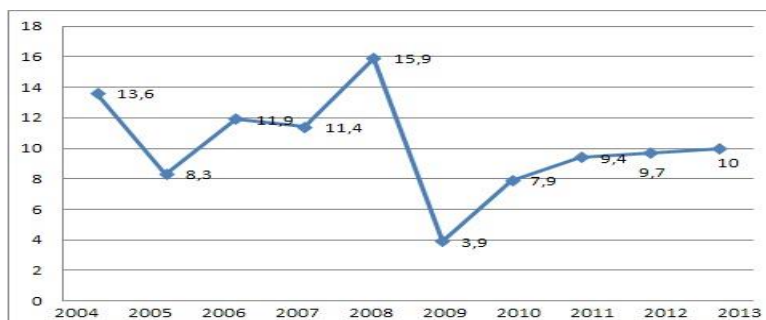
Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında bir sıra əsas sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Göstəricilər	İ L L Ə R									
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ÜDM	111,1	126,4	134,5	125,0	110,8	109,3	105,0	100,1	102,2	105,8
Sənaye istehsalı	106,9	133,5	136,6	124,0	106,0	108,6	102,6	95,0	97,7	101,8
Kənd təsərrüfatı məhsulu	112,1	107,5	100,9	104,0	106,1	103,5	97,8	105,8	106,6	104,9
Əsas kapitala investisiyalar	102,6	116,6	115,2	123,8	131,8	81,6	121,2	127,3	118,5	115,1

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014. ARDSK, Bakı, 2014. -812 s.

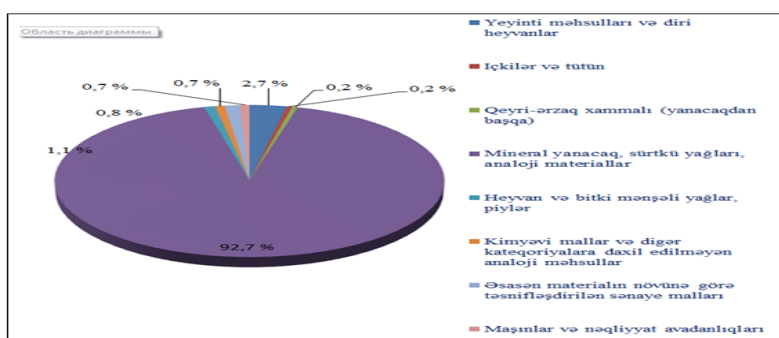
Bunlarla belə, Cədvəldə yer almış göstəricilərə nəzər salsaq, ilk növbədə 2010-2013-cü illərdə ölkə ÜDM-nin artım tempinin əvvəlki illərə nisbətən azalması ciddi narahatlıq doğurur və ölkə ÜDM-nin strukturunun çoxşaxələndirilməsi problemi zərurət kimi çıxış edir. Eyni zamanda, həmin dövrdə sənaye istehsalının artım tendensiyası da narahatlıq doğurur. Belə ki, əgər 2010-cu ildə sənaye istehsalı üzrə artım 102,6 % təşkil etdiyi halda, 2011-ci ildə bu göstərici 95,0 %, 2012-ci ildə 97,7 % və 2013-cü ildə isə 101,8 % olmuşdur. XIZ-lərlə bağlı dünya təcrübəsində bir çox ölkələr özlərinin milli iqtisadiyyatlarının və, xüsusilə, sənaye istehsalının gücləndirilməsi, modernləşdirilməsi proseslərində bu kimi zonalarından səmərəli istifadə nəzərdən yayınmamalıdır. Son illərdə ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafının intensivləşdirilməsində kompleks tədbirlər görülməkdədir və bu sahədə xeyli təkmilləşdirmələr mövcuddur. Ölkənin qeyri-neft sektorunun real artım tempi Şəkil 3-də verilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun real artım tempi

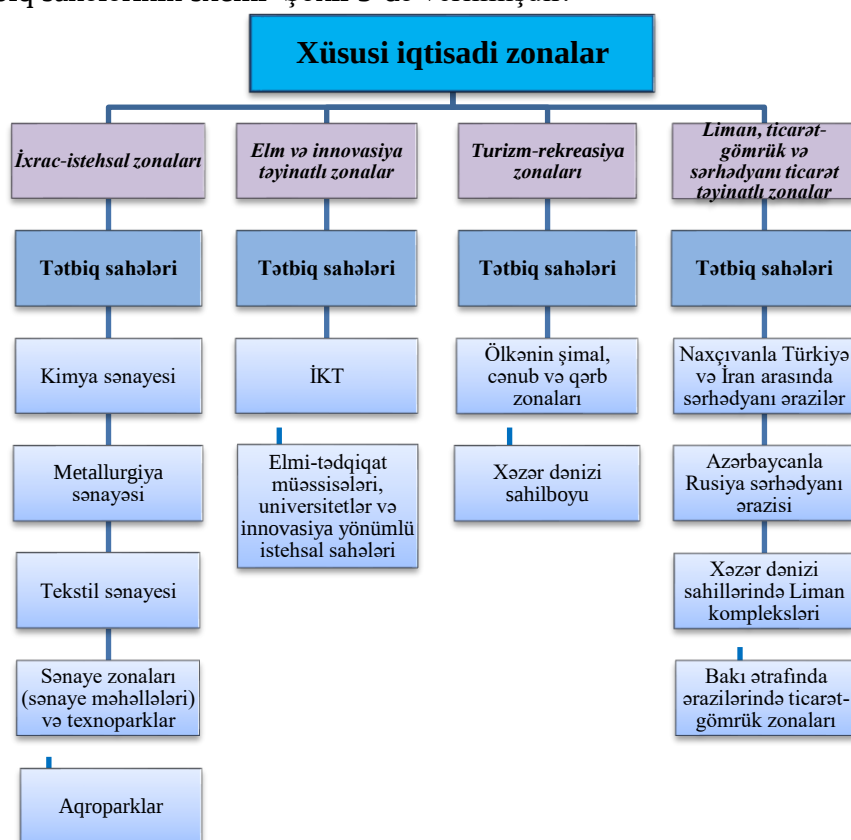
Şəkil 3-ü təhlil etsək, görürük ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektoru 2010-2013-cü illərdə real artım sabit dinamika nümayiş etdirmişdir. 2013-cü ilin yekunu üzrə Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində istehsal olunan məhsulun həcmi 6776,6 mlyn. manat təşkil etmişdir. Bu göstəricilər Azərbaycanın qeyri-neft sənayesinin real potensialına adekvat deyildir. Bir çox dünya ölkələri XIZ-lər vasitəsilə müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə nail olublar və, fikrimizcə, XIZ-lərin ölkəmizdə tətbiqinin tezləşdirilməsi aktuallığı ilə seçilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının artım sürəti zəifləmiş, maliyyə mənbələrinin diversifikasiyalasdırılması problemləri özünü büruzə vermişdir. Ölkə ixracının həcmində azalması, ixracın neftdən asılılığı, hazırda dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin düşməsi tendensiyaları da ciddi narahatlıq doğurmaya bilməz [4]. Bu problemlərin həlli istiqamətində Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiyalasdırılması və müasir iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi zərurəti aktuallığı ilə seçilir [5]. XIZ-lər rəqabətqabiliyyətli və yüksək standartlara malik məhsulların istehsalını artırmaqla, ölkənin ixrac potensialını gücləndirə bilər, sahibkarlığın inkişafında yeni stimullar formalaşdırmaqla, bu sahədə süni inzibati müdaxilələr və haqsız rəqabəti xeyli azalda bilər, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə müasir texnologiyaların və iri investisiya resurslarının gətirilməsinə əlavə stimullar verər və bütövlükdə qeyri-neft sektoru sahələrinin diversifikasiyasının sürətləndirilməsinə ciddi təkan verərdi [6]. XIZ-lərin tətbiqi regionların iqtisadi inkişaf istiqamətləri üzrə aparılan kompleks tədbirlərin şaxələndirilməsinə də əlavə töhfələr vermək imkanı yaradardı. Bundan əlavə, dünyanın əksər ölkələrində xarici ticarət fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılmasında, ölkə iqtisadiyyatının inkişafının intensivləşdirilməsində, mühüm ərzaq növləri üzrə ölkənin daxili tələbatının təmin edilməsində, xüsusilə, bu istiqamətlərdə idxaləvəzədici istehsal sahələrinin təşkilində, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və ixrac potensialının artırılmasında XIZ-lərin müxtəlif modellərindən səmərəli istifadə olunur. Şəkil 4-də 2013-cü ilin yekunu üzrə Azərbaycan Respublikasında ixracın quruluşuna diqqət yetirməyi məqsəduyğun saymışıq.

Şəkil 4. 2013-cü ili üzrə Azərbaycan Respublikasında ixracın quruluşu, faizlə

Şəkil 4-ün və Azərbaycanın xarici ticarətinin təhlili göstərir ki, ölkə ixracının əsas hissəsini, başqa sözlə, 92,7 %-ni mineral yanacaq, sürtük yağları və analoji materiallar təşkil edir, yəni, ixracın strukturu diversifikasiyalasdırılmamış qalmaqdadır [7]. Hazırkı dövrdə, qeyd etdiyimiz kimi, neftin qiymətinin kəskin surətdə azalması ölkə ixracının həcmindən xeyli düşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi proseslərinə XİZ institutunun daxil edilməsi və bu kimi zonaların məhsuldar formalarının ölkəmizdə tətbiqinin sürətləndirilməsi məsələləri vacib zərurət kimi çıxış edirlər. Aparılmış tədqiqatlar əsasında, dünya təcrübəsinin nümunələri, onların effektivliyi, ölkəmizin spesifik iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri və milli iqtisadiyyatımızın strateji inkişaf hədəfləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda tətbiqi təklif olunan XİZ-lərin prioritet modelləri və tətbiq sahələrinin sxemi Şəkil 5-də verilmişdir.

Şəkil 5. Azərbaycanda tətbiqi təklif olunan XİZ-lərin prioritet modelləri və tətbiq sahələrinin sxemi

Şəkil 5-də yer almış XİZ modellərinin tətbiqinin intensivləşdirilməsi, fikrimizcə, ölkədə aşağıdakı strateji hədəflərin bu kimi zonaların vasitəsilə reallaşdırılmasına imkan verərdi:

- ölkə iqtisadiyyatının davamlılığının və iqtisadi artımın təmin edilməsinə əlavə stimulların verilməsi;
- milli iqtisadiyyatın strukturunun modernləşdirilməsi və iqtisadiyyat sahələrinin innovasiyalaşdırılması;
- ölkənin milli iqtisadiyyat sahələrinə yeni texnologiyaların gətirilməsi və bu sahələrə qeyri-neft investisiyaların cəlbinin sürətləndirilməsi;
- qeyri-neft sektorunun potensialının gücləndirilməsi, ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin müasirləşdirilməsi proseslərinin fəallaşdırılması, bu sahələrin müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin artırılması;
- müasir elm və innovasiya tutumlu iqtisadiyyat sahələrinin təşkilinin sürətləndirilməsi və innovasiya məhsullarının həcmnin artırılması, innovasiyaya mane olan amillərin aradan qaldırılması;
- sənaye sahələrinin rəqabətqabiliyyətinin artırılması ilə bərabər, bu sahənin yüksək standartlara cavab verən məhsullar istehsal edən emal müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- ixractəyinatlı məhsulların çeşidinin artırılması üçün modern və yüksək texnologiya əsaslı müəssisələr şəbəkəsinin təşkili, bununla ölkənin ixrac potensialının, xüsusilə, qeyri-neft məhsulları üzrə ixracın artırılması;
- nəhayət, bütövlükdə ölkəmizin milli iqtisadiyyatının inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi, iqtisadi artımın təmin olunması, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin effektivliyinin artırılması, iqtisadi fəallığın gücləndirilməsi, dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyanın genişləndirilməsi və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Xudiyev A.İ. Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri. İ.ü.f.d.-nin Avtoreferatı. ADİU, Bakı, 2012.
2. Юсифов Дж.Р. Вопросы роста конкурентоспособности экономики Азербайджанской Республики. Автореферат дисс. канд. экон. наук. АГАУ, Гянджа – 2012 г.
3. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı – “Avropa”, 2013-422 s.
4. Алиев Ш.Т. Вопросы экономического роста и финансовых ресурсов Азербайджана в контексте нефтяного фактора // Финансы и кредит, № 30 (318), Москва, 2008. – С. 61-64.
5. Aslanzadə İ.A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ.e.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2013.
6. Stiglitz J.E., Charlton A., 2005. Fair Trade for All: How Trade Can Promote Development (Initiative for Policy Dialogue Series C). Oxford University Press. pp: 315.
7. Azərbaycanın xarici ticarəti, 2013. Statistik Məcmuə. Bakı, 2013.-278 s.

*Əliyev Ş.T. i.f.d., dos.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADIYYATININ İNKİŞAF PROSESLƏRİNİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ XÜSUSİ İQTİSADI ZONALARIN TƏTBİQİNİN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsində xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqinin sürətləndirilməsi məsələləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə dünyada XİZ institutunun və bu kimi zonaların tətbiqinin effektivliyi, XİZ-lərin milli iqtisadiyyatın inkişaf proseslərinə təsiri araşdırılmışdır. XİZ-lərin Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafına, xüsusilə, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə verə biləcəyi əlavə stimullar öyrənilmiş, belə zonaların ölkəmizdə tətbiq edilməsinin zəruriliyini əsaslandıran amillər təhlil olunmuşdur.

Məqalənin sonunda Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsində XİZ-lərin tətbiqinin sürətləndirilməsinə dair təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Алиев Ш.Т. д.ф.э.н., доц.
Сумгаитский Государственный Университет*

P E 3 Y O M E

ВОПРОСЫ УСКОРЕНИЯ ВНЕДРЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В ИНТЕНСИФИКАЦИЮ ПРОЦЕССОВ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье исследованы вопросы ускорения внедрения специальных экономических зон в интенсификацию процессов развития национальной экономики Азербайджана. С этой целью анализируется эффективность и продуктивность практического опыта мировых СЭЗ и их влияние на процессы развития национальной экономики. Изучены перспективы и обосновано применение СЭЗ в Азербайджане, определено их влияние на ускорение развития ненефтяных секторов и, в целом, на национальную экономику.

В конце статьи даны рекомендации и предложения по ожидаемым результатам применения СЭЗ в процессах развития национальной экономики Азербайджана.

*Aliyev Sh.T. Ph.D. in econ., assist. prof.
Sumgait State University*

S U M M A R Y

THE ASSETS OF ACCELERATING THE INTRODUCTION OF SPECIAL ECONOMIC ZONES TO THE INTENSIFICATION PROCESSES OF DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY OF AZERBAIJAN

The issues of accelerating the introduction of special economic zones to the intensification of the processes of development of the national economy of Azerbaijan were described in the article. The efficiency and effectiveness of practical experience of the world FEZs and their influence on development of the national economy were analyzed with this purpose. The use of FEZs in Azerbaijan, determined their effect on accelerating the development of non-oil sectors and in the national economy were studied too.

In the end of the article recommendations and suggestions on the expected results of the application of FEZ in the development of the national economy of Azerbaijan were given.

UOT - 33; 658.3

HEYƏTİN ATTESTASIYASI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: heyət, attestasiya, kadr, qiymətləndirmə metodu, qiymətləndirmə proseduru, rəhbər, sahibkar, işçi, əmək müqaviləsi, mütəxəssis, əməkdaşların müqayisəsi.

Ключевые слова: персонал, аттестация, кадр, методика оценки, процедура оценки, руководитель, собственник, сотрудник, трудовой договор, специалист, сравнение работников.

Key words: staff, attestation, personnel, valuation method, valuation procedure, leader, owner, worker, labor contract, specialist, comparison of employee.

Kadrların yerləşdirilməsi və yığılmış praktikanın təkmilləşdirilməsi, kadrların əməyinin qiymətləndirilməsi, işçilərin irəli çəkilməsi, onların ixtisasının artırılması elmi əsaslara söykənən bacarıqlı işçi qruplarının qiymətləndirilməsi və obyektivliyi ilə bağlıdır.

Qiymətləndirmə bütün kateqoriyalı işçilərə aid edilir. Baxmayaraq ki, onun əhəmiyyəti ayrı-ayrı kateqoriyalar üçün heç də eyni deyildir.

Təbii ki, müəssisənin direktorunun, baş mütəxəssislərinin seçilməsində insanın iş və şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi – şübhəsiz ki, çətin məsələdir, nəinki ixtisasın mə-nimsənilməsi üçün işçilərin toplanması. Bu həm də əməyin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə aid edilir. Ona görə də heyətin qiymətləndirilməsi idarə heyətinin tərkibində ən başda rəhbərə, mütəxəssislərə və işçilərə aidiyyəti vardır.

Heyətin qiymətləndirilməsində əks əlaqəni qaydaya salmaq çox vacibdir. İşçi onun əməyinin nəticələrinin necə qiymətləndirilməsini, alınmış mükafat və rəhbərliklə münasibətlərinin bu qiymətləndirməyə nə dərəcədə uyğun gəlməsini bilməlidir.

Heyətin qiymətləndirilməsi fasiləsiz həyata keçirilir, lakin onun ən vacib forması dövrü keçirilən attestasiyadır. Attestasiya nəticələrinə əsasən hər bir attestasiya olunana uyğun qərar qəbul olunur [1].

Menecment sahəsindəki mütəxəssislər heyətin qiymətləndirilməsi və attestasiyasının prinsip və metodlarını araşdırmalıdırlar.

Qiymətləndirmənin metodları və proseduraları [3]. Kadrların qiymətləndirilməsi prosesində üç mərhələ öz həllini tapır:

- qiymətləndirmənin məzmunu müəyyənləşdirilir;
- qiymətləndirmənin metodikası hazırlanır;
- qiymətləndirmənin prosedurası yaradılır.

Sadalanan məsələlərin həllində müəyyən etmək vacibdir ki, kimi və nəyi hansı ssenari üzrə qiymətləndirmək lazımdır.

Birinci halda işçinin şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, onun əməyinin nəticələri və bu göstəricilərin sistemdə ayrıca qiymətləndirilməsi həll olunmalıdır.

Qiymətləndirmə problemlərinin həlli üçün əlavə metodika yaradılır:

- normativ göstəricilərin qiymətlərinin əsaslandırılması;
- informasiya və indekslərin qurulması.

Qiymətləndirmə proseduru yer haqqında, qiymətləndirmə tezliyi, qiymət qoyanlar, texniki vasitələrin seçimi və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi məsələlərini həll edir.

Mütəxəssislərin əməyinin qiymətləndirilməsi:

- əsas fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi istehsalla, mürəkkəblə və əməyin keyfiyyəti ilə bağlıdır;

- əsas fəaliyyətin qiymətləndirilməsi ixtisasların artırılması, yaradıcı və ictimai fəallığı ilə bağlıdır;

- kollektivdə işçinin davranışının qiymətləndirilməsi onun nüfuzu ilə, kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlimə təsiri, xarakteri və s. ilə bağlıdır.

Rəhbərin əməyinin qiymətləndirilməsi: [5].

- keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin köməyiylə rəhbərin təbəçiliyində olan kollektivin iş nəticələrinin qiymətləndirilməsi tapşırıqların yerinə yetirilməsinin həcminə görə, nomenklaturaya görə, məhsulun keyfiyyətinə görə, əmək məhsuldarlığına görə, işlərin yerinə yetirilməsi müddətinə görə səciyyələndirilməsi;

- kollektivə rəhbərlik üzrə funksiyaların yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi, bölmənin işinin planlaşdırılması, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və hazırlanması, işçilərin səmərəli fəaliyyətinin təşkili, tabelikdə olanların nəzarət və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, onların yaradıcı fəallığının stimullaşdırılması.

Qiymətləndirmə üçün tarif-ixtisas məlumat kitabçalarına əsaslanan peşəkar-ixtisas modellərini işləyib hazırlamaq lazımdır. Qiymətləndirmənin keçirilməsi texnologiyası müxtəlif metodlara əsaslanır.

Attestasiya zamanı ən çox yayılmış metodlardan biri standart qiymətləndirmə metodudur. Rəhbər attestasiya dövrü ərzində standart şkala üzrə əməkdaşların işlərinin ayrı-ayrı elementlərini qiymətləndirir. Hər əməkdaş üçün xüsusi blank doldurulur. Bu metod qiymətləndirmə keçirən rəhbərdən xüsusi hazırlıq tələb etmir. Burada əsas məsuliyyət göstəricilər sistemini hazırlayan mütəxəssislərin üzərinə düşür.

Nəticədə bütün əməkdaşların qiymətləndirilməsinə vahid yanaşma təmin olunur. Lakin məhz bu məqamda çatışmamazlıq ola bilər, çünki standart şkala hər bir işçinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Bundan başqa qiymətləndirməni yüksək dərəcədə subyektivlik qiymətləndirməsinə nəzərdə tutan rəhbər aparır. Göstərilən nöqsanların qarşısını almaq üçün qiymətləndirmə forması rəhbərin özü ilə deyil, rəhbərlə ətraflı müsahibə aparan kadrlar xidmətinin mütəxəssisi tərəfindən aparılır. Doldurulmuş forma rəhbər tərəfindən təsdiq edilir, bu zaman o, öz düzəlişlərini ona verə bilməz. Qiymətləndirmə həmahəngliyini təmin etmək üçün onunla eyni bir mütəxəssisin məşğul olması vacibdir. Kənar mütəxəssislərin cəlb edilməsi bu metoddan istifadəni xeyli bahalaşdırır.

Buna baxmayaraq yayılmış qiymətləndirmə metodu əməkdaşların müqayisəsidir. Rəhbər öz bölməsinin əməkdaşının işinin nəticələrini başqalarının nəticələri ilə müqayisə edir. Sonra attestasiya dövrü ərzində işlərin nəticələrinə görə əməkdaşların yaxşıdan pisə doğru düzlüşü aparılır.

Müqayisə metodu çox sadədir, amma birtərəfli və təxminidir. Bundan başqa əməkdaşların müqayisəsi kifayət qədər qiymətləndirmənin sərt formasıdır və burada rəhbərə qarşı inciklik və inamsızlıq bölmələr daxilində münaqişəyə səbəb ola bilər.

İşçi və onun rəhbəri birlikdə müəyyən edilmiş vaxtda (bir il və ya yarım il) əməkdaşın əsas vəzifələrini müəyyənləşdirirlər [6]. Vəzifələr az olmalıdır və onlar işçilərin növbəti müddət üçün fəaliyyətinin vacib məsələlərini əks etdirməlidir. Vəzifələr aşağıdakı kimi olmalıdır:

- konkret, yəni əyani və spesifik;
- ölçülən, yəni kəmiyyət qiymətləndirilməsinə aid edilən;
- əldə edilən, ancaq gərgin olan;
- ifadə edilən, yəni işçinin peşəkar fəaliyyətinə aid edilən və təşkilati məsələlərlə əlaqədar olan;
- zamana yönəldilmiş, yəni hər bir məqsəd üçün onun yerinə yetirilməsi müddəti ayırd edilməlidir.

Attestasiya keçirilən zaman rəhbər və işçi qarşıya qoyulmuş hər bir məqsədin və bütünlükdə əməkdaşın şəxsi planının yerinə yetirilməsini qiymətləndirir.

Heyətin idarə edilməsi üzrə mütəxəssislər qeyd edirlər ki, əməkdaşın əsas vəzifələrinin ayırd edilməsində iştirakı onun gözündə qiymətləndirmə prosesinin obyektivliyini artırır, hansı kriteriyalar onun qiymətləndirilməsini təmin edir, eləcə də sübut və dəlilləri gücləndirir.

Heyətin attestasiyası [8]. Attestasiya – işçinin ixtisas dərəcəsinə uyğun gələn səviyyənin təyin edilməsidir.

Attestasiya keçirilən zaman aşağıdakı əsas prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- qanunauyğunluq;

- professionallıq və səlahiyyətlik;
- aşkarlıq;
- iqtisadi, sosial və hüquqi müdafiəlik;
- gərək olmayan halda vəzifə səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə cavabdehlik.

İşçilərin attestasiyasının əsas mənbələri:

- işçinin tutduğu vəzifəyə uyğunluğunun təyin edilməsi;
- işçinin potensial bacarıq və ehtimal perspektivlərinin üzə çıxarılması;
- işçinin potensial səlahiyyətlərinin həvəsləndirilməsi;
- ixtisasın artırılması istiqamətlərinin təyin edilməsi, professional hazırlığı və işçinin ye-

nidən hazırlığı;

- kadrların yerinin dəyişdirilməsi, işçinin vəzifədən azad edilməsi, eləcə də yüksək (aşağı) ixtisaslı işə keçirilir.

Attestasiyanın keçirilməsinə hazırlıq növbəti mərhələlərdən ibarətdir:

- attestasiyanın keçirilmə qrafikinə təsdiqlənməsi və işlənilib hazırlanması;
- attestasiya komissiyaları heyətinin təsdiqlənməsi və təyin edilməsi;
- attestasiya olunan işçilərin lazımı sənədlərinin hazırlanması;
- ekspert qrupları heyətinin təsdiqlənməsi.

İşçilərin attestasiyasının keçirilməsinə daxildir:

- işçinin ixtisas dərəcəsinin onun tərəfindən yerinə yetirilən işin ixtisasına uyğunluğun qiymətləndirilməsi;

- attestasiyanın nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi;

- attestasiya olunan işçinin onun attestasiyasında istifadə olunan yekun materiallarla tanış olmaq;

- attestasiya nəticələrinə görə tədbirlər planının işlənilib hazırlanması və onların yerinə yetirilməsində nəzarətin həyata keçirilməsi.

Bir qayda olaraq attestasiya tutduğu vəzifədə bir ildən az işləmiş işçilərə və hamilə qadınlara aid edilmir. Növbəti attestasiya analıq məzuniyyətində olan qadınlara, onlar işə çıxdıqdan ən azı bir ildən sonra şamil edilə bilər.

Konkret müddət, o cümlədən attestasiya keçirilməsinin qrafiki və attestasiya komissiyasının heyəti həmkarlar komitəsi ilə razılaşdıqdan sonra müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən təsdiqlənir və bu məlumat ilə attestasiya olunacaq işçilər attestasiya başlamışdan ən azı bir ay əvvəl məlumatlandırılmalıdırlar.

Attestasiyanın keçirilməsinə hazırlıq zamanı müəssisənin rəhbəri attestasiyanın keçirilməsi vaxtı, işçilərin siyahısının hazırlanması, attestasiyaya uyğun gələn işçilərin qeydiyyatı ilə bağlı əmr verir.

Attestasiya komissiyası sədr, onun müavini və komissiya üzvləri formasında təsdiqlənir. Attestasiya komissiyasına müəssisənin rəhbəri, onun müavinləri, funksional struktur bölmələrinin rəhbərləri, həmkarların təmsilçiləri, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər daxildirlər.

Növbəti attestasiyalarda komissiyaya əvvəlki attestasiyanın nəticələri təqdim olunur. Attestasiya olunan işçi əvvəlcədən, attestasiyanın başlanmasına iki həftə qalmış onun haqqında hazırlanmış materialla tanış olmalıdır.

Bir qayda olaraq attestasiya – attestasiya olunan şəxsin struktur bölmələrinin rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilir. Attestasiya komissiyası attestasiya olunan şəxslə təqdim olunan materiallar əsasında söhbət aparır, nəticədə mübahisəli və ya aydın olmayan suallar, təcili əlavə informasiya, o cümlədən attestasiya olunan işçinin fikirləri və onun gələcək əmək fəaliyyəti və əmək nəticələrinin yaxşılaşdırılması aydınlaşdırılır. Attestasiya komissiyasının üzvləri öz iclaslarında bölmə rəhbərinin attestasiya olunan şəxs haqqındakı xarakteristikasına, qısa məlumatına qulaq asırlar.

İşçinin attestasiya komissiyasının iclasına əsaslı səbəbi olmadan gəlməməsi, attestasiya komissiyasına əsas verir ki, işçinin iştirakı olmadan attestasiya keçirsin.

İşçinin attestasiyasının nəticələrinə əsasən attestasiya komissiyası aşağıdakı qiymətləndirmələrdən birinə uyğun gəlir:

- tutduğu vəzifəyə uyğun gəlir;

- iş şəraitinin yaxşılaşdırılması halında tutduğu vəzifəyə uyğun gəlir və bir ildən sonra təkrar attestasiyasının keçirilməsinə zəmanət verir;

- tutduğu vəzifəyə uyğun gəlmir.

Attestasiya komissiyası həm də vəzifələrin artırılmasına, vəzifə maaşının dəyişdirilməsinə, işçilər tərəfindən qazanılmış nailiyyətlərin genişləndirilməsinə tövsiyə verir. Attestasiya olunan işçinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və komissiya tərəfindən tövsiyə edilməsi açıq səsvermə ilə keçirilir. Attestasiya və səsvermə təsdiq olunmuş attestasiya komissiyası heyətinin 1/3-dən az olmayaraq keçirilir. Səsvermənin nəticələri səs çoxluğu ilə ayırd edilir. Səslərin bərabərliyi zamanı attestasiya olunan işçi tutduğu vəzifəyə uyğunluğunu etiraf edir.

Attestasiya zamanı, attestasiya komissiyasının üzvü olan attestasiya olunan işçi səsvermədə iştirak etmir. Bir qayda olaraq səsvermə attestasiya olunan işçinin iştirakı olmadan keçirilir.

Attestasiyanın nəticələri bir nüsxədə hazırlanır və sədr, katib və attestasiya komissiyasının üzvləri tərəfindən imzalanır və attestasiya vərəqinə köçürülür. Keçmiş attestasiya haqqındakı attestasiya vərəqi və işçi barəsindəki qiymətləndirmə onun şəxsi işində saxlanılır.

Attestasiya keçirilməsində rəhbərlər və mütəxəssislər üçün xüsusi hazırlıqdan əlavə mütəxəssisin peşəkar mədəniyyətini formalaşdıran dünya görüşü və ümumi mədəniyyəti vacibdir. Peşəkar mədəniyyət nəinki konkret metodiki məsələlərin, eləcə də metodoloji məsələlərin həllinə yiyələnməyə kömək edir.

Mütəxəssislərin və rəhbərlərin keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, əsasən də özünü qiymətləndirmə üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur.

Nəticə və təkliflər. Bütün hallarda işçinin işdən azad edildiyi gün onun son iş günü sayılır. Son iş günü sahibkar işçinin yazılı ərizəsi əsasında əmək kitabçasını və başqa sənədləri (işlə bağlı) işçiyə (azad edilmiş) verməlidir və onunla son hesablaşmanı aparmalıdır.

İşdən azad etmə hallarında tez-tez konstruktiv olmayan reaksiyalara rast gəlinir:

- məyusluq: özünü qiymətləndirmənin aşağı düşməsi ilə əlaqədar stress meydana gəlir;

- çətinlik: işdən çıxarılma gələcəklə bağlı planlara təsir edir;

- inciklik: işdən çıxarılanlarla birlikdə öz haqları uğrunda mübarizəyə cəhd edir, təşkilatı düz olmayan rəhbərlikdə günahlandırır.

İşçinin işdən azad edilməsi heyətin idarə olunması prosesinin bütün mərhələləri və elementləri ilə bağlı ola bilər: peşəkar seçmə və seçilmə ilə; peşəkar adaptasiya ilə; həvəsləndirmə və dəlillər ilə; təşkilatçılıq məniyyəti ilə; işçilərin qiymətləndirilməsi və attestasiyası ilə. Bununla belə işçinin işdən azad edilməsi ilə təşkilatın problemləri qurtarmır.

Nəticədə belə aydın olur ki, əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsində, imitasiya ilə səmərəli mübarizədə şirkətin korporativ mədəniyyəti onun əhəmiyyətli proseslərinin dəyişdirilməsi oriyentasiyasıdır. Bunun üçün biznesin əsas paradigmasının dəyişdirilməsi tələb olunur, ona görə də belə təlim təşkilatlarının təşkil olunacağı demək çətinidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2002.
2. Кафидов В.В. Управление человеческими ресурсами; Учебные пособие. Стандарт третьего поколения – СПб. Питер, 2012.
3. Кафидов В.В. Управление персоналом: Учебное пособие для вузов. 3-е изд. М. Академический проект; Трикста, 2005.
4. Торрингтон Д., Холл Л., Теилор С. Управление человеческими ресурсами: Учебник. 5-е изд. – М. Дело и сервис, 2004.
5. Кафидов В.В., Скипетрова Т.В. Теория организации: Учебное пособие вузов – М. Академический проект; Фонд "Мир" 2005.
6. Кибанов А.Я. Основы управления персоналом – М. Инфра – М, 2004.
7. Комиссарова Т.А. Управление Человеческими ресурсами – М. Дело, 2002.
8. Макарова И.К. Управление персоналом: Учебник – М. Юриспруденция 2004.
9. Соколова М.И., Деменьтьева А.Т. Управление человеческими ресурсами – М. Проспект, 2005.
10. Фланнес С., Ленин Дж. Навыки работы с людьми для менеджеров проектов проектов – М. Технологии управления Спайдер, 2004.

*Quliyev R.H. i.f.d.
Azərbaycan Texniki Universitet*

X Ü L A S Ə

HEYƏTİN ATTESTASIYASI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalə müasir şəraitdə heyətin attestasiyası və qiymətləndirilməsi kimi vacib mövzuya həsr edilmişdir.

İşçilərin işgüzarlığının qiymətləndirilməsi, qiymətləndirmənin metodları və proseduraları, əmək nəticələrinə əsasən işçilərin qiymətləndirilməsi, mütəxəssislərin və rəhbərin əməyinin qiymətləndirilməsi, işçilərin attestasiyası, attestasiya keçirilən zaman nəzərə alınan prinsiplər, işçilərin attestasiyasının əsas mənbələri haqqında məqalədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Məqalədə heyətin azad edilməsinin bütün mərhələləri və elementləri göstərilmiş, eləcə də işdən azad edilmə hallarında konstruktiv olmayan reaksiyalar yazıda əks olunmuşdur.

*Гулиев Р.Г. д.ф.э.н.
Азербайджанский Технический Университет*

P E 3 I O M E

ОЦЕНКА И АТТЕСТАЦИЯ ПЕРСОНАЛА

Статья посвящается такой важной теме, как аттестация и оценка персонала в современных условиях.

В статье даются подробные сведения об оценке предприимчивости сотрудников, о методах и процедурах оценки, об оценке сотрудников в соответствии с результатами труда; об оценке работы специалистов и руководства об аттестации сотрудников, об основных вопросах аттестации сотрудников.

В статье показывается все этапы и элементы освобождения персонала, в том числе в статье нашли свое отражение неконструктивные реакции в случаях увольнения.

*Quliyev R.H. Ph.D in econ.
Azerbaijan Technical University*

S U M M A R Y

EVALUATION AND ATTESTATION OF STAFF

The article is devoted to important subject as attestation and evaluation of staff in modern condition.

Detailed information one valuation of efficient of employees, methods and procedures of evaluation, employees' evaluation on labor results, valuation of specialist and leader labor, employees' attestation, principles during attestation and main subjects during employees attestation and main subject during employees attestation were given.

All stages and elements of staff dismissal, also non-constructive reactions in dismissal situation have been remarked in the article.

*Азизов С.Т. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

УДК - 330.342.01

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ФИЗИКА

Açar sözlər: iqtisadiyyat, fizika, fiziki anlayışlar, qiymət dəyişməsi, birja, maliyyə ardıcılığı, fraktal proseslər.

Ключевые слова: экономика, физика, физические понятия, колебания цен, биржа, финансовые ряды, фрактальные процессы.

Key words: economy, physics, physical concepts, price changes, exchange, financial series, the fractal processes.

Эконофизика – наука, которая применяет методологию физики к анализу экономических данных. Эконофизика появилась в середине 1990-ых в результате попытки заняться сложными проблемами, изложенными экономикой, с точки зрения физических методов. Неудовлетворенность традиционными объяснениями экономистов была обусловлена несоответствием финансовых наборов данных существовавшим теоретическим моделям. Сам термин эконофизика был введен американским физиком Гарри Юджином Стэнли для объединения множества исследований, в которых типично физические методы и приемы использовались при решении экономических задач [1,2].

Термин “эконофизика” (econophysics) стал широко употребляться примерно с 1995 года, а сегодня это направление объединяет сотни исследователей и практиков, работающих большей частью на финансовых рынках.

Истоки эконофизики – в работах классиков. Бенуа Мандельброт в 1965 году обнаружил, что динамика финансовых рядов (колебаний цен на бирже) совершенно одинакова на малых и больших масштабах времени: по графику такого ряда практически невозможно определить, изображает он колебания цен в течение часа, суток или месяца. Это свойство Мандельброт назвал самоподобием, а обладающие им объекты – фракталами. Исследования процессов с такими свойствами ведутся в физике весьма энергично, и разработанные там методы анализа часто помогают заметить аномалии в поведении финансовых рядов – предвестники резких обвалов или взлётов цен. Французский математик Луи Башелье ещё в самом начале XX века в своей “Теории спекуляций” пытался описать динамику финансовых рядов по аналогии с броуновским движением – хаотическим движением молекул в жидкости или газе. Современные модели, обобщающие такой подход, порождают фрактальные процессы, очень похожие по статистическим параметрам на реальные финансовые ряды. Многие из этих моделей опираются на созданную в 1970-1990-е годы теорию хаотических динамических систем – уравнений, порождающих сложную динамику, иногда почти неотличимую от случайного процесса. Современная эконофизика использует и другие мощные средства теоретической физики – например, континуальный интеграл, важнейший инструмент квантовой механики и квантовой теории поля [3]. Но самое модное, пожалуй, направление сегодня – эволюционные игры, напрямую имитирующие деятельность бесчисленных инвесторов, следующих тем или иным предпочтениям и принципам.

Эконофизика как наука о человеке. Многие докладчики говорили о том, что, в отличие от “настоящей” физики, эконофизика не опирается на экспериментально установленные законы природы – такие, например, как закон сохранения энергии. Как косвенный ответ на эту критику можно воспринимать стремительный рост интереса к пря-

мому моделированию рынка с помощью “агентов” (и исследованию этих моделей методами эконофизики) [4]. Такое моделирование похоже на компьютерную игру: виртуальный мир населяется персонажами, которые начинают торговать друг с другом, конкурировать, играть на бирже, заниматься другой экономической деятельностью в соответствии с заложенными в их “сознание” принципами. Самое интересное это следует понять, какие принципы надо заложить, чтобы игра стала похожа на реальность. Причём похожа до такой степени, чтобы наблюдения за игрой удавалось конвертировать в деньги в реальном мире.

Обзор на тему таких игр сделал профессор МГУ и Российской экономической школы (РЭШ) Александр Васин. В виртуальных мирах, о которых он говорил, индивиды преследуют эгоистические цели, но при этом стараются действовать по – человечески [5]. Например, вместо того чтобы честно просчитать все плюсы и минусы очередной сделки, просто подражают успешному соседу. Или придумывают другие простодушные уловки, стремясь упростить себе жизнь, и легко меняют свои принципы по ходу дела. Возникает нечто вроде эволюционного процесса, причём в нём, кроме индивидов, участвуют ещё и сверхиндивиды – корпорации. Эти норвяты сформировать выгодные им принципы поведения индивидов. Математика же стремится всё это формализовать и вывести теоремы, однако очень трудно бывает ответить даже на простые вопросы. Например, при каких условиях в виртуальном мире наступает равновесие – устойчивость и предсказуемость будущего – пусть и не обязательно безоблачного?

Впрочем, как сказал Валерий Макаров (президент РЭШ и директор Центрального экономико-математического института ЦЭМИ РАН), моделирование на основе агентов можно рассматривать как нечто промежуточное между математикой и реальностью [6]. Принципы деятельности агентов можно описать математически, но результат развития их виртуального мира часто непредсказуем – непредсказуем не метафорически, а в строго научном смысле (этот факт выяснился вскоре после появления всем известной игры “Жизнь”).

Макаров и его сотрудники занимаются конструированием искусственных обществ. Деятельность виртуальных агентов, составляющих эти общества, далеко не сводится к торговле или игре на рынке. В работах разных авторов такие модели используются в самых разных задачах – например, для анализа конфликтов в социальных сетях, распределения политических предпочтений, распространения субкультур.

Главное для успеха агентской модели – удачно выбрать принципы поведения агентов. Два фундаментальных вопроса – поиск “законов природы” в экономике и проблему выбора этих принципов – связал в очень интересном обзоре Александр Ежов (Экономико-аналитический институт МИФИ). Приведём лишь некоторые тезисы. Ссылаясь на антропный принцип (“мир устроен так, чтобы люди могли в нём жить”), Ежов говорил о том, что физика – в конечном счёте наука о человеке, как и экономика. Задача эконофизики в том, чтобы найти применимый в экономике аналог фейнмановской формулировки “основного знания” физики (“всё состоит из атомов”). Возможен взгляд на экономику как на теорию о людях либо как на теорию об эмерджентных (возникающих с ростом сложности) системах производства, потребления и обмена. Ежов процитировал недавнее высказывание известного эконофизика Джеймса Фейгенбаума: “Источником разногласий между эконофизикой и мейнстримом является вопрос о том, как нужно моделировать поведение агентов”. Один из подходов определяется двойственностью природы агента в духе рефлексивных систем. Например, можно исходить из того, что в агенте скрыто две личности, каждая стремится к своей цели, но ничего не оптимизирует. В разумной модели должна учитываться и этическая составляющая, когда

агент имеет две цели – выжить и остаться человеком. В заключение Ежов отметил, что если в физике “теория подгоняется под реальность”, то в экономике можно в принципе действовать и наоборот.

Задача эконофизики в том, чтобы найти применимый в экономике аналог фейнмановской формулировки “основного знания” физики (“всё состоит из атомов”). Возможен взгляд на экономику как на теорию о людях либо как на теорию об эмерджентных (возникающих с ростом сложности) системах производства, потребления и обмена.

Эконофизика и метод предсказания падения финансовых индексов. Группа эконофизиков – ученых, использующих физические методы и приемы для анализа экономических данных – опубликовала алгоритм, с помощью которого можно предсказывать даты падения рынков. Подробно методология изложена в препринте статьи, доступном на сайте arxiv.org. В 2007 и 2008 годах исследовательский коллектив из Китая, Швейцарии и Бельгии предсказал даты резкого снижения двух китайских фондовых индексов – Shanghai Composite и Shenzhen Stock Exchange Component (SSE Component). Несмотря на то, что ученые не совсем точно угадали сроки падения, в обоих случаях оно действительно произошло, причем разница с предсказанной датой составила несколько дней. В работах, где авторы называли сроки падения индексов, не была подробно изложена методология предсказания. В своей новой статье ученые подробно объяснили, как они вычисляют срок падения фондового индекса. Алгоритм исследователей включает экономическую теорию рационального ожидания и прогнозирования пузырей, “стадное” поведение инвесторов и трейдеров, а также закономерности статистической физики. В частности, авторы используют теорию о точках бифуркации – критических состояниях системы, после прохождения, которых она резко и необратимо меняет свои характеристики. Из работы ученых вытекает одно интересное следствие: авторы утверждают, что публикация их прогнозов не спровоцирует преждевременного коллапса рынка. Даже в том случае, когда инвесторы осведомлены о существовании “пузыря” и знают дату, когда он лопнет, они будут продолжать вкладывать средства, чтобы получать большие прибыли до самого последнего момента. В последние годы физики и математики существенно расширили традиционные экономические методы анализа рынка. Уже в начале 1990-х годов экономисты осознали, что стандартные методы работы не позволяют адекватно предсказывать развитие ситуации на рынках. Использование законов физики в экономических процессах дает большой потенциал для максимально точного прогнозирования будущего.

На основе всего выше сказанного можно сделать выводы о сотрудничестве физики и экономики:

ЗА:

1. Конструктивные “параллели” развития современных физики и экономики;
2. Плодотворные “встречи” физиков и экономистов в мезо- и нанобластях.

ПРОТИВ:

1. Не налажен системный диалог физиков с экономистами – профессионалами в рамках современной экономической физики;
2. Существующие теоретические разработки в области эконофизики пока далеки от того, чтобы претендовать на звание “теоретической экономики”.

Баланс “За” и “Против” свидетельствует о целесообразности дальнейшего сотрудничества физиков и экономистов и о необходимости введения в учебный план школьного образования нового предмета “экономическая физика” (“Эконофизика”).

Использование законов физики в экономических процессах дает большой потенциал для максимально точного прогнозирования экономического будущего.

Список использованной литературы

1. А.А.Водолазский - Эконофизика и законы здоровой экономики. Очерки о производительности труда и модернизации экономики. Новочеркасск: "НОК", 2012. – 86 с.
2. А.А.Водолазский - Начала эконофизики и количественная определенность первых экономических законов. - Новочеркасск: "НОК", 2013. - 227 с.
3. Jean-Philippe Bouchaud. Economics needs a scientific revolution. //Nature. V. 455. p. 1181 (30 October 2008).
4. Юрий Ерин. Экономическая наука нуждается в новых подходах.//Элементы. рус.
5. М.Ю.Романовский, Ю.М.Романовский - Введение в эконофизику. Статистические и динамические модели. – М., 2007. ISBN 978-5-93972-637-5.
6. Эконофизика и эволюционная экономика (Научная сессия Отделения физических наук Российской академии наук, 2 ноября 2010 г.) // УФН. - 2011. - Т. 181. - с. 753-786.

*Əzizov S.T. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə İQTİSADİ FİZİKA

Məqalədə iqtisadi fizikanın müddəaları haqqında bəhs olunur. İqtisadi fizika iqtisadi məlumatları fizikanın metodologiyasının tətbiqi əsasında təhlil edən elmdir. Müxtəlif elm qovşaqlarında edilən ən perspektivli ənənəvi fənlər arasındakı tədqiqat hesab olunur. Onlar bizə vahid konseptual aparatı formalaşdırmaq, analiz metodların müqayisəsini etmək üçün imkan verir.

*Азизов С.Т. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ФИЗИКА

В статье рассматриваются положения Эконофизики. Эконофизика-это наука, которая применяет методологию физики к анализу экономических данных. Наиболее перспективными традиционно считаются междисциплинарные исследования, проводимые на стыках разных наук. Они позволяют сформулировать единый понятийный аппарат, сопоставить методы анализа.

*Azizov S.T. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y ECONOMIC PHYSICS

The article considers the economic provisions of physics. Economic physics is the science that uses the methodology of physics on the basis of economic data. It is considered the most promising traditionally interdisciplinary research conducted at the junction of different sciences. They allow us to formulate a unified conceptual apparatus, to compare the methods of analysis.

Məmmədov M.Z. dos. Bakı Avrasiya Universiteti,

Aliyev R.B. p.ü.f.d. Bakı Biznes Universiteti,

Nuriyeva S.Ə. Bakı Turizm Universiteti

UOT - 517

DƏYİŞƏN KƏMİYYƏTLƏRİN LİMİTİNİN BƏZİ İQTİSADI TƏTBİQLƏRİ

Açar sözlər: funksiya, limit, integral.

Ключевые слова: функция, предел, интеграл.

Key words: function, limit, integral.

Riyaziyyat kursunun təbiət, texniki-mühəndis, iqtisadiyyat, humanitar, sosial və s. elm sahələrinin müxtəlif tətbiqi, nəzəri-praktik məsələlərinin həllində nə qədər əhəmiyyətli və mühüm rola malik olması danılmaz həqiqət kimi bu gün həmin elmin praktiki nəzəriyyələri ilə məşğul olan hər bir mütəxəssis tərəfindən tam qəbul olunmuşdur. Bu elmin nəzəri və praktiki əsasları əksər bilik sahələri üçün yalnız mühüm hesablama vasitəsi olmayıb, eyni zamanda həmin sahələrə aid elmi-nəzəri problem və anlayışların araşdırılması üsullarını göstərməklə, onların daha dəqiq tədqiqini (analizini) aydınlaşdırır. Ona görə də müasir riyaziyyat elminin formal məntiqi qanunları və güclü hesablama texnikasının köməyi (tətbiqi) olmadan cəmiyyətin, insanların əmək fəaliyyətinin, istehsal proseslərinin və s. bir çox müxtəlif elmi-praktiki sahələrin inkişafı və tərəqqisi qeyri-mümkün olardı. Müasir dünyanın inkişaf və tərəqqisində, sürətlə vüsət almasında, iqtisadi proses və obyektlərin nəzəri və praktiki analizinin araşdırılmasında müvafiq riyazi modellərin qurulması və bu modellərin həmin proseslərin tədqiqindəki əhəmiyyətini nəzərə alaraq, məqalədə mühüm iqtisadi bir məsələnin həlli nəzərdən keçirilir.

Məlumdur ki, əgər ali riyaziyyat elminə mötəbər, hündür mərtəbəli bina kimi baxılırsa, təbii ki, limit anlayışı onun bazasını, əsasını təşkil edir. Limit anlayışının belə mühüm əhəmiyyət və rolunu nəzərə alaraq, məqalədə bu anlayışın tətbiqi ilə banka qoyulan ilkin əmanətlər üzrə faiz dərəcələrinin hesablanması kimi vacib bir iqtisadi məsələnin riyazi modeli qurulur və onun analizi tədqiq olunur.

Fərz edək ki, ilkin olaraq P_0 (pul vahidi - p. v) miqdarında nağd pul vəsaiti vardır. Necə edək ki, il ərzində (bir il müddətində) bu vəsait maksimal həcmdə artmış olsun?

Təbii ki, burada mümkün olan əsas real variantlardan biri, bəlkə də ən etibarlı bank sisteminin xidmətindən istifadə etməkdir (Baxmayaraq ki, bu xidmət sahəsinin də özünəməxsus müəyyən riskləri mövcuddur). Konkret bir banka qoyulan əmanətlər üzrə nominal, illik dividend - faiz dərəcəsinin 100% olduğunu qəbul edək (müasir dövrdə bu tam real görünməsə də). Bu nəzəri olaraq o deməkdir ki, bankda bir il müddətində saxlanılan əmanətin miqdarı 100% həcmində artır. Onda aydındır ki, bu bankda saxlanılan ilkin əmanət kiçik zaman müddətinə mütənasib olaraq artacaqdır (dəyişəcəkdir), yəni hər ay üzrə əmanətin miqdarı $(\frac{100}{12})\%$ həcmində artar.

Deməli, illik dividend göstəricisi 100% olan bankda saxlanılan ilkin P_0 (p. v) həcmində əmanətin miqdarı bir il ərzində iki dəfə artar, yəni $(P_0 + P_0) = 2P_0$ olar.

Əgər ilin birinci yarısında bu bankda olan hesabı bağlayaraq, əldə olunan bütün vəsaiti ikinci yarım il üçün də yenidən həmin bankda saxlasaq, təbii ki, daha çox pul vəsaiti (gəlir) əldə etmək olar. Bu halda ilkin P_0 (p.v) əmanətin (vəsaitin) miqdarı birinci yarım il ərzində $P_0 + \frac{1}{2}P_0 = (1 + \frac{1}{2})P_0$, ilin sonunda isə $(1 + \frac{1}{2})^2 P_0$ həcmində olar.

Buradan görünür ki, belə bankda olan cari hesabı daha tez-tez, yəni kiçik zaman aralıqlarında bağlamaqla əldə olunan bütün vəsaiti yenidən həmin bankda saxlasaq, kifayət qədər böyük həcmdə pul gəlirinə nail olunar. Məsələn, prosesi bu qayda ilə hər ay üzrə, mütəmadi olaraq təkrar etsək, onda ilin sonunda ilkin P_0 (p.v) əmanətinin həcmi

$$P_0 (1 + \frac{1}{12})^{12} = 2,6 \cdot P_0, \text{ hər gün üzrə isə } P_0 (1 + \frac{1}{365})^{365} = 2,7 \cdot P_0 \text{ (p.v) miqdarında olar.}$$

Əgər bir il zaman müddətini kifayət qədər kiçik, $n(n \rightarrow \infty)$ sayda bərabər hissələrə ayırmaqla, yuxarıdakı əməliyyatı mütəmadi olaraq davam etdirsək (abstrakt, mücərrəd görünsə də), onda ilkin P_0 (p.v) miqdarında əmanət ilin sonunda $P_0 \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} (1 + \frac{1}{n})^n = P_0 \cdot e = 2,71 \cdot P_0$ (p.v) həcmində olar.

Beləliklə, illik nominal, dividend dərəcəsi 100% olan bankda saxlanılan əmanət (pul vəsaiti) bir il ərzində təqribən 1,71 dəfə, yəni 171% artır ki, bu da kifayət qədər yüksək, səmərəli göstəricidir.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, hal-hazırda mövcud banklarda saxlanılan əmanətlərin (ilkin pul vəsaitlərinin) bu qayda (model) üzrə artım tempi, təbii ki, müasir bank sistemlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, onların rentabelli xidmət mənafeyinə, dinamik inkişaf prosesinə uyğun gəlmir (Ona görə də, aydındır ki, banklarda saxlanılan əmanətlər üzrə tərtib olunan qarşılıqlı maliyyə-kredit müqavilələrindəki bəzi xüsusi məhdudiyyətlər təbii ki, belə xarakterli problemlərin qarşısını almaq məqsədilə edilir).

İndi isə analogi prosesi, bank üzrə illik nominal, dividend faiz göstəricisi $q\%$ olan hal üçün araşdıraq. Aydındır ki, bu halda ilkin P_0 (p.v) məbləğində olan əmanətin miqdarı, yuxarıda söylənilən hipotez və faktlara uyğun olaraq ilin sonunda

$$P_0 \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} (1 + \frac{q}{100 \cdot n})^n = P_0 \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \left[(1 + \frac{q}{100 \cdot n})^{\frac{100n}{q}} \right]^{\frac{q}{100}} \quad (1)$$

həcmində olar.

Burada, $\lim_{n \rightarrow \infty} (1 + \frac{q}{100 \cdot n})^{\frac{100n}{q}} = e$ olduğunu nəzərə alsaq, sonda belə bankda bir il ərzində saxlanılan ilkin P_0 (p.v) məbləğində əmanətin ümumi miqdarının $P_0 e^{\frac{q}{100}}$ (p.v) həcmində olduğunu tapırıq.

Nəhayət, yuxarıda araşdırdığımız bütün xüsusi halları ümumiləşdirərək, qarşıya qoyulan məsələni daha ümumi şəkildə həll etməyə çalışaq.

Fərz edək ki, P_0 (p.v) miqdarında olan ilkin vəsait illik nominal dividend faiz dərəcəsi $q\%$ olan bankda t il müddətində saxlanılır. Bu müddət ərzində əmanətin P_t (p.v) həcmi tapaq. Məlumdur ki, əmanətin ilkin P_0 (p.v) miqdarı faizlərin sadə hesablama qaydasına əsasən hər il üzrə eyni $\frac{q}{100} \cdot P_0$ (p.v) miqdarında artar, yəni konkret illər üzrə əmanətin miqdarı $P_1 = P_0 \left(1 + \frac{q}{100}\right), P_2 = P_0 \left(1 + \frac{2q}{100}\right), \dots, P_t = P_0 \left(1 + \frac{qt}{100}\right)$ (2) həcmində olur.

Aydındır ki, bu tip iqtisadi proseslərdə başlıca, əsas məqsəd kiçik zaman müddətində

daha çox gəlir (əlavə pul vəsaiti) qazanmaq olduğundan, praktikada belə məsələlərin həllində əsasən faiz dərəcələrinin hesablanması mürəkkəb qayda və düsturlarından, başqa sözlə ali riyaziyyat kursunun dəyişən kəmiyyətlərinin limitlər nəzəriyyəsinin riyazi model və qaydalarının tətbiqindən geniş istifadə olunur. Bu halda aydındır ki, bankda saxlanılan ilkin P_0 (p.v) əmanətinin miqdarı, hər il üçün eyni (bərabər) olmaqla, $\left(1 + \frac{q}{100}\right) P_0$ (p.v) dəfə artır. Onda konkret illər üzrə əmanətin miqdarı $P_1 = P_0 \left(1 + \frac{q}{100}\right), P_2 = P_0 \left(1 + \frac{q}{100}\right)^2, \dots, P_t = P_0 \left(1 + \frac{q}{100}\right)^t$ (3) həcmində olar.

Əgər belə bankda saxlanılan ilkin P_0 (p.v) əmanəti üzrə faizləri il ərzində bir dəfə yox, mütəmadi olaraq (təbii ki, nəzəri olaraq), il ərzində n dəfə ardıcıl hesablasaq, onda illik hər bir kiçik bərabər (eyni) $\left(\frac{1}{n}\right)$ bölgü hissəsi üçün faiz dərəcəsi $\left(\frac{q}{n}\right)\%$ olar. Bu zaman P_0 (p.v) məbləğində ilkin əmanətin miqdarı konkret t ili müddətində, faizlər (nt) sayda (dəfə) hesablanmaqla $P_t = P_0 \left(1 + \frac{q}{100n}\right)^{nt}$ (4) həcmində olar.

Prosesin (faizlərin hesablama əməliyyatının) nəzəri olaraq kəsilməzliyini qəbul etməklə, (4) bərabərliyində $n \rightarrow \infty$ olmaqla ($n \rightarrow \infty$ olduqda $\frac{100n}{q} \rightarrow \infty$ olur) limitə keçərək və məlum görkəmli limiti nəzərə almaqla, yaza bilərik:

$$P_t = \lim_{n \rightarrow \infty} \left[P_0 \left(1 + \frac{q}{100 \cdot n}\right)^{nt} \right] = P_0 \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \left[\left(1 + \frac{q}{100 \cdot n}\right)^{\frac{100n}{q}} \right]^{\frac{qt}{100}}$$

$$\text{və ya } P_t = P_0 e^{\frac{qt}{100}} \quad (5)$$

Beləliklə, illik nominal faiz dərəcəsi $q\%$ olan bankda t ili ərzində saxlanılan ilkin P_0 (p.v) miqdarında əmanətin ümumi məbləği (5) bərabərliyi, yəni üstlü eksponensial qanun ilə müəyyən olunur; belə ki, $q > 0$ olduqda artma, $q < 0$ (bu hal təbii ki, əlverişli deyil) olduqda isə azalma baş verir.

Xüsusi hal kimi, nümunə olaraq, $q = 100\%$, $t = 2$ il qəbul etsək, onda əldə olunan məbləğin, yəni ilkin əmanətin son həddi, miqdarı $P_0 e^2 = 7,414 P_0$ (p.v) həcmində olar, yəni iki il ərzində ilkin əmanətin miqdarı yeddi dəfədən də çox artır.

(5) bərabərliyi iqtisadi proseslərin nəzəri analizi və praktiki tətbiqlərində ilkin əmanətlər (konkret pul vəsaitləri) üzrə faizlərin kəsilməz hesablanması qaydası, başqa sözlə kəsilməz faizlər düsturu adlanır.

Qeyd edək ki, bu qaydadan bank xidmətləri sistemlərində, maliyyə-kredit əməliyyatlarında az istifadə olunsa da, müasir iqtisadi tərəqqinin dinamik inkişafında, əksər iqtisadi-nəzəri proses və obyektlərin, mürəkkəb maliyyə problemlərinin araşdırılmasında, xüsusi ilə də cari investisiya qoyuluşu məsələlərinin seçimi və əsaslandırılmasında kəsilməz faizlər düsturunun, yəni dəyişən kəmiyyətlərin limitlər nəzəriyyəsinin eksponensial qanunla dəyişməsinin olduğu mühüm əhəmiyyəti vardır.

Son olaraq, qeyd edək ki, dəyişən kəmiyyətlər analizinin limit anlayışının tətbiqi və köməyi ilə qoyulan məsələnin tərsi də çox asanlıqla həll edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Колесников А.Н. – Краткий курс математики для экономистов. Москва, 1997.
2. Кремер Н.Ш. и др. – Высшая математика для экономистов. Москва, 2001.
3. Кремер Н.Ш. и др. – Практикум по высшей математике для экономистов.- Москва, 2005.
4. Солодовцов А.С и др. Математика в экономике. Ч.2.- Москва, 2011.

*Məmmədov M.Z. dos. Bakı Avrasiya Universiteti,
Aliyev R.B. p.ü.f.d. Bakı Biznes Universiteti,
Nuriyeva S.Ə. Bakı Turizm Universiteti*

X Ü L A S Ə

DƏYİŞƏN KƏMİYYƏTLƏRİN LİMİTİNİN BƏZİ İQTİSADI TƏTBİQLƏRİ

Məqalədə dəyişən kəmiyyətlərin limitinin bəzi mühüm tətbiqlərinə baxılır. Xüsusi halda, bank sistemlərində dividend faizlərin hesablanmasıda səmərəli yollar əsaslandırılır. Banka qoyulan ilkin əmanətcilərin faiz dərəcələrinin artımı məsələsi məqalədə öz əksini tapır.

*Мамедов М.З. доц. Бакинский Университет Аврасия,
Алыев Р.Б. д.ф.н. Бакинский Университет Бизнеса,
Нуриева С.А. Бакинский Университет Туризм*

Р Е З Ю М Е

ВНЕДРЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ НЕКОТОРЫХЪ ЛИМИТНЫХ КАЧЕСТВ В ЭКОНОМИКЕ

В статье рассматриваются применение некоторых пределов переменных величини в экономике. В частности, обосновываются расчеты приемлемых дивидендных процентов в банковской системе. В статье также рассмотрены рост процентных ставок первоначальных вкладчиков банка.

*Mammadov M.Z. assist. prof. Baku Euroasion University,
Aliyev R.B. Ph.D. Baku Business University,
Nureyeva S.A. Baku Truism University*

S U M M A R Y

THE IMPLEMENTATION OF SOME ECONOMIC VARIABLE QUANTITY LIMIT

Some important applications of the limits of variable quantities are considered in the article. In particular cases the effective ways are based in the dividend calculation of interests in the bank system. In the article also considered height of interest rates of primary depositors of bank.

*Агасиев И.К. д.и.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

УДК - 622 (091); 622 (092)

БРАТЬЯ СИМЕНС КАК ПИОНЕРЫ НЕФТЯНОГО БИЗНЕСА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Açar sözlər: Siemens qardaşları, neft, mis, Sarskiye kolodsi, Verner Siemens.

Ключевые слова: Сименс братья, нефть, мед, Царские колодцы, Вернер Сименс.

Key words: Siemens Brothers, oil, copper, Sarskiye kolodsi, Verner Siemens.

Компания братьев Сименс сыграла большую роль в истории человечества. До сегодняшнего дня в истории Южного Кавказа, и в особенности Азербайджана остаются следы деятельности членов семьи Сименс. Компания братьев Сименс являлись пионерами во многих сферах социально-экономической и общественной жизни Южного Кавказа.

Известная немецкая электротехническая фирма Siemens & Halske была создана в 1847 году в Пруссии. Основателями являлись прусские подданные Вернер Сименс и Йоганн Гальске. Финансовую поддержку компании оказал двоюродный брат Вернера, советник юстиции Иоганн Георг Сименс. Фирма в 1847-1851 гг. функционировала в странах Центральной и Западной Европы.

В 1855 году компания Siemens & Halske открыла г. в Санкт-Петербурге своё представительство. Возглавил его младший брат Вернера, 24-летний Карл Сименс (1829-1906), которого на русский лад величали Карлом Фёдоровичем. С помощью немецких специалистов в короткое время были проложены около 10 тыс. км линий телеграфной и телефонной связи, построены заводы по производству кабеля и разного рода электротехнического оборудования. Компания нуждалась в цветных металлах, в особенности в меди, кобальте, золоте и др. Поиск цветных металлов привёл братьев Сименс в Южный Кавказ. Тут вниманию Сименсов привлекло две сферы деятельности – добыча цветных металлов и нефтяная промышленность.

В 1864 году Сименсы начали строительство завода по выплавке меди. 25 августа 1865 года строительство завода было завершено. К тому времени завод имел 6 плавильных печей, в 1875 году их число уже достигло 29, а в 1887-ом завод уже имел 39 печей (2, с.526).

Из города Шеки, села Лагич, что находится в нынешнем Исмаиллинском районе Азербайджана, места, которые славились старинными традициями народных ремесел, на завод братьев Сименс приглашались на работу мастера-медники, большинство из которых навсегда обосновались в Кедабеке. Вернер Сименс являлся основным заказчиком их изделий и ряд изделий, изготовленных Азербайджанскими мастерами, были увезены в Берлин. Впоследствии многие из этих изделий были переданы музеям, в которых до сих пор продолжают занимать достойное место в экспозиции германских музеев.

Строительство железной дороги между Галакентом и Кедабеком началось в 1877 году и завершилось в 1884-ом. Отметим, что строительство железной дороги дорого обошлось братьям Сименс – им приходилось потратить 800 тыс. рублей (3, с. 19). По тем временам эта была огромная сумма. По этой железной дороге из рудников регулярно доставлялось в Галакент сырьё, а в обратном направлении - медь. Галакентский завод начал функционировать в 1883 году, а уже в 1887-м стал первым в России по переработке меди.

Как свидетельствуют архивные документы, немецкие колонисты, которые проживали в Елизаветпольской губернии, активно сотрудничали с братьями Сименс (6, лл.1-4). Немецкая электротехническая фирма Siemens & Halske в 60-70-х годах XIX века была в

числе лидеров российской нефтяной промышленности. В 1867 г. братья Сименсы получили в аренду за 4 тыс. 500 рублей в год Мирзанские, Ширакские и Эльдарские нефтяные колодцы в Грузии. Годовая плата за их откупное содержание неизменно росла: в 1848-1858 гг. - 1 тыс. рублей, в 1858-1862 гг. - 2 тыс. 800, в 1862-1866 гг. - 3 тыс. 100 рублей. Однако объём добычи нефти вначале был весьма скромным. Так, по данным Горного учёного комитета, в 1865 г. из этих колодцев было получено только 10 тыс. ведёр (7, с.114). Потребность в нефти быстро возрастала и реорганизация производства на промыслах “Царские колодцы” была возложена на Вальтера Сименса (1833-1868), который являлся консулом Северо-Германского союза в Тифлисе. Он многое сделал для разработки и успешного начала ряда коммерческих проектов фирмы по добыче “чёрного золота”. Однако, его неудачное падение с лошади привело к его смерти, и 12 июня 1868 г. Вальтер Сименс был похоронен на Тифлисском городском кладбище. Его младший брат Отто Сименс стал руководить делами фирмы Siemens & Halske по нефтяному проекту. В 1869 г. был построен нефтеперегонный завод. По данным управления горной частью на Кавказе, в 1870 г. на промысле братьев Сименсов находились 80 колодцев и семь буровых скважин, суммарная добыча нефти составляла 58 тыс. 410 пудов (7, с. 114). Отто Сименса избрали членом-соревнователем Кавказского отделения Императорского Русского технического общества (ИРТО), которое было образовано 1868 г. в Тифлисе, где он принимал самое активное участие в обсуждении важнейших технических проблем, связанных с нефтяной промышленностью.

Отто Сименс стал одним из первых на Кавказе, кто нашёл эффективное решение использования нефтяных остатков в качестве топлива при выплавке медных руд. Так, 13 марта 1871 г. на заседании Кавказского отделения ИРТО он представил чертежи двух “регенеративных приборов для сжигания нефтяных остатков”: один аппарат конструкции Фридриха Сименса, второй - его собственной (7, с. 115). Отто Сименса можно с полным основанием считать и одним из пионеров дорожного асфальтирования на Кавказе. На заводе в Царских колодцах было налажено производство асфальта для покрытия улиц. К сожалению, осуществить все свои творческие замыслы Отто Сименсу не удалось. Осенью 1871 г., в период эпидемии холеры в Тифлисе, он скончался и похоронен там же. После гибели Отто нефтяными делами семьи начал заниматься его брат Карл Сименс. Летом 1872 г. фирма Siemens & Halske приняла участие в Политехнической выставке, проходившей в Москве. Как видно из исследования О.Романовской, в павильоне № 14 Кавказского отдела были представлены “образцы нефти и продукты из фотогенового завода братьев Сименсов в урочище Царские колодцы”, обширная номенклатура которых включала совершенно новые продукты для России - газолин, лигроин, “отделённый” бензин, лёгкое масло, сырой бензин, фотоген (в том числе двойной ректификации), соляровое масло для освещения в лампах, тяжёлое масло для топки, вулканическое масло для смазки машин, нефтяной дёготь, вар для корабельных работ, мазь для кожи, туалетная вода для выведения жирных пятен, асфальтовый лак “на железо и дерево”, асфальт (7, с.115).

Обширный перечень экспонатов свидетельствует о том, что на предприятии братьев Сименсов впервые в России нашла практическое применение технология глубокой переработки нефти. Жюри выставки высоко оценил вклад фирмы Siemens & Halske в развитие российской промышленности: братья Вернер, Вильям и Карл Сименсы были удостоены высокой награды - Почётного диплома 1-й категории и Большой золотой медали за “коллекцию нефти и её продуктов”. Большую золотую медаль получил отдельно Фридрих Сименс за “усовершенствование регенераторов для стекловаренных и сталелитейных печей” (7, с.115). После Политехнической выставки нефтяной промысел братьев Сименсов получил дальнейшее развитие и, прежде всего, это сказалась на масштабах бурения. По данным Горного учёного комитета, в 1875 г. в Тифлисской губернии уже насчитывалось 101 буровая скважина (7, с. 115). В 1878 г. откупная система на

нефтяных промыслах Тифлисской губернии была заменена отдачею в арендное содержание с годовой платой в пользу казны по 10 рублей за десятину земли. Это придало новый импульс развитию нефтяного производства. Бурное развитие нефтяных промыслов в районе Баку и завершение строительства железной дороги Баку-Тифлис коренным образом изменили обстановку на нефтяном рынке Тифлисской губернии. Месторождения в Царских колодцах были искошены. Руководству фирмы стало ясно, что для восстановления утраченных позиций в нефтедобыче и для модернизации нефтеперегонных мощностей требовались новые дополнительные финансовые вложения. Основным капитал фирмы был направлен на развитие электротехнической сферы. В 1883 г. Руководители Siemens & Halske приняли решение отказаться от своего “непрофильного” нефтяного подразделения и полностью сосредоточиться на развитии медеплавильного и электротехнического производства.

Фирма Сименсов занималась в Азербайджане не только выплавкой меди. Так, у них здесь также был кирпичный завод - для удовлетворения нужды в стройматериалах, поскольку в Кедабеке и его окрестностях шло активное строительство. Продукция этого завода пользовалась спросом и в других районах Азербайджана, а постройки из кирпича Сименсов кое-где стоят еще и в наши дни. 1900 год был отмечен наиболее благоприятными производственными показателями, что связано с общим экономическим подъемом в России в первые годы XX века. В 1902 году Кедабекский и Галакендский медеплавильные заводы производили 20 процентов меди царской России (8, с.41). Эти заводы работали вплоть до начала Первой мировой войны. Однако к этому времени Сименсы охладели к делам. Вначале внутривосточная нестабильность и конфликты в России, а затем война нанесли сокрушительный удар по добывающей промышленности. Железная дорога была закрыта в 1915 году. Прямыми последствиями Первой мировой войны для компаний, входивших в состав группы, стали потеря большей части иностранной собственности, утрата практически всех патентных прав в иностранных государствах и половины капитала. В это трудное время во главе компаний Siemens & Halske AG в 1919 году встал Карл Фридрих фон Сименс, третий сын Вернера фон Сименса – под его руководством компании начали восстанавливаться.

В 1920 году декретом Азербайджанского революционного комитета предприятия были национализированы, а в 1923-м году постановлением Совета народных комиссаров АзССР была создана комиссия по возобновлению работы заводов. Несмотря на усилия Советской власти, восстановить предприятия братьев Сименс не удалось.

Сегодня надо отдать должное предпринимательской энергии, исключительной работоспособности братьев Сименсов, которые еще в 60-70-х годах XIX в. определили верный вектор развития нефтяной промышленности, ставшей с начала XX века ключевой отраслью мировой экономики.

Список использованной литература

1. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы истории Азербайджана. Баку, 1995.
2. Сувбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX веке. Баку, 1964.
3. Надироглу Э. Одиссея братьев Сименс (от берегов Рейна в горы Малого Кавказа) // “Наследие”, № 1 (25), 2007, с.18-20.
4. Кавказский календарь на 1886 год. Тифлис, 1885.
5. Вернер фон Сименс. Мои воспоминания. Спб., 1893.
6. Государственный Исторический архив Азербайджанской Республики, фонд 92, опись 1, дело 1818, л.1; дело 1779, лл.1-4.
7. Романовская О. Нефтяной бизнес братьев Сименсов. // Нефть России, №7, 2009, с. 114-116.
8. Исмаилов М. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, 1982.

*Ağasiyev İ.K. t.e.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

SİMENS QARDAŞLARI CƏNUBİ QAFQAZDA NEFT BİZNESİNİN PİONERLƏRİ KİMİ

Simens qardaşları Cənubi Qafqazda da biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar. Onlar əvvəlcə burada teleqraf kabel xətlərinin çəkilişi ilə məşğul olmuşlar. Sonralar neft biznesinə və mis istehsalına diqqət yetirməyə başladılar. On ildən artıq neft biznesi ilə məşğul olsalar da, bu sahədə uğurları çox da davamlı olmadı. Mis istehsalı sahəsində isə onlar yüksək nailiyyətlər əldə etdilər və hətta Rusiya imperiyasında lider mövqeyə malik oldular. Simens qardaşlarının biznes fəaliyyəti o vaxt Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanın iqtisadi həyatına müsbət təsir göstərdi.

*Ağasiyev И.К. д.и.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 İ O M E

БРАТЯ СИМЕНС КАК ПИОНЕРЫ НЕФТЯНОГО БИЗНЕСА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Братья Сименс занимались бизнесом и на Южном Кавказе. Они занимались протягиванием кабельных телеграфных линий. Впоследствии они обратили внимание на нефтяной бизнес и на производство меди. В сфере нефтяного бизнеса они не достигли особых успехов, но по производству меди занимали первое место в Российской Империи. Деятельность братьев Сименс в сфере бизнеса оказывало позитивное влияние на экономическую жизнь Азербайджана, который тогда находился в составе Российской Империи.

*Aghasiyev I.K. d.h.sc.
Baku Business University*

S U M M A R Y

BROTHERS OF SIEMENS AS PIONEERS OF OIL BUSINESS IN SOUTH CAUCASUS

Brothers of Siemens had business in South Caucasus. They were engaged in a structure of cable lines. Then they paid attention on oil production and production of copper. In spite of being engaged in the oil business, their achievements in this area has not continues. They gained high achievement in the production of copper and even they were on the top position in the Russian Empire. Business of Siemens had positive impact on development of Azerbaijan, which was in those days in structure of the Russian Empire.

*Hacıyeva G.C. dis.
AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutu*

UOT- 336.748.12; JEL: P44

VALYUTA KURSU ANLAYIŞININ RİYAZİ TƏSVİRİ VƏ SVON DİAQRAMININ QRAFİKLƏRLƏ ŞƏRHİ

Açar sözlər: real effektiv məzənnə indeksi, alıcılıq qabiliyyəti pariteti, Svon diaqramı

Ключевые слова: реальный эффективный валютный курс, паритет покупательной способности, диаграмм Свона.

Key words: real effective exchange rate, purchasing power parity, Swon diagram.

Valyuta kursu. Baza valyutası kimi qəbul olunmuş xarici valyutanın bir vahidinin yerli valyuta ilə ifadə olunmuş qiyməti nominal valyuta kursu adlanır:

$$E_{fc} = \frac{1}{E_{dc}}$$

Burada E_{dc} – milli valyuta vahidinə düşən xarici valyutanın miqdarı, E_{fc} – xarici valyuta vahidinə düşən milli valyutanın miqdarıdır.

Valyuta kursunun formalaşması AQP əsasında baş verir. AQP konsepsiyasına əsasən, uzunmüddətli dövr ərzində real valyuta kursu dəyişməz qalır.

Real valyuta kursu bir ölkənin əmtəəsinin digər ölkənin əmtəəsi ilə mübadilə oluna biləcəyi nisbəti xarakterizə edir. Başqa sözlə, real valyuta kursu ölkə daxilində və xaricində əmtəələrin bir valyuta ilə ifadə olunmuş qiymətləri nisbətidir. Real valyuta kursu ölkənin əmtəə və xidmətlərinin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyini qiymətləndirir.

Real valyuta kursunun hesablanması zamanı müxtəlif qiymət indekslərindən istifadə oluna bilər. Bu zaman düzgün nəticə əldə etmək üçün hesablamaya daxil edilən ölkələrin qiymət indeksləri eyni tip olmalıdır. Məsələn, xarici ölkənin istehsal qiymətləri indeksindən istifadə olunduğu halda yerli ölkənin istehlak qiymətləri indeksindən istifadə olunması düzgün deyil. İndeksin istifadə olunmasından asılı olaraq, real valyuta kursunun müxtəlif formalarda hesablanmasına rast gəlinir. Məsələn,

$$RER_{dc} = \left(\frac{E_{dc} \cdot P_t}{P_{nt}} \right)$$

Burada, RER_{dc} – milli valyuta vahidində ifadə olunmuş real valyuta kursu, P_t – beynəlxalq mübadilə üçün yararlı olan əmtəələrin (k/t məhsulları, neft, avtomobil, sənaye avadanlığı və s.) qiymət indeksi, P_{nt} – beynəlxalq ticarət obyektı olmayan əmtəələrin (tikinti və xidmət sahəsinin məhsulları) qiymət indeksidir. Bu göstəricinin azalması ölkə daxilində istehlak olunan məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin çox olduğunu göstərir. Və yaxud

$$RER_{dc} = \left(\frac{E_{fc} \cdot W_{fc}}{W_{dc}} \right)$$

Burada, W_{fc} və W_{dc} müvafiq olaraq, ölkə xarici və daxilində əməyin ödənilməsinə çəkilən xərclərdir. Bu göstərici yüksək olduqca ölkə daxilində məhsul istehsalı ucuz başa gəlir və ölkə məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyi artır [1].

Öksər ticarət tərəfdaşlarının nəzərə alındığı məzənnə çoxtərəfli real valyuta məzənnəsi və ya real effektiv valyuta məzənnəsi adlanır. Real effektiv məzənnə indeksi yerli valyutanın

ticarət partnyoru olan ölkələrlə xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkiliəri nəzərə alınmaqla həndəsi ortasını əks etdirir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$REER_{fc} = \prod_{i=1}^m \left[\frac{E_{fc_i}}{P_{Gi}} \right]^{w_{id}} \cdot P_{Gd} = \frac{1}{REER_{dc}}$$

Burada, $REER_{fc}$ və $REER_{dc}$ müvafiq olaraq, xarici valyuta və milli valyuta vahidində ifadə olunmuş real effektiv valyuta məzənnəsi, m – tərəfdaş ölkələrin sayıdır. Bu hesablama formasında həndəsi orta metodundan istifadə olunmuşdur və w_{id} – i -ci ölkənin ($i=1, \dots, m$) xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisini ifadə edir ki, bu çəki əmsallarının cəmi vahidə bərabərdir:

$$\sum_{i=1}^m w_{id} = 1$$

Real effektiv məzənnənin hesablanması üsulu aşağıdakı kimidir:

$$REER_{dc} = \frac{NEER_{dc} \cdot EP_{Gf}}{P_{Gd}}$$

Burada, $NEER_{dc} = \prod_{i=1}^m E_{dc_i}^{w_{id}}$ və $EP_{Gf} = \prod_{i=1}^m P_{Gi}^{w_{id}}$. NEER – nominal effektiv

valyuta məzənnə indeksi, EP – effektiv qiymət indeksidir.

Svon diaqramı. Tədiyyə balansında əmələ gələn kəsiri aradan qaldırmaq üçün valyutanın devalvasiyası effektiv üsullardan biri hesab olunur (digərləri: ixracın artırılması, xarici ticarətə məhdudiyyətlər və s.). Eləcə də, bu alətlər daxili tarazlığın bərpa olunması məqsədilə istifadə oluna bilər. Daxili tarazlıq dedikdə, iqtisadiyyatın tam məşğulluq və ya inflyasiyanın olmadığı şəraitdə potensial buraxılış halı nəzərdə tutulur. Xarici tarazlıq isə xalis ixracın sıfıra bərabər olmasıdır.

Svon modeli açıq kiçik iqtisadiyyat üçün hazırlanmışdır, daxili faiz dərəcəsi (i) dünya faiz dərəcəsi ilə (i') təyin olunur.

Digər şərtlərin dəyişməz qaldığı şəraitdə dövlət xərclərinin (G) artırılması və ya vergilərin azaldılması gəlirin (Y) artmasına səbəb olur, idxalı (IM) artırır. Milli valyutanın dəyərsizləşməsi isə real valyuta kursunun artması) xalis ixracı (NX) artırır, gəliri artırır, $i=i'$, Y^* – verilmiş kəmiyyət (dünya gəliri), P və P^* sabit olduğunu fərz edərək, daxili və xarici tarazlığı əks etdirən aşağıdakı bərabərlikləri yazmaq olar [5]:

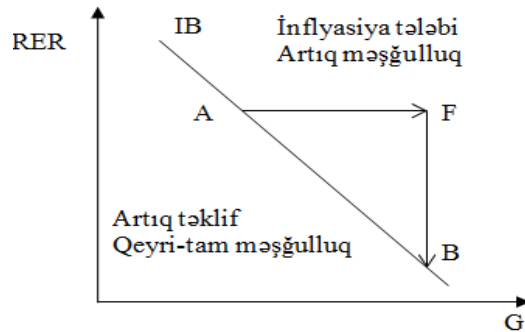
$$IB : Y = C(Y - T) + I(i') + G + NX(RER, Y, Y')$$

$$EB : NX = EX(RER, Y') - IM(RER, Y)$$

Bu bərabərliklərə əsasən, stimullaşdırıcı büdcə-vergi siyasəti (yəni G -nin artımı və ya T -nin azalması) Y -i azaltsa da, NX -i artırır. Devalvasiya (real valyuta kursunun artımı) NX -i, eləcə də Y -i artırır. Eyni zamanda daxili və xarici tarazlığın əldə olunması üçün bu iki siyasət birgə həyata keçirilməlidir.

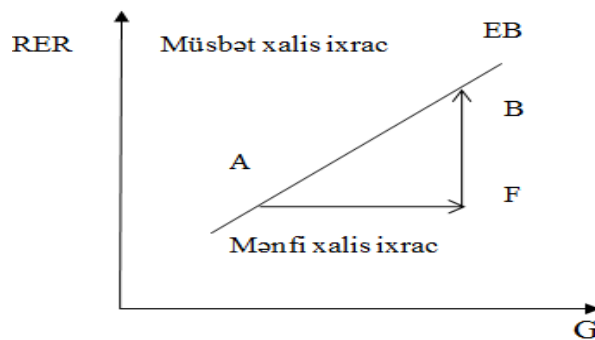
Fərz edək ki, iqtisadiyyat tam məşğulluq halındadır (A nöqtəsi). G -ni artırısaq, iqtisadiyyatda Y artır, əlavə məşğulluq əmələ gəlir (F nöqtəsi). İqtisadiyyatı yenidən tarazlıq halına qaytarmaq üçün revalvasiya həyata keçirilməlidir (real valyuta kursunun azaldılması). Revalvasiya nəticəsində iqtisadiyyat F vəziyyətindən B vəziyyətinə gəlir. Daxili tarazlıq əyrisi A və

B nöqtələrinin birləşdirilməsi yolu ilə alınır.

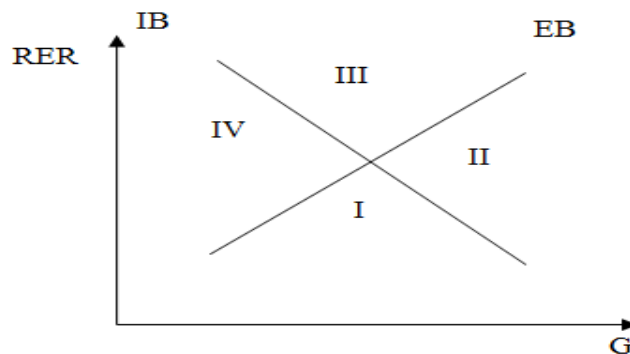
Şəkil 1. Revalvasiya vasitəsilə iqtisadiyyatın tarazlıq halına qaytması

Fərz edək ki, iqtisadiyyat xarici tarazlığın mövcud olduğu A nöqtəsindədir. G-nin artırılması Y-in artımına və əlavə məşğulluğun əmələ gəlməsinə səbəb olur, iqtisadiyyat F nöqtəsinə keçir. Y-in artımı nəticəsində NX azalır (cari əməliyyatlar balansında mənfi saldo əmələ gəlir). Xarici tarazlığın bərpa olunması üçün valyuta devalvasiyaya uğramalıdır, bu isə öz növbəsində real dəyərsizləşməyə (real valyuta kursunun artımı) və cari hesabda sıfır saldonun əldə olunmasına səbəb olur. İqtisadiyyat F vəziyyətindən B vəziyyətinə keçir. A və B nöqtələrinin birləşdirilməsi yolu ilə EB xarici tarazlığı əldə olunur.

Şəkil 2. Devalvasiya vasitəsilə xarici tarazlığın bərpa olunması

Bu qrafiklərin hər ikisinin təsvir olunduğu diaqram Svon diaqramı adlanır. Bu diaqramda daxili və xarici tarazlığın dörd sahəsi qeyd olunur. Birinci sahədə cari hesablar balansının defisiti və qeyri-tam məşğulluq, ikinci sahədə cari hesablar balansının defisiti və inflyasiya tələbi, üçüncü sahədə cari hesablar balansının müsbət saldosu və inflyasiya tələbi, dördüncü sahədə cari hesablar balansının müsbət saldosu və qeyri-tam məşğulluq halları təsvir edilir.

Şəkil 3. Svon diaqramı

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lawrence E. Hinkle, Peter J. Monteil, Exchange rate misalignment: Concepts and measurement for developing countries. World Bank publication. Oxford University Press, USA, 1999. - 632 p.
2. Manfred Davidmann, Inflation, balance of payments and currency exchange rates.
3. Кассель Г. Инфляция и валютный курс. М. : Эльфпресс, 1995, -102 с.
4. Денежно-кредитная и валютная политика: научные основы и практика// О.В. Буторина. Курсообразование в условиях переходной экономики// Научный альманах фундаментальных и прикладных исследований. Москва, "Финансы и статистика", 2003.
5. Киреев, А. Международная экономика. В 2-х частях. М.: Международные отношения, 1997.
6. Миклашевская Н.А., Холопов А.В., Международная экономика. Учебник., 1997.

*Насиёва Г.С. дис.
AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutu*

X Ü L A S Ə

VALYUTA KURSU ANLAYIŞININ RİYAZİ TƏSVİRİ VƏ SVON DİAQRAMININ QRAFİKLƏRLƏ ŞƏRHİ

Məqalədə real valyuta kursu və real effektiv məzənnə indeksinin hesablanma üsulu təsvir edilərək şərh edilmişdir. Məqalədə həmçinin valyuta kursuna dair modellərdən Svon diaqramı.

*Гаджиева Г.Д. дис.
Институт Кибернетики НАНА*

P E 3 İ Ü M E

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ВАЛЮТНОГО КУРСА И ГРАФИЧЕСКИ ОПИСАНИЕ ДИАГРАММА СВОНА

В статье описан формулы реального валютного курса и реального эффективного курса. В статье, также было уделено внимание моделям Свона.

*Hajiyeva G.J. cand. for a degree
Institute of Cybernetics of ANAS*

S U M M A R Y

MATHEMATICAL VIEW OF EXCHANGE RATE AND GRAPHICAL ALLOCATION OF SWON DIAGRAM

The paper proposes real exchange rate and real effective exchange rate was explained in the article. Models about exchange rate-Swon diagram.

UOT - 336;005-027.21

İNNOVASIYA PROSESİNDƏ BİZNES-PLANIN İDARƏ EDİLMƏSİ**Açar sözlər:** İnnovasiya, satış bazarı, biznes, ideya, konsepsiya, biznes-plan.**Ключевые слова:** Инновация, маркетинг, бизнес, идея, концепция, бизнес-план.**Key words:** innovation, market, business, idea, concept, business plan.

İqtisadi səmərəlilik ilə innovasiya potensialının düzgün istifadəsi arasında mühüm əlaqələr vardır. Məhsulların və texnologiyaların, xidmətlərin müəyyən edilməsi və satışı, həyata keçirilməsi, yayılması üzrə marketing fəaliyyəti innovasiya prosesində istifadəçilərə daha tez və tələbatlarına uyğun şəkildə, o cümlədən müəssisənin, firmanın tələbatlarını ödəməyə imkan verir.

Bu işdə yeni texnologiyalardan istifadə bazarın rəqabətqabiliyyətini artırır və bir çox hallarda yeni ideyaların tətbiqindən asılı olur. Bunu təyin etməyin ən geniş yayılmış növü effektin qiymətini məsrəflərin qiymətinə bölməkdən ibarətdir. Buna görə də başqa şərtlər eyni olduqda iqtisadi səmərə nə qədər çox və bundan ötrü istehsal edilmiş resurslar nə qədər az olarsa, sistemin səmərəliliyi də bir o qədər yüksək olar. (3, s. 24)

İnnovasiya potensialından istifadə imkanı sosial-iqtisadi institutların bazası ilə müəyyən edilir. Bu strukturlar yeniliklərin tətbiqi imkanını genişləndirir ki, bu da bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğundur. Bununla yanaşı innovasiya potensialının bazar mexanizmi daxili ziddiyyətlərə malikdir. Bunların sırasında aşağıdakı amilləri göstərə bilərik: 1) fərdi və ictimai maraq arasındakı ziddiyyət; 2) müəssisələr və ətraf mühitin qorunması arasındakı ziddiyyət. (1, s. 324).

Yeni məhsulu üç qrupa bölmək olar: Birinci qrupa əvvəl mövcud olmayan məhsul daxildir. İkinci qrupa əvvəl istehsal olunan, lakin materialına və ya konstruksiya həllinə görə dəyişdirilmiş məhsul aiddir. Üçüncü qrupa isə yenidən təzə tərtibat almış məhsul daxil edilir.

Yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinin birinci mərhələsində əmək məhsuldarlığının artımı və məhsulun maya dəyərinin azalma sürəti zəif olur. Bu zaman müəssisə adətən, zərərli fəaliyyət göstərir. Əldə olunan iqtisadi səmərə mənfi ədədlərlə ifadə olunur.

Ölkəmizdə aparılmaqda olan sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlar, nail olunmuş makroiqtisadi nəticələr inkişafın resurs bazasından istehsal və innovasiya əsasına keçməsinə şərait verməkdədir. Sürətlə dəyişən və qloballaşan iqtisadi mühitdə ölkəmizin iqtisadi inkişafının dayanıqlılığının təmin edilməsi innovasiyalı iqtisadi sistemin ortaya çıxarılması ilə bilavasitə bağlıdır. Milli iqtisadiyyatın innovativ əsaslar keçidi yerli müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin uğurları ilə bilavasitə bağlıdır. (5, s. 116).

İnnovasiya məhsulu isə formalar üzrə müxtəlifdir. Məhsula olan sorğunun təhlili və informasiya bazası hər bir konkret halda özünəməxsus spesifikasiyaya malikdir. Sorğunu tələbatçının istəyinə uyğun olan və konkret bazarda müəyyən vaxt ərzində əldə edə biləcəyi məhsulun həcmi əks etdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, innovasiyalı sahibkarlıq prosesi ideyadan başlanır. İnnovasiyalı ideyanın ortaya çıxmasına təkan verən biliklər, şəxsi və peşəkarlıq təcrübəsi və real şəraitdə onu təbliğ etmək qabiliyyətidir. İnnovasiya prosesinin mühüm amillərindən biri biznes-planın tərtibindən ibarətdir. (4, s. 74).

Biznes planı olmadan nəzərdə tutulan işi həyata keçirmək çətindir. Biznes-plan iki hissədən: görülməli işin ideyasından, məqsədindən və bu ideyanın, məqsədin həyata keçirilməsindən, təşkilindən ibarətdir. Biznes-planda nəzərdə tutulmuş biznesin, yəni gəlir əldə etmək məqsədinin qısa, dəqiq və aydın şərh verilir və ona nail olmağın şərtləri, yolları aşkarlanır. Biznes-plan sahibkarlıq fəaliyyətinin uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün vacib alətlərdən hesab edilir.

Müasir biznesin tələblərindən biri də yeni ideyaların planlaşdırılmasından, daha dəqiq desək biznes-planların işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu ilk növbədə, sahibkarlıq subyektlərinə öz strategiyasını qurmağa, mövcud vəziyyəti real qiymətləndirməyə, nəzərdə tutulan ideyanın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitlərinin həcmi düzgün müəyyənəlməsinə, lazımı işçi personal toplamağa, bazarı strategiyaya uyğun olaraq araşdırmağa imkan verir. (2, s. 51).

Biznes-planın tərtib edilməsinin üç mühüm əhəmiyyəti vardır:

1. Biznes-plan biznesin, yəni gəlir əldə etməyin idarə olunmasının əsaslarını hazırlamaqda istifadə edilə bilər.
2. Biznes-plan elə bir alətdir ki, iş adamı onun köməkliyi ilə təsərrüfatın müəyyən dövr ərzində faktiki fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirə bilər.
3. Biznes-plan təsərrüfatın inkişafına pul vəsaitinin cəlb edilməsinin, "tapılmasının" vasitəsidir.

Biznes-plan müqəddimədən və iki fəsildən ibarət olaraq tərtib edilir: Birinci fəsildə biznesin təsviri, ikinci fəsildə isə maliyyə planı verilir. Lakin bilmək lazımdır ki, bu fəsillər bir-biri ilə üzbü surətdə bağlıdır və biri-digərini tamamlayır. Yəni maliyyə planını hazırlayarkən hökmən biznesin təsviri fəslindən müddəalara əsaslanmalıdır.

Müqəddimədə müəssisə (təsərrüfat) haqqında ətraflı məlumat verilir, sahibkarın təhsili, sənəti, nə vaxtdan indiki işlə məşğul olması göstərilir. Ehtiyatlar bölməsində biznesi aparmaq üçün mövcud ehtiyatlar göstərilir. Təsərrüfatın (müəssisənin) yerləşəcəyi yer bölməsində bizneslə məşğul olunacağı yer, təsərrüfatın (müəssisənin) yerləşdiyi sahə, təsərrüfatın yerləşdiyi sahənin infrastrukturunu (su, elektrik enerjisi və nəqliyyatla təminatı) haqqında məlumat verilir.

Biznes-planın bölmələrindən biri də məhsul və ya xidmət bölməsidir. Burada istehsal ediləcək və ya istehlak ediləcək məhsul (xidmət) barəsində məlumat verilir. Rəqabət bölməsində isə seçilən sahənin, istehsal olunan məhsulun nə qədər rəqabətli olmasına aydınlıq gətirilir. Bazar bölməsində məhsulun satılacağı, xidmətin göstəriləcəyi yer və insanlar haqqında məlumat almaq olar. Qanunlar və qaydalar bölməsində həmin biznes sahəsini tənzimləyən qanunlar və qaydalara aydınlıq gətirilir. Marketing planında reklam planları geniş şərh edilir.

İşçilər bölməsində işçilər haqqında, idarəetmənin təşkili bölməsində isə müəssisənin tək və ya şərikli idarə edilməsi haqqında məlumat verilir. Maliyyə planı biznes-planın çox mühüm hissəsidir və biznesə başlamağın ən məsuliyyətli və çətin məqamıdır. Buradan biznes, nəzərdə tutulan təsərrüfat fəaliyyəti üçün lazım olacaq pul vəsaiti haqqında məlumat almaq mümkündür.

Bu firma daxili sənəd kreditin verilməsi üçün səmərəliliyin və reallığın kommersiya layihəsinin qiymətləndirilməsində əsas rol oynayır. Aşağıda Uşaq kitab mağazasının açılışına həsr olunmuş biznes-planın hazırlanması nümunəsini göstərə bilərik. Burada qarşıya qoyulan məqsəd və onun əldə edilməsi yolları ifadə olunmuşdur.

Planın əvvəlində ticarət obyektinə qoyulmuş ümumi məbləğin milli valyuta ilə həcmi göstərilir (məsələn, 50. 000 manat maliyyə vəsaiti).

1. Bazarda vəziyyət: Bu bölmədə Azərbaycanda uşaq kitablarının nəşri və satışı sahəsində mövcud vəziyyət haqqında məlumat verilir. Kiçikyaşlı və yeniyetmə oxucuların zöv-

qünü formalaşdıran, onlar üçün nəzərdə tutulan kompleks məlumat sisteminin ortaya çıxarılmasının vacibliyi önə çəkilir. Əsasən, kitab bazarında kitabların çoxluğuna, növlərinin rəngarəngliyinə, oxucunun isə bu məhsuldan uzaq qaldığına istinad edilir.

2. İdeya, konsepsiya: “İdeya, konsepsiya” bölməsində xüsusişdirilmiş uşaq kitab mağazası konsepsiyasının işlənilməsinə, bu ideyanın haradan ortaya çıxdığına diqqətin yetirilməsi mühümdür. İdeyanın mütləq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinə, kitabın öz oxucusuna çatdırılmasına xidmət etdiyi ətraflı göstərilir.

3. Uşaq kitab mağazasının dəyəri: Bu bölmədə bildirilir ki, mağazanın açılması üçün işə ən azı 50 000 manat vəsait qoyulmalıdır. Mağaza 2 il ərzində xərcini çıxaracağı, rentabelliyyəsinin isə 40-50% təşkil edəcəyi diqqətə çatdırılır.

4. İcazəverici sənədləşdirmə: Sahibkarın ticarət fəaliyyətinə icazə verən patent, ticarət obyektinin qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə (vəsiqə) barəsində məlumat əlavə edilir. İcazəverici sənədləşdirməyə sərf olunacaq vaxt göstərilir. Binanın, götürülən yerin təmiri və yenidən qurulması haqqında məlumat verilir. Yenidən bərpanın layihəsi, sanepidstansiya, yangından mühafizə və fövqəladə hallar idarələrinin icazəsi haqqında sənədlər də əlavə olunur.

5. Reklam: Uşaq kitab mağazasının reklamı ilə bağlı görülməli işlər və reklamın müddəti haqqında “Reklam” bölməsində məlumat verilir. Buraya müxtəlif kütləvi tədbirlər-uşaqlar üçün əsər qələmə alan şair və yazıçılar, uşaq nəşriyyatları, uşaq qəzet və jurnallarının redaktorları, uşaq rəssamları ilə görüşlər nəzərdə tutulur. Eyni zamanda kitablardan ibarət müxtəlif satış-sərgilərin, ədəbi-bədii gecələrin, şifahi jurnalların keçirilməsi, valideyn və müəllimlər, tərbiyəçilər ilə söhbətlər, KİV-lərdən, efir məkanından istifadə edilməsi, mövzu ilə bağlı müxtəlif videoçarxların hazırlanması və s. daxildir. Bölmədə eyni zamanda reklama gedəcək xərclərin miqdarı və faizi göstərilir.

6. Mağazanın yerləşdiyi yer: Uşaq kitab mağazasının yerləşdiyi yerin qiymətləndirilməsi üçün “Mağazanın yerləşdiyi yer” bölməsində aşağıdakı meyarlar əsas götürülür:

1. Müştərilərin axını. Burada mağaza üçün sərfəli olan yer (şəhərin mərkəzi, mikrorayonlar, qəsəbələr, mərkəzdən kənarda yeni tikililərin yerləşdiyi ərazi) göstərilir. Burada əsasən rəqabətin güclü olmadığı ərazilər əsas götürülür.

2. Ərazinin xarakteristikası (məsələn, məktəblərə, ali məktəblərə yaxın yerlər, dəmiryolu vağzalları, hava və dəniz limanlarının yaxınlıqları və s.).

7. Rəqiblərin xarakteristikası: Bu bölmədə kitab mağazasında kitabların satışına və alıcı axınına maneçilik törədə biləcək “qonşular” haqqında məlumat verilir və məhz “qonşular”a görə həmin yerin nə üçün seçildiyi bildirilir.

8. Uşaq kitab mağazasının binası: Binanın ərazisi və nəzərdə tutulan iş üçün ona uyğunluğu göstərilir.

9. Avadanlıq: Biznes-planın “Avadanlıq” bölməsində avadanlıq seçərkən onun alıcılarının kiçikyaşlı və məktəbəqədər yaşlı uşaqların olmasını, onlarla gələn anaların və yaşlı valideynlərin-nənə, babaların olmasını xüsusilə nəzərdə tutmaq lazımdır. Məhz buna görə də mağazaya lazım olan kitab rəfləri, şkaflar, kitab stellajları, satış üçün stollarla yanaşı, yumşaq mebellərin, oyuncaqların, uşaq elektron oyunların keçirilməsi, hətta lazım gəldikdə müxtəlif cizgi filmləri, mağazanın özündə reklam çarxları üçün televizorlar və digər elektrik mallarının olması və s. nəzərdə tutulmalıdır. Mebel və digər inventarlar kitabların seçilməsi üçün heç bir maneçilik törətməməli, rəngarəng olmalı, məktəblilərin və digər balacaların rahat vaxt keçirməsinə köməklik göstərməlidir. Yalnız belə olduqda alıcılar mağazaya daha çox gəlməyə çalışar. Nəticədə isə, alıcılarla yanaşı, mağaza da öz qazançını artırmaqla bəslənir.

10. İşçi heyət: Bu bölmədə isə mağazada işləyəcək işçi heyətin sayı və onların həyata keçirəcəkləri işlərin növləri haqqında məlumat verilir. İşçilərin professionallığı və iş təcrübəsi də əsas götürülür.

11. Satılacaq məhsul: Alıcılara təqdim olunacaq məhsulun növü “Satılacaq məhsul” bölməsində əks olunacaqdır. Buradan uşaqlar, valideyinlər, müəllimlər, tərbiyəçilər üçün nəzərdə tutulan bədii, pedaqoji-metodik ədəbiyyatın növü haqqında məlumat əldə etmək olar.

Beləliklə, biznes-plan həyata keçiriləcək kommersiya tədbirlərini təsvir etməklə yanaşı, mümkün problemlərin təhlilini verir, onların aradan qaldırılması yollarını göstərir. Biznes-planın hazırlanmasında firmanın rəhbərliyi, lazım gəldikdə isə başqa sahələrin, firmaların ekspertləri və mütəxəssisləri iştirak edirlər. Biznes-plan fərdin-fiziki şəxsin və ya firmanın-hüquqi şəxsin şəxsi marağının sanki ssenarisidir. Gələcəkdə görəcəyi işdən zərər çəkməmək və lazımı miqdarda gəlir əldə etmək üçün həmin şəxslər ona əsaslanırlar. Buraya nəinki firmanın daxilində, həmçinin firmanın fəaliyyət göstərdiyi bazarda baş verən dəyişikliklər haqqında məlumat daxil edilir.

Biznes-planın hazırlanması zamanı aşağıdakı təkliflərin nəzərdə tutulması vacibdir:

- biznes-plan biznesin bir növ reklam sənədidir. Buna görə də o peşəkarcasına və işgüzarlıqla hazırlanmalıdır;
- biznes-plan başa düşülən, sadə və istifadəsi asan olmalıdır;
- biznes-planda müxtəlif diaqramlardan, cədvəllərdən, qrafiklərdən istifadə olunmalıdır;
- verilən məlumat nəzarətdə saxlanmalı, məlumatın konfidensiallığı saxlanılmalıdır;
- biznes-planın gəlir gətirə biləcəyinə tam inam olmalıdır;
- savadlı rəhbər onun biznesinin bazarda necə yer tutacağını və hansı potensiala malik olacağını dəqiq başa düşməlidir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, biznes-planın təqdimatı zamanı firma və müəssisənin, sahibkarın ən yaxşı keyfiyyətləri və planı hazırlayan bütün heyətin işgüzarlığı önə çəkilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. N.Allahverdiyev, S.Qafarov, Ə.Əhmədov Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı, 2006.
2. Biznes-planların hazırlanması üzrə metodik tövsiyələr. Bakı, 2009.
3. Ə.Əliyev, R.Şahverdiyeva İnnovasiya strukturlarının fəaliyyət səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsinin elmi-metodoloji əsasları // AMEA, Xəbərlər: Elm və innovasiya.- 2011. № 1.
4. İnnovasiya menecmenti: müəhazirələr konspekti /Tərt. Ed. R.Hümbətov. Bakı, 2012.
5. X.Yahudov, Z.Seyfullayev Müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının vergi tutma aspektləri //Azərbaycanın vergi jurnalı. 2013, № 3.

*Muradov V.A. dis.
Qafqaz Universiteti*

X Ü L A S Ə

İNNOVASIYA PROSESİNDƏ BİZNES-PLANIN İDARƏ EDİLMƏSİ

İnnovasiya prosesi başa çatdırılmış elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrindən innovasiya məhsulunun alınması və onun satışa yönəldilmiş ardıcıl proseslərin məcmusudur. Bu prosesdə biznes-planın özünəməxsus rolu vardır. O kommersiya tədbirlərini təsvir edir, mümkün problemlərin təhlilini verir, onların aradan qaldırılması yollarını göstərir. Biznes-plan sahibkarlıq fəaliyyətinin uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün vacib alətlərdən hesab edilir.

*Мурадов В.А. дис.
Университет Кавказ*

Р Е З Ю М Е

УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС-ПЛАНА В ИННОВАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ

Инновационный процесс представляет собой взаимосвязанную и логическую последовательность таких стадий, как возникновение (или поиск) новых идей и их оценка, формирования бизнес-плана, обеспечение необходимыми ресурсами управления инновационной деятельностью. Бизнес-план-обязательно письменный документ, суммирующий деловые возможности и перспективы и разъясняющий, как эти возможности могут быть реализованы имеющейся командой управленцев (менеджеров).

Основная цель бизнес-плана - достижение разумного и выполнимого компромисса между тем, что фирма хочет и что может делать.

*Muradov V.A. cand. for a degree
Caucasus University*

S U M M A R Y

THE MANAGMENT OF BUSINESS-PLANS IN THE INNOVATION PROCESS

Innovation process is the totality of completed receipt of the results of scientific research of innovation output and consistent processes to go on sale. It has also played a role in the process of business plan. It describes the commercial measures, the analysis of possible problems, and suggests ways to overcome them. The business plan is considered one of the most important elements in order to ensure a long-term sustainable development of entrepreneurial activity.

UOT - 637.2; 637.3

SÜD MƏHSULLARININ DÜNYA BAZARINDAKI PERSPEKTİV MÖVQEYİ**Açar sözlər:** pendir, inək yağı, istehsal, istehlak, idxal, ixrac.**Ключевые слова:** сыр, коровьего масла, производство, потребление, импорт, экспорт.**Key words:** cheese, cow butter, production, consumption, import, export.

Mühüm qida vasitəsi olmaqla dünya əhalisi artdıqca süd istehsalı da təbii olaraq artır. Hətta 2008-2009-cu il böhranının, demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməsinə baxmayaraq, süd istehsalında artım davam etmiş, sadəcə olaraq artım tempi azalmış [1], lakin sonrakı illərdə bu göstərici də bərpa olmuşdur.

Maye südün idxalı və ixracı süd və süd məhsulları üzrə xarici ticarətin cüzi hissəsini təşkil edir ki, bu da iki əsas amillə izah olunur. Övvəla, hətta pasteurizə olunmuş şəkildə çiy südün tez xarab olması, ikincisi isə maye südün ucuzluğudur. Odur ki, südün əsas istehsalçıları onu çiy şəkildə deyil, emal olunmuş şəkildə satmağa üstünlük verirlər. Süd emalı məhsullarından ixrac-idxal baxımından ən böyük əhəmiyyət kəsb edənləri pendir və yağıdır.

Pendirin dünya bazarı – Pendir həm natural həcminə, həm qiymətinin yüksəkliyi, həm də mənfəətilik nöqteyi-nəzərindən ən önəmli süd məhsuludur. Məhz bu səbəbdəndir ki, dünyanın aparıcı ölkələri ABŞ və Aİ üzvləri dövlət səviyyəsində bu sektora xüsusi önəm verir, ixrac və idxal məsələlərində yerli şirkətləri dəstəkləyirlər. 40 aparıcı pendir istehsalçısı ölkələri arasında bu önəmli süd məhsulu istehsalının 80%-dən çoxu ABŞ və Aİ ölkələrinin payına düşür (uyğun olaraq, 28,6% və 51,9%). Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan bazarında möhkəmlənmiş Rusiya pendir istehsalında Braziliya, Argentina və Kanadadan da geri qalır.

Araşdırılan ölkələr üzrə məcmu istehsal 2009-cu ildən bəri mütəmadi olaraq artmış 2009-2014-cü illər ərzində bu artım 9,3% təşkil etmişdir. Ən böyük və kəskin artım tempi isə Kanadada olmuşdur (87,3%). Bu göstəriciyə görə ikinci ölkə Argentinadır (11,1%). Ukraynada bu dövr ərzində 34,2% azalma baş vermişdir. Adam başına istehsal göstəricisinə görə liderlər qrupunda sıxlıq müşahidə olunur: birinci yerdə olan Aİ-də 2013-cü ildə adam başına pendir istehsalı 18,3 kq., Argentina və Kanadada 16,2 kq., ABŞ-da isə 15,9 kq. təşkil etmişdir.

2014-cü ildə pendirin istehlakında da coğrafi strukturun tərkibi istehsaldakı kimidir. Başqa sözlə, Şimali Amerika və Aİ-də istehsalın artımı əsasən daxili istehlakın çoxluğu ilə izah olunur. Belə ki, seçilmiş aparıcı istehlakçı ölkələr üzrə 49,2% pay Aİ-yə, 28,6% isə ABŞ-a məxsusdur. Liderlər qrupunda növbəti yerlərdə Rusiya (4,6%), Braziliya (4,4%) və Kanadadır (3,3%) qeyd etmək olar.

2009-2014-cü illərdə istehlakın artımı istehsalla müqayisədə nisbətən az olmuş – 8,4% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə adam başına istehlakda lider Aİ-dir. Bundan başqa yüksək göstəricilər həmçinin Kanada (16,5%), ABŞ (15,3%) və Argentinada (12,6%) qeyd olunmuşdur.

Maraqlı burasıdır ki, pendirin əsas idxalatçıları arasında onun əsas istehsalçıları da vardır. Yalnız Şimali Amerika, Aİ və Yaponiyanın payına 39 lider ölkənin məcmu idxalının 47,1%-i düşür.

Paradoksal görünə bilən bu fenomen iki əsas arqumentə əsaslanır:

- inkişaf etmiş ölkə vətəndaşlarının çeşid tələbkərliliyi;
- xarici istehsalçı ölkələrin, yerli idxalatçı şirkətlərin və yerli pərakəndə ticarət şirkətlərin ölkəyə idxalda maraqlarının üst-üstə düşməsi. Bu maraqların reallaşdırılması məqsədilə güclü reklam tədbirləri həyata keçirilir.

Bununla bərabər idxalda birincilik Rusiyaya məxsusdur: seçilmiş əsas pendir idxalçısı ölkələrinin bu məhsul idxalının təqribən üçdə biri Rusiyaya aiddir. İkinci yerdə 20,8%-lə Yaponiya, üçüncü yerdə isə ABŞ gəlir (9,2%).

Maraqlı olan iki faktdır: a) Çinin bu siyahıda yer almaması; 2) Aİ-nin pendir idxalında nisbətən kiçik payı -6,4%.

İxracda isə tam əksinədir: seçilmiş ölkələr arasında pendir ixracının 46,8%-i Aİ-yə məxsusdur. İkinci yerdə ABŞ (17,2%), növbəti yerlərdə isə Yeni Zelandiya (17,0%) və Avstraliya (10,8%). Burada maraqlı fakt Ukraynanın ilk beşlikdə olmasıdır.

2013-cü ildə adam başına ixrac indikatorunda Yeni Zelandiyanın göstəricisi çox yüksəkdir: 62 kq. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi bu ölkədə istehsal üzrə bu göstərici təqribən 70 kq.-dır. Başqa sözlə, ölkədə istehsal olunan pendirin 83%-i ixrac olunur. İstehsaldan fərqli olaraq adam başına ixrac göstəricisinə görə ikinci mövqedə Avstraliyadır (7,5 kq.). Bu isə növbəti araşdırmalarımızdan göründüyü kimi, bir tərəfdən bu ölkələrdə geniş ərazilər və məqsədyönlü siyasət hesabına heyvandarlıq klasterinin güclü inkişafının, digər tərəfdənsə əhalinin nisbətən azlığının nəticəsidir.

İnək yağının dünya bazarı – Yağ çəki etibarlı ilə beynəlxalq ticarətdə süd tozlarından az olsa da, qiymət və mənfəətilik göstəricilərinə görə ikinci yerdədir. Bu mühüm qida məhsulunun əsas istehsalçısı Hindistandır. 39 əsas istehsalçının 2014-cü ildəki məcmu istehsalında onun payı yarıdan çoxdur (52,6%). Aİ bu həcmə təqribən dördü birini (23%) istehsal edir. Üçüncü əsas istehsalçı ABŞ-dır (9,3%).

2009-cu ildən başlayaraq yağın istehsalında da bu ölkələr üzrə daimi artım müşahidə olunur. 2014-cü ildə istehsal 2009-cu illə müqayisədə 15,5% artmışdır. Bu artım ilk növbədə Hindistan istehsalı hesabına baş vermişdir (2009-2014-cü ildə 25,0% olmuşdur. ABŞ-da da bu rəqəm kifayət qədər yüksəkdir (uyğun olaraq, 21,3% (cədvəl 1.)). Adam başına istehsal göstəricisinə görə məcmu istehsalda 5,6%-lə dördüncü yerdə olan Yeni Zelandiya liderlik edir. Burada 2013-cü ildə adam başına 112 kq. yağ istehsal olunmuşdur. Bu indikatora nəzərən ikinci yerdə olan qonşu Avstraliyada adam başına düşən yağ istehsalı Yeni Zelandiya ilə müqayisədə 23 dəfə az olmaqla 4,9 kq. təşkil etmişdir. Aİ-də də bu göstərici yüksəkdir – 4,2%. Əhalinin çoxluğuna baxmayaraq istehsalın böyük olması hesabına Hindistan üzrə də adam başına istehsal kifayət qədər böyük olmuşdur – 3,8%, ABŞ və Kanadada isə bu rəqəm 2,7 kq. təşkil etmişdir.

Cədvəl 1.

**Əsas yağ istehsalçıları,
(min ton)**

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	pay, % (2014)	adam başına, kq. (2013)
Şimali Amerika								
Kanada	86	80	85	98	92	88	1,0	2,71
Meksika	171	182	187	190	185	185	2,0	1,56
ABŞ	713	709	821	843	852	865	9,3	2,68
Cəmi	970	971	1093	1131	1129	1138	12,3	2,40
Cənubi Amerika								
Argentina	51	55	63	58	60	62	0,7	1,45
Braziliya	76	78	79	81	83	85	0,9	0,41
Cəmi	127	133	142	139	143	147	1,6	0,59
Avropa İttifaqı-28	2030	1980	2055	2100	2090	2100	22,6	4,16
Keçmiş Sovet ölkələri								
Rusiya	246	207	217	216	205	200	2,2	1,43
Ukrayna	75	79	76	88	90	92	1,0	1,98
Cəmi	321	286	293	304	295	292	3,2	1,56

			Asiya					
Hindistan	3910	4162	4330	4525	4745	4887	52,6	3,79
Yaponiya	81	74	63	69	71	73	0,8	0,56
Cəmi	3991	4236	4393	4594	4816	4960	53,4	3,49
Okeaniya								
Avstraliya	118	132	121	119	117	122	1,3	4,88
Yeni Zelandiya	482	441	487	527	506	525	5,7	112,07
Cəmi	600	573	608	646	623	647	7,0	21,88
Bütün seçilmiş ölkələr üzrə	8039	8179	8584	8914	9096	9284	100	3,24

Gözləniləndiyi kimi yağın əsas istehlakçısı da Hindistandır. Bu göstərici üzrə onun xüsusi çəkisi daha çoxdur – 55,2%. Aİ-nin istehlakı 23,5%, ABŞ-ınkı isə 9,2%-dir. Adam başına istehlakda da Yeni Zelandiyanın liderliyi təbiidir. Burada 2013-cü ildə adam başına istehlak təqribən 5 kq. olmuşdur. Aİ bu göstəriciyə görə 4 kq.-la ikinci, Hindistan isə 3,8 kq.-la üçüncü yerdədir. ABŞ-da heyvan yağı istehlakının Kanadadan da (2,8 kq.) az olması (2,5 kq.) əsasən tibbi səbəblərlə izah olunur. Qeyd edək ki, Rusiya və Ukraynada da adam başına istehlak kifayət qədər yüksəkdir – 2013-cü ildə, uyğun olaraq, 2,4 və 2,2 kq.

Yağın əsas idxalçısı Rusiyadır – onun payına baxılan ölkələrin məcmu idxalının 42,0%-i düşür. İkinci ən böyük idxalçı Aİ-dir (18,2%). Üçüncü olan Meksikanın yağ idxalı ilk 38 idxalçının məcmu idxalının 15,4%-ni təşkil edir. İdxal üzrə Avstraliya da liderlər sırasındadır. Aparıcı yağ idxalçıları arasında dördüncü olan bu ölkənin payına baxılan ölkələrin məcmu idxalının 7,0%-i düşür. Növbəti mövqedə olan Tayvanın xüsusi çəkisi isə 5,3%-dir. Adambaşına idxalda da 1 kq.-la Rusiya liderdir. Avstraliya və Tayvanın da göstəricisi Rusiyaya yaxınlaşır – adam başına uyğun olaraq, 960 və 820 qram (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

**Əsas yağ idxalçıları,
(min ton)**

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	pay, % (2014)	adam başına, kq. (2013)
Şimali Amerika								
Kanada	12	8	10	7	7	8	2,2	0,21
Meksika	53	49	35	37	55	55	15,4	0,46
ABŞ	17	10	12	18	13	15	4,2	0,04
Cəmi	82	67	57	62	75	78	21,8	0,16
Cənubi Amerika								
Braziliya	7	2	0	1	1	1	0,3	0,00
Avropa İttifaqı-28	84	93	66	63	65	65	18,2	0,13
Keçmiş Sovet ölkələri								
Rusiya	107	113	116	119	145	150	42,0	1,01
Ukrayna	16	6	4	8	12	14	3,9	0,26
Cəmi	123	119	120	127	157	164	45,9	0,83
Asiya								
Hindistan	28	25	0	8	0	0	0,0	0,00
Yaponiya	0	3	15	10	1	4	1,1	0,01
Tayvan	14	16	18	18	19	19	5,3	0,82

Cəmi	42	44	33	36	20	23	6,4	0,01
Okeaniya								
Avstraliya	18	19	19	21	23	25	7,0	0,96
Yeni Zelandiya	1	1	1	0	1	1	0,3	0,22
Cəmi	19	20	20	21	24	26	7,3	0,84
Bütün seçilmiş ölkələr üzrə	357	345	296	310	342	357	100	0,12

[2] və [3]-ün məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Dünya yağ ixracının 63,7%-i Yeni Zelandiyanın payına düşür. Bu təsadüfi deyil: Son 5 ildə bu ölkə seçilmiş ölkələrin məcmu ixracının yarısından çoxunu vermişdir və ən kiçik xüsusi çəki böhran illərində azalma nəticəsində 2010-cu ildə 58,6% təşkil etmişdir, ən yüksək pay isə 2012-ci ildə 66,2% olmuşdur. İxrac üzrə ikinci yerdə 15,0%-lə Avropa İttifaqıdır. Növbəti mövqeləri ABŞ (8,7%) və Avstraliya (7,7%) bölüşdürür (cədvəl 3.).

Cədvəl 3.

**Əsas yağ ixracatçıları,
(min ton)**

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	pay, % (2013)	adam başına, kq. (2013)
Şimali Amerika üzrə								
Kanada	3	1	0	7	5	3	0,4	0,15
Meksika	0	0	0	1	2	2	0,3	0,02
ABŞ	30	59	65	47	91	70	8,7	0,29
Cəmi	33	60	65	55	98	75	9,4	0,21
Cənubi Amerika								
Argentina	17	15	27	21	20	22	2,7	
Braziliya	2	5	1	2	2	2	0,3	0,01
Cəmi	19	20	28	23	22	24	3,0	0,09
Avropa İttifaqı-28	149	154	124	120	120	120	15,0	0,24
Keçmiş Sovet ölkələri								
Ukrayna	1	1	2	0	1	1	0,1	0,02
Asiya								
Hindistan	28	11	11	8	9	9	1,1	0,01
Okeaniya								
Avstraliya	87	58	42	54	55	62	7,7	2,30
Yeni Zelandiya	492	429	449	509	475	510	63,7	105,20
Cəmi	579	487	491	563	530	572	71,4	18,61
Bütün seçilmiş ölkələr üzrə	809	733	721	769	780	801	100	0,31

[2] və [3]-ün məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Adam başına ixracda da, uyğun olaraq, Yeni Zelandiya böyük fərqlə liderdir. Bu indikatora görə ikinci yerdə olan Avstraliyanın 2013-cü ildə adam başına yağ ixracı 2,3 kq. təşkil etdiyi halda, Yeni Zelandiya üçün bu göstərici 105,2 kq.-dır. Qalan lider ölkələr üçün bu rəqəm 1 kq.-dan azdır (cədvəl 3).

Çoxçeşidli süd məhsulları arasında istehsal və beynəlxalq ticarətinə görə pendir və yağ, uyğun olaraq, birinci və ikinci yerləri tutur. Pendirin istehsalı və ixracında ABŞ və Aİ ölkələri liderdir. Yeni Zelandiya və Avstraliyanın istehsalda payı az olsa da, ixracda onlar da aparıcı

mövqedədirlər. Bu da onunla izah olunur ki, ABŞ və Aİ istehsalının əksər hissəsi daxildə istehlak olunur.

Yağın əsas istehsalçısı (50%-dən çox) Hindistandır. Aİ ikinci, ABŞ üçüncü yerdədir. Lakin dünya ixracının yarıdan çoxu Yeni Zelandiyaya məxsusdur ki, bunun da səbəb analogidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. FAO food outlook report may 2012 // <http://www.milkproduction.com/library/editorial-articles/fao-food-outlook-report-may-2012/>.
2. Dairy: world market and trade // <http://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/dairy.pdf>.
3. www.comtrade.org.

*Gül Seçkin Mümtaz dis.
Qafqaz Universiteti*

X Ü L A S Ə

SÜD MƏHSULLARININ DÜNYA BAZARINDAKI PERSPEKTİV MÖVQEYİ

Süd və süd məhsulları həm istehlak, həm də ixrac baxımından iqtisadiyyatın əhəmiyyətli segmentini təşkil edir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin Azərbaycan üçün prioritet olduğunu və bu baxımdan kənd təsərrüfatı sahələrinin perspektivliliyini nəzərə alsaq, bu sektorun milli iqtisadiyyatımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsi aşkar olur. Eyni zamanda tədqiqatlarımız süd məhsulları arasında pendir və yağın xüsusi önəmini və buna görə də bu məhsulların bazarının öyrənilməsinin aktuallığını göstərir.

*Гюль Сечкин Мюмтаз дис.
Университета Кавказ*

P E 3 Ю M E

МЕСТО МОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ В МИРОВОМ РЫНКЕ

С точки зрения потребления и экспорта молоко и молочные продукты составляют важный сегмент экономики. Учитывая приоритетность развития не нефтяного сектора для Азербайджана и перспективность с этой точки зрения отраслей сельского хозяйства, выясняется важность данного сектора для национальной экономики. Вместе с тем наши исследования показывают особую важность сыра и масла среди молочных продуктов и вследствие этого актуальность изучения рынка этих продуктов.

*Gul Sechkin Mumtaz cand. for a degree
Caucasus University*

S U M M A R Y

THE MILK OF PRODUCTION PLACE IN THE WORLD MARKET

From the view point of consumption and export milk and dairy products represent an important segment of economy. Considering the priority of non-oil sector development for Azerbaijan and prospects of branches of agriculture from this view point, importance of this sector for national economy becomes clear. At the same time our researches show importance of cheese and butter among dairy products and thereof relevance of market study of this product.

*Kasım Özkulluk doktorant
Qafqaz Universiteti*

UOT - 339.56; 339.562; 338.48

TÜRKMƏNİSTANIN XARİCİ TİCARƏTİNİN İNKİŞAF MODELİ

Açar sözlər: idxal, ixrac, ticarət balans, əmtəə qrupları, tərəfdaş ölkələr, turizm.

Ключевые слова: импорт, экспорт, торговое сальдо, товарные группы, страны-партнеры, туризм.

Key words: import, export, trade balance, commodity groups, partner countries, tourism.

Əmtəə ixracı. Müstəqillik illərində Türkmənistanın ixracının çox böyük hissəsini 2012-ci ildə mineral yanacaq, neft və onlardan hazırlanan məhsullar təşkil edir. 2012-ci ildə bu qrupun ümumi ixracda payı 70,6% təşkil etmişdir. Bu qrupda təbii qaz böyük üstünlük təşkil edir. İkinci yerdə xam şəkildə ixrac olunan pambıqdır (16,7%). Üçüncü mövqe plastik kütlələr və onlardan hazırlanan məmulatlara məxsusdur (3,7%). Növbəti yerləri pambıq əsasında inkişaf etmiş yüngül sənaye malları - digər hazır toxuculuq məmulatları, işlənmiş geyimlər (1,3%), paltar və geyim ləvazimatları (1,0%), toxunmuş trikotaj geyim əşyaları və ləvazimatları (0,3%), qeyri-üzvi kimyanın məhsulları; qiymətli metallar (0,5%) və digər məhsullar tutur.

Beləliklə, göründüyü kimi ölkənin əmtəə ixracının əsasını Harmonik sistem (HS) təsnifatına görə bir qrupa daxil olan mallar təşkil edir. Qazın əsas ixrac məhsulu olmasına və boru kəmərlərinin müxtəlif istiqamətlərdə diversifikasiyasına baxmayaraq ixracın coğrafiyası da çox çeşidli deyil: 2012-ci ildə ixrac olunan qazın çoxu və buna görə də ixracın 39,9%-i bir ölkəyə - Çinə satılmışdır. Qalan alıcıların xüsusi çəkisi kəskin olaraq azalır və bunun hesabına ixracın coğrafiyasında müəyyən çeşidlilik yaranır. Ölkədən təbii qazın ikinci alıcısı məcmu Türkmənistan ixracında da ikinci yer tutan Türkiyədir. Onun payına Türkmənistanın məcmu ixracının 14,8%-i düşür. Növbəti mövqeləri İtaliya (7,4%), ABŞ (2,0%), Gürcüstan (2,3%) və digərləri bölüşdürür. Göründüyü kimi burada həm Qərbi Avropa, həm MDB, həm də MDB-dən kənar Asiya istiqaməti (Çin) əks olunmuşdur (cədvəl 1.).

2009-cu ilə nisbətən 2012-ci ildə əmtəə ixracı 1,1 dəfə artmışdır. Əgər nəzərə alsaq ki, bu cür artım Avropada qaza tələbin kəskin aşağı düşdüyü postkrizis illərində baş verib, bu fakt təbii qazla zəngin olan Türkmənistanın iqtisadiyyatının perspektivliliyinə dəlalət edir.

Cədvəl 1.

Türkmənistanın ixracının coğrafi strukturu, (min dollar)

İdxalçı ölkələr	2007	2008	2009	2012	pay
Dünya	6470322	9087174	2248979	2615387	100
Ukrayna	4707362	5631673	718289	31432	1,2
Türkiyə	396723	389305	330739	386342	14,8
Polşa	7681	1106995	195605	4682	0,2
Çin	50141	28440	38491	1044519	39,9
İtaliya	236824	292304	61253	193487	7,4
ABŞ	234284	148801	96576	50724	1,9
Gürcüstan	149902	135009	74291	59200	2,3

Qazaxıstan	142732	220322	61388	9547	0,4
Rumıniya	134023	247394	20892	16553	0,6
Rusiya	69109	100291	45061	146568	5,6
Macarıstan	377	170648	114030	61	0,0
Birləşmiş Krallıq	32372	46631	92670	103552	4,0
Almaniya	4489	66787	52531	92602	3,5
Cəmi bu ölkələr üzrə	6166019	8584600	1901816	2139269	81,8

[1]-in məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Əmtəə idxalı. İxracdan fərqli olaraq idxal nisbətən çeşidlidir: əgər ixracın 95%-dən çoxunu cəmi 10 mal qrupu təmin edirsə, 2012-cu ildə idxalda 18 mal qrupunun payına idxalın cəmi 77,0%-i düşmüşdür (cədvəl 2.).

2012-cu ildə idxalın beşdə birindən çoxunu idxalda son illərdə ənənəvi olaraq liderliyi saxlayan Nüvə reaktorları, avadanlıqlar və mexaniki qurğular, onların hissələri təşkil edir (16,2%). Ondan cüzi olaraq geri qalan Qara metallardan hazırlanmış məmulatlar qrupudur (13,5%). Növbəti iki qrupun - Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatlara, onların hissələri və Quru nəqliyyat vasitələri (dəmiryol nəqliyyatından başqa) və onların hissələrinin idxalda payı təqribən bərabərdir (9,3% və 6,2%). Strateji istehlak məhsullarından olan taxıl da 0,5%-lə idxalda ilk 20-likdədir (cədvəl 3.).

Cədvəl 2.

**Türkmənistanın idxalının əmtəə strukturu,
(min dollar)**

Məhsullar	2007	2008	2009	2012	pay
Bütün məhsullar üzrə	2432687	4136838	5297940	4702286	100
Nüvə reaktorları, avadanlıqlar və mexaniki qurğular, onların hissələri	546243	998720	1240819	764356	16,2
Qara metallardan məmulatlar	415474	795012	1161179	638451	13,5
Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatlara, onların hissələri	181652	348607	516587	439344	9,3
Quru nəqliyyat vasitələri (dəmiryol nəqliyyatından başqa) və onların hissələri	253361	405270	514185	290241	6,2
Qara metallar	83732	211458	126442	237475	5,0
Mebel	40227	101692	137887	188905	4,0
Plastik kütlələr və onlardan hazırlanan məmulatlar	49806	91137	106630	163841	3,5
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi və ya cərrahiyyə alətləri və aparatları	48917	86372	129955	81219	1,7
Uçan aparatlar, kosmik aparatlar və onların hissələri	163851	4540	170113	6583	0,1
Gəmilər, qayıqlar və üzən konstruksiyalar	8433	11637	44976	269839	5,7
Digər kimyəvi məhsullar	55253	72426	83830	76231	1,6
Taxıl	40382	145672	45583	23353	0,5

Daş, gips, sement, asbest, slyuda və analoji materiallardan məmulatlar	27706	55456	75254	84375	1,8
Oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar	24063	50126	73571	90245	1,9
Duz, kükürd, torpaq və daş, əhəng və sement	17184	35520	34568	97274	2,1
Kauçuk, rezin və onlardan hazırlanan məmulatlar	31884	46739	40394	55658	1,2
Əczaçılıq məhsulları	28670	36612	48902	53232	1,1
Şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları	25762	30147	37107	67230	1,4
Cəmi bu məhsullar üzrə	2042600	3527143	4587982	3627852	77,0

[1]-in məlumatları əsasında hesablanmışdır.

İdxalın coğrafiyasında da nisbi çeşidlilik vardır. Alınan məhsulun dördüdə biri Türkmənistan idxalında lider ölkə olan Türkiyədən gəlir. Türkiyə bu mövqeyi yalnız 2012-ci ildə əldə etmişdir. Əvvəlki illərdə Türkmənistana əsas mal satıcısı Rusiya idi. Lakin 2012-ci ildə onun Türkmənistana ixracı 24% azalmışdır. Bu ölkəyə ixracı sürətlə artıran ölkələr Çin və Almaniya (2007-ci illə müqayisədə, uyğun olaraq, 73,6% və 56,6%) (cədvəl 3.).

Cədvəl 3.

**Türkmənistanın idxalının coğrafi strukturu,
min dollar**

İxracatçılar	2007	2008	2009	2012	pay
Cəmi	2432687	4136838	5297940	4702286	100,0
Türkiyə	339989	662937	944917	1139173	24,2
Rusiya	384030	808928	999000	759000	16,1
Çin	302538	801936	915699	525117	11,2
Almaniya	217372	264158	340261	340334	7,2
Ukrayna	196616	376928	325170	208944	4,4
ABŞ	184590	59706	310196	39936	0,8
Fransa	50598	125813	245933	168642	3,6
Qazaxıstan	77863	217598	108949	91556	1,9
Yaponiya	91783	74334	26915	24891	0,5
Cənubi Koreya	6884	22364	66262	109504	2,3
İran				413685	8,8
İtaliya	19977	35497	165798	94020	2,0
Malayziya	5524	49387	205888	29696	0,6
Belarus	86945	47482	72950	74266	1,6
Azərbaycan	13600	21002	37477	200678	4,3
BƏƏ	134076	116402			-
Niderland	24332	39253	93388	58021	1,2
Birləşmiş Krallıq	33470	35012	44466	73933	1,6
Cəmi bu ölkələr üzrə	2170187	3758737	4903269	4351396	92,3

[1]-in məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Turizm. Türkmənistanın turizm əlaqələri çox zəifdir. Bu ölkənin qapalılığı, rejimin avtoritarlığı, müasir kommunikasiya vasitələrinin, xüsusən də Internetin zəif inkişafı və bir sıra yuxarıda təsvir olunan amillərlə izah olunur.

Başqa məlumatlarla müqayisədə turizm haqqında olan statistik informasiya bazası daha kasaddır. Ölkənin Statistika idarəsinin rəsmi nəşrlərindən əldə edilən məlumatlara əsasən son

illərdə Türkmənistan əhalisinin əsas hissəsi Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə (BƏƏ), Rusiyaya və Çinə səyahət edir. Bu üç ölkəyə səyahətlərin 85%-ə qədəri düşür. BƏƏ-yə səyahətlərin artması, Rusiyaya isə onların qeyri-stabil dinamikası müşahidə olunur. Bu bir tərəfdən Türkmənistanın Dubayda yerləşən azad iqtisadi zona ilə sıx əlaqələri ilə, digər tərəfdənsə Rusiya ilə münasibətlərdə meydana çıxan problemlərlə təbii olaraq izah oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <http://faostat.fao.org/site/342/default.aspx-in>.
2. Statistical yearbook of Turkmenistan 2013. – Ashgabat, 2013.

*Kasım Özkulluk doktorant
Qafqaz Universiteti*

X Ü L A S Ə

TÜRKMƏNİSTANIN XARİCİ TİCARƏTİNİN İNKİŞAF MODELİ

Məqalədə Türkmənistanın 2000-2012-ci illərdə xarici ticarəti tədqiq edilir. İdxal və ixracda əsas əmtəə qrupları, əsas alıcı və satıcı ölkələr müəyyən edilmişdir. Məqalədə həmçinin turistlərin axını coğrafiyası təhlil edilmişdir.

*Касым Озкуллук, докторант
Университет Кавказ*

P E 3 Ю M E

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕГО ТОРГОВЛЯ ТУРКМЕНИСТАНА

Исследована внешняя торговля Туркменистана в 2000-2012 годах. Выявлены основные товарные группы в импорте и экспорте страны. Определены основные страны-поставщики и покупатели. Проанализирована география притока и оттока туристов.

*Kasim Ozkulluk, doctoral student
Caucasus University*

S U M M A R Y

MODERN DEVELOPMENT FOREIGN TRADE OF TURKMENISTAN

The foreign trade of Turkmenistan in 2000-2012 has been investigated. The main commodity groups in the import and export of the country have been revealed. The main seller and buyer countries have been determined. The geography of tourist inflow and outflow has been analyzed.

*Sadiqov R.F. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 658.5

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Açar sözlər: idarəetmə, sənaye müəssisələrində idarəetmə, strateji idarəetmə, idarəetmənin planlaşdırılması, marketinqin planlaşdırılması, strateji idarəetmənin obyektiv, subyektiv, sosial, psixoloji amilləri, xarici və daxili mühit amillərinin öyrənilməsi, strateji planların xüsusiyyətləri, satışın təşkili, idxalın-ixracın müəyyənləşdirilməsi.

Ключевые слова: управление, управление промышленных предприятиях, стратегическое управление, планирование управления, планирование маркетинга, объективные, субъективные, социальные, психологические факторы стратегического управления, изучение факторов внешней и внутренней среды, характеры стратегического планирования, организация продаж, определение импорта-экспорта.

Key words: management, management in the industry establishments, strategic management, planning of management, planning of marketing, objective, subjective, social and psychological factors of strategic management, study of internal and external environment factors, characters of strategic plans, organization of sale, defining of import-export.

Ölkəmizdə həyata keçirilən quruculuq işlərindən biri də yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasıdır. Yeni yaradılan sənaye müəssisələrinin idarə edilməsi işinə isə köhnə stereotiplər əsasında yanaşmaq qeyri mümkündür. Niyə? Birincisi, ölkəmizdə artıq bazar iqtisadiyyatının Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması ilə bağlı dövlət direktivlərinin tələbləri mövcuddur. İkincisi, idarəetmənin dünya standartlarına uyğun yeni modellərinin yaradılmasına ehtiyac duyulur. Bu ehtiyacı nəzərə alaraq biz sənaye müəssisələrinin strateji idarəetmə işinin mahiyyətini bir qədər ətraflı şərh etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, strateji idarəetmə anlayışı XX əsrin ilk illərindən başlayaraq bir termin kimi işlənməyə başlanmışdır. Hələ 1902-ci ildə ABŞ-da marketinq fəaliyyəti nəzərə çarpırdı və onun strateji idarə olunması zərurəti meydana çıxırdı. 1920-ci ildə BTP (Beynəlxalq Ticarət Palatası) yarandığı vaxtdan etibarən palata ticarət və sənaye müəssisələrinin strateji idarə olunması ilə bağlı bir sıra tövsiyə və məsləhətlərini verdi. Həm 30-40, həm 50-60, həm 70-80-ci illərdə marketinq sənaye mallarının istehsalı, idxalı, ixracı və satışı ilə bağlı strateji idarəetmə üsulları tədricən təkmilləşdirildi. Lakin bizim ölkəmizdə yalnız müstəqillik qazandığımız illərdən etibarən bu termin geniş işlənməyə başladı.

Hər şeydən öncə “strateji idarəetmə” anlayışına aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Ona görə ki, iqtisadi idarəetmənin yeni yaranan anlayışlarından biri olan “strateji idarəetmə” termininə həm də bir anlayış olaraq heç bir zaman şərh verilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq, bir termin olaraq “strategiya” sözündən nəşət edən bu sözün etimoloji mənası və “strateji idarəetmə” anlayışının bir anlayış olaraq, həm də bir termin olaraq sərhədləri müəyyənləşdirilməmişdir. Bunun üçün bu sözün həm bir anlayış, həm bir termin olaraq hərtərəfli aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyuruq. “Strateji idarəetmə” anlayışı bir termin olaraq daha çox hərbi termin kimi işlənilmişdir. Bu sözün birinci tərəfində olan “strateji” sözü yunan sözü olub “strategos” sözün-

dən yaranmışdır.

Strategiya hər hansı məqsədli fəaliyyətin üst sistemi kimi hesab edilir. Çünki, idarəetmə qərarların qəbul edilməsi ilə başlayır. Qərarların üst sistemi isə strateji qəraralar hesab edilir. Strateji qərarlar təşkilatın bugünkü vəziyyətinə əsaslanaraq onun gələcək taleyini müəyyən edir. Strategiya təşkilatın uzun müddətli və rəqabətə davamlı gələcək fəaliyyətinin təsviridir. Təşkilatın fəaliyyətinin uzunömürlülüüyü və rəqabətdə dayanıqlığı qəbul edilmiş strateji qərarların reallığından, düzgünlüyündən və optimallığından asılıdır. Bu cür qərarlar isə yalnız uzaqgörən, yüksək təfəkkürə malik, ağıllı və müdrik rəhbərlər tərəfindən verilə bilər. Düşünülmüş strateji qərarlar təşkilatı uğurlu gələcəyə aparmaqla onun perspektiv nəticələr əldə etməsinə səbəb olur.

Deməli, strategiyanın əsasında strateji qərarlar dayanır. Başqa sözlə desək, stratejiya qəbul edilmiş strateji qərarlardan başqa bir şey deyildir. Strategiya elə qərarlar sistemidir ki, onun vasitəsi ilə təşkilatın uzunmüddətli məqsədlər sistemi formalaşır. Əgər biz hər hansı təşkilat və ya şirkət təsis etmək istəyiriksə, ilk növbədə onun gələcəyini görməyi bacarmalı, təşkilatın gələcəyinə və strateji qərarlarının reallığına inanmalıyıq. Bu məqsədlə də gələcək məqsədlər müəyyən olunur. Məqsədlər sistemi özü də mürəkkəb quruluşa malik olmaqla ierarxik forma alır. Bu haqda növbəti yarımfəsillərdə daha ətraflı şərtlər verilmişdir.

Bu nöqteyi nəzərdən strateji idarəetmə təşkilatın uzunmüddətli, dayanıqlı, inkişafyönlü fəaliyyətinə təsir göstərmək xarakterinə malik olmaqla, onu bir neçə təsnifat qrupunda alt sistemlərdə birləşdirmək olar. Həmin qruplaşdırmanı təşkilat səviyyəsində strateji idarəetmənin sistem halında ən üst təsnifat sistemi kimi verməklə, müəssisələrin strateji inkişaf fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini orada əks etdirməyə çalışmışıq. Beləki, təsnifat qruplarının cədvəli strateji idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olan rəhbərlərin bu sahədə fəaliyyət planı kimi tədqiq olunur. Yəni bu sistem rəhbərlərin özlərini belə strateji idarəetmə fəaliyyətində və onlara məsələlərin hansı sahələrinə toxunmaq lazım olduğunu göstərə bilər. Təşkilatda strateji idarəetmənin müəyyən olunması və tətbiqindən danışarkən ilk növbədə, fəaliyyətin texnoloji əsaslarını bilmək lazım gəlir. Strateji idarəetmənin tətbiqi texnologiyası onun uğurlu qaydada həyata keçirilməsinin nəzəri və təcrübi əsaslarını özündə əks etdirir. Bəs strateji idarəetmənin texnologiyası dedikdə nə başa düşülür?

Strateji idarəetmə, həmçinin hüquqi, iqtisadi, sosial, ictimai, psixoloji prosesləri özündə birləşdirir və hüquqi proseslərin bütün fəaliyyət mərhələlərini əks etdirir. Bu cür proseslərin məcmusu strateji idarəetməni vahid idarəetmə sistemi kimi strateji fəaliyyətin hərtərəfli təşkili və həyata keçirilməsinə hədəfləyir. İdarəetmə proses kimi qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq planlaşdırma, təşkilətmə, motivləşdirmə və nəzarət proseslərinin köməyi ilə müəyyən nəticəyə və yekuna gətirib çıxaran hərəkətlərin, hadisələrin, fəaliyyətlərin məcmusu başa düşülür. Strateji idarəetmə prosesi idarəetmə fəaliyyətinin alt sistemi kimi, strateji planlaşdırma, təşkilati strategiya və nəzarət strategiyasından ibarətdir. Strateji idarəetmə prosesi rəhbərlər, liderlər, menecerlər və idarə edən şəxslər tərəfindən öz səlahiyyətlərinə aid olanların qabaqcadan müəyyən olunması, icrasının təşkili, icrası ilə əlaqədar həyata keçirilən hüquqi prosesdir. Bu cür idarəetmə prosesi qeyd etdiyimiz alt proseslərin icrası üçün daha funksional idarəetmə prosesi sayılan inzibati idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsini tələb edir.

İnzibati proses isə hüquqi proses olaraq təşkilatda nəinki idarəetmə fəaliyyətinin, həmçinin müəssisənin əsas və yardımçı fəaliyyət sferalarının, onun strukturunun, həyata keçirilməsinin tənzimlənməsini təmin edir. İnzibatçılıq subyektin obyektə təsirini, onun müvəffəqiyyətli şəkildə istismarını özündə əks etdirir. Lakin məfhum əsasən tənzimləmək, təmin etmək,

tabe etdirmək mənasını daşıyır. Deməli, inzibatçılıq müvafiq qaydalar və normalar əsasında subyektin obyektə təsiri ilə, fəaliyyətin və onun ayrı-ayrı sahələrinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş proses kimi, idarəçilik işlərinin müvəffəqiyyətli icrasına və müsbət nəticələr əldə edilməsinə xidmət edir. Ümumiyyətlə idarəetmə proses kimi obyektin subyektə tabeçilik münasibətlərini formalaşdırmaqla onlar arasında inzibati proseslərin həyata keçirilməsini əhatə edir.

Ümumilikdə, strateji idarəetmə prosesi idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədar bu münasibətlərdə rəhbər və işçi arasında ən nümunəvi davranışları və hərəkətləri özündə əks etdirir. Strateji idarəetmə prosesinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- strateji idarəetmə proses olaraq strateji planların tərtibi və həyata keçirilməsini təmin edir;
- strateji idarəetmə prosesi strateji məqsədli fəaliyyət sferasının təşkilinə yönəldilir;
- strateji idarəetmə proses kimi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin nəzarət mexanizmlərindən ibarətdir;
- strateji idarəetmə prosesi təşkilatda hakimiyyət səlahiyyətlərinin formalaşdırılması və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar inzibati təsir mexanizmini özündə birləşdirir;
- strateji idarəetmə proses olaraq taktiki məqsədlərin icrası ilə əlaqədar tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Strateji idarəetmə prosesinin əsas məqsədi işçi qüvvəsini və əmək vasitələrini elə işlətmək lazımdır ki, bu zaman resursların qənaətlı sərfini təmin etməklə çox gəlir əldə edilməsi təmin olunmaqla son məqsədə çatmaq mümkün olsun. Strateji idarəetmə bir proses olaraq alt proseslərdən ibarətdir ki, həmin proseslər öz növbəsində aralıq mərhələlərdən ibarətdir. Əslində sənaye xalq təsərrüfatının ən mühüm tərkib hissələrinin biri olmaqla istehsalın spesifik xüsusiyyətlərinə məxsus olan müəssisələrdə təşəkkül tapır. Ona görə də sənaye müəssisələrinin idarə olunması xalq təsərrüfatının digər tərkib hissələrinin idarə olunmasından köklü surətdə fərqlənir. Sənaye müəssisələrində istehsalın növləri və xarakterinin müxtəlif olmasına baxmayaraq onların hamısının idarə olunması istehsalın idarə olunması kimi başa düşülür. Ərazi prinsipi üzrə xalq təsərrüfatının hər hansı bir tərkib hissəsinin idarə olunması qeyd etdiyimiz kimi, ümumi mənada istehsalın idarə olunması başa düşülür.

İstehsalın idarə edilməsi istehsalın inkişafının obyektiv qanunlarına uyğun olaraq ictimai əmək prosesinə nizamlayıcı təsir göstərməyin konkret-tarixi üsuludur: sosial idarənin əsas növlərindən biridir. Deməli, sənaye müəssisələrində istehsal prosesinin idarə edilməsi istehsalın obyektiv qanunauyğunluqlarına və qanunlarına uyğun olmalıdır. Belə qanunauyğunluğun yaratdığı ictimai əmək prosesinin özünün strateji idarəetməyə ehtiyacı olur. Buradan belə qənaət hasil olur ki, strateji idarəetmə adi, primitiv, şablon idarəetmə üsulu deyil. Belə idarəetmə forması xalq təsərrüfatının inkişafının əsas istiqamətinin dəqiqliyi, dinamikliyi, novatorluğu və ən ümdəsi inzibatçılığını özündə ehtiva edir.

İqtisadi strategiya-xalq təsərrüfatının bütün tərkib hissələri üzrə hərtərəfli inkişafının baş istiqamətinin mahiyyətini ifadə edir və fundamental, uzunmüddətli məqsədlərdən ibarətdir. Bütün bunları ümumiləşdirərək biz strateji idarəetməyə belə bir tərif verə bilərik. Sənaye müəssisələrində istehsalın çoxçalarlı vasitə və yollarından, spesifik formalarından düzgün istifadə edildikdə strateji idarəetmə zamanı bir sıra nailiyyətlər əldə etmək mümkün sayılır. Ona görə də strateji idarəetmənin zəruriliyini şərtləndirən cəhətləri lakonik olaraq belə ifadə etmək olar:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində strateji idarəetmənin prinsiplərinin, imkanlarının, forma və yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsi;
- sənaye müəssisələrində ictimai istehsalın dinamik və proporsional inkişafının təmin edilməsi;

- istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi;
- strateji idarəetmənin elmi texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə, əmək məhsuldarlığının artırılmasına yönəldilməsi.

Strategiya müxtəlif taktikaların istifadəsini özündə əks etdirir. Strategiya və taktikanı müəyyənləşdirmədən müəssisə və təşkilatların problemlərini həll etmək mümkün deyildir.

Taktika-strategiyaya nail olmaq vasitəsidir. Taktika strateji inkişaf həyata keçirilən üsulların, yolların, etapların, variantların məcmusudur. Strategiyanın reallığı qoyulmuş taktikadan asılıdır.

İdarəetmə fəaliyyəti idarə edən və idarə olunan sistemlər arasında idarə etmə münasibətlərinin həyata keçirilməsidir. İdarəetmə daha az maddi, əmək və maliyyə resursları sərf etməklə daha çox gəlir əldə etmək məqsədini daşıyır. İdarəetmənin planlaşdırma, təşkilat, marketing, motivasiya, nəzarət funksiyaları vardır. İdarəetmənin sahibkarlıq fəaliyyətinə şamil olunan tərəfinə menecment deyilir. Menecment ingilis sözü olub idarəetmə, təşkil etmək deməkdir.

Menecment idarəetmə haqqında elmdirsə, menecer idarə edən şəxsdir. Menecerlər bütünə müəssisəni, onun ayrı-ayrı struktur bölmələrini (şöbələri, bölmələri), funksional icraçılıq sahələrini idarə edirlər. Strateji planlaşdırma məqsədlərin seçilməsi və onlara çatmaq yollarını bütün strateji idarəetmə qərarlarını özündə əks etdirir. Strateji planlaşdırma müəssisənin missiyasının fəaliyyət istiqamətlərinin seçilməsi ilə əlaqədardır. Strateji planlar müəssisənin inkişaf perspektivlərini, istehsalın təkmilləşdirilməsini, yeni və mütərəqqi məhsulların istehsalını özündə əks etdirir. Strateji planlar bazarı öyrənir, müəssisənin rəqabət imkanlarını təhlil edir, onun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur.

Strateji planlaşdırmada baş verən hər hansı bir çatışmamazlıq və ya rəhbərin idarəetmə səriştələrinin aşağı olması təsərrüfat münasibətlərinin pozulmasına, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə, investisiya aktivliyinin zəiflənməsinə gətirib çıxarır. Bir sıra müəssisə rəhbərləri problemlərin həllində strateji məsələlərə fikir vermirlər. Bu da problemlərin lazımi səviyyədə təhlil olunmamasına və aradan qaldırılmamasına gətirib çıxarır.

İdarəetmənin inkişafı başlıca olaraq yeniliyin, innovasiya sistemlərinin və idarəetmə sistemlərinin müxtəlif modellərinin yaranması ilə, müəssisə və təşkilatların inkişafı ilə sıx bağlıdır. Strateji planlaşdırma uzunmüddətli planlaşdırmadan törəmişdir. Bu proses həmin dövrdə Qərbdə geniş vüsət almışdır. Uzunmüddətli planlaşdırma həm böyük, həm də orta tipli müəssisələrdə istifadə olunurdu. Həmin dövrdə müəssisə və təşkilatların genişlənməsi və onların inkişafı idarəetmə sisteminin təkmilləşməsinə, mürəkkəbləşməsinə və inkişafını tələb edirdi. XX əsrin 60-cı və 70-ci illərində ABŞ-da və Qərbi Avropada uzunmüddətli planlaşdırma strateji planlaşdırmaya çevrildi. Müxtəlif firmalar bu dövrdə xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə ciddi reaksiyalar verməyə başladılar. Çünki, strateji planlaşdırmanın digər planlardan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onun təsir istiqamətləri təkcə müəssisənin öz daxili aləmində deyil, həmçinin bütövlükdə xarici aləmdə büruzə verir. Bu səbəbdən strateji idarəetmə və planlaşdırma müəssisələrin “qapalı təşkilat” modellərindən, “açıq təşkilat” modelinə keçilməsi üçün şərait yaratdı. Açıq təşkilat modeli müəssisənin xarici mühitlə sıx əlaqə saxlamasını və xarici aləmə uyğunlaşmanı tələb edir.

Strateji idarəetmə modellərinin yeni yaradılmış variantları Sumqayıt Polimerlər ASC-nin iş təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş ən səmərəli və ən unikal variant olaraq tətbiq edilmişdir. Alınan nəticələrə istinadən strateji idarəetmənin tətbiqi müəssisənin səmərəlilik göstəricilərinin inkişafına, onun rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nadirov A.A. Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. “Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezis-materialları. səh. 19-22, Bakı, 2004.
2. Tofiq Hacıyev. Azərbaycanda investisiyalar: gəlirlər, sənayeləşdirmə, məşğulluq. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2009.
3. Yaşar Məmmədov. Müasir şəraitdə iqtisadi idarəetmənin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010.
4. Oqtay Məmmədli, Mürsəl İsmayılov, Fazil İsmayılov. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2010.
5. Rəhimov S.S. Azərbaycanda valyuta nəzarəti orqan və agentlərinin fəaliyyətinin təhlili. “Audit” jurnalı, N4, 2011, səh. 23-30.
6. ASE, IV-IX cildlər. Bakı, ASE-nin Baş Redaksiyası, 1986.

*Sadıqov R.F. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Məqalədə strateji menecmentin mahiyyəti açıqlanır. Burada sənaye müəssisələrinin idarə edilməsinin vacib amilləri öz əksini tapmışdır. Müəllif əsasən diqqəti sosial – psixoloji faktorlara çəkir. Məqalədə sosial amillərə daha çox diqqət yetirilir. Ona görə ki, həmin amillər sənaye müəssisələrinin idarə edilməsində, əməkdaşların bu sahədəki fəaliyyətində böyük rol oynayır.

Məqalə yeni yaranmış sənaye müəssisələrinin, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun strateji idarə etmə mexanizmlərinin formalaşmasının əsaslarından bəhs edir. Qeyd olunur ki, strateji idarəetmə, həmçinin hüquqi, iqtisadi, sosial, ictimai, psixoloji prosesləri özündə birləşdirir və hüquqi proseslərin bütün fəaliyyət mərhələlərini əks etdirir. Strateji idarəetmə fəaliyyətində obyektiv və subyektiv amilləri nəzərə almadan uğur qazanmaq olar. Strateji idarəetmə prosesinin əsas məqsədi işçi qüvvəsini və əmək vasitələrini elə işlətməkdir ki, bu zaman resursların qənaətli sərfini təmin etməklə çox gəlir əldə edilməsi təmin olunmaqla son məqsədə çatmaq mümkün olsun.

*Садыгов Р.Ф. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

РЕЗЮМЕ

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В статье раскрывается суть стратегического управления. При этом разъясняются самые необходимые аспекты управления промышленных предприятий. Сообщается о видах стратегического управления промышленных предприятий. Автор впервые продвигает на первый план социально – психологические факторы. В статье отмечается, что социальные факторы потому рассматриваются как ведущий фактор в стратегическом управлении промышленными предприятиями, что этими факторами учитываются потребности покупателей и общественности, обеспечивается социальная, бытовая готовность сотрудников.

В статье также раскрываются научные основы подготовки новых вариантов механизма стратегического управления новыми промышленными предприятиями, созданными по требованию рыночной экономики.

Затем разъясняются факторы, привлекающие частные предприятия на стратегическое управление, и среди этих факторов на научной основе раскрывается сущность, содержание, формы, и пути инвестиционных вложений.

*Sadiqov R.F. Ph.D. in econ.
Baku Business University*

SUMMARY

ESSENCE AND MAINTENANCE OF THE STRATEGICAL MANAGEMENT IN THE INDUSTRY ESTABLISHMENTS

In the article the essence of strategic management is explained. Here the very important factors of management of industrial establishments are explained. The author of this article for the first time draws attention to social and psychological factors. In the article is pointed out that, taking into consideration of social factors have their role in the strategic management of industrial establishments because of importance of social and domestic preparatory readiness of participants. It meets necessary requirements for their labour, living and comfort. According to the investigations thoughts if the workers of the manufactural institution are not involved to labour activity, if there is not intended social contributions for their living standards, if there is not determined the plan for measures for workers rest payments for the treatment of the people living in poverty, it is impossible to speak about economical efficiency.

The article also explains scientific bases of the newly established manufactural institutions and preparation of new variants in its strategical management mechanism according to the requirements of marketing economy. It is noted that it is impossible to get achievement, if not to take consideration the objective and subjective factors of the work strategic management for industrial institutions. After commentation of objective and subjective factors there is explained the essence of the factors which is close directly to the state policy and new state directions. Then the factors which draw privately-owned institutions in strategic management and inside these factors the essence context form and ways are explained scientifically.

UOT- 336.1; 336.22; 338.1

İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI ƏSASINDA İDARƏ OLUNMASININ MALİYYƏ-İQTİSADI MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: dövlət tənzimlənməsi, vergi, kredit, investisiyalaşdırma, qiymət, sığorta, büdcə sistemi.

Ключевые слова: государственное регулирование, налог, кредит, инвестирование, цена, страхование, бюджетная система.

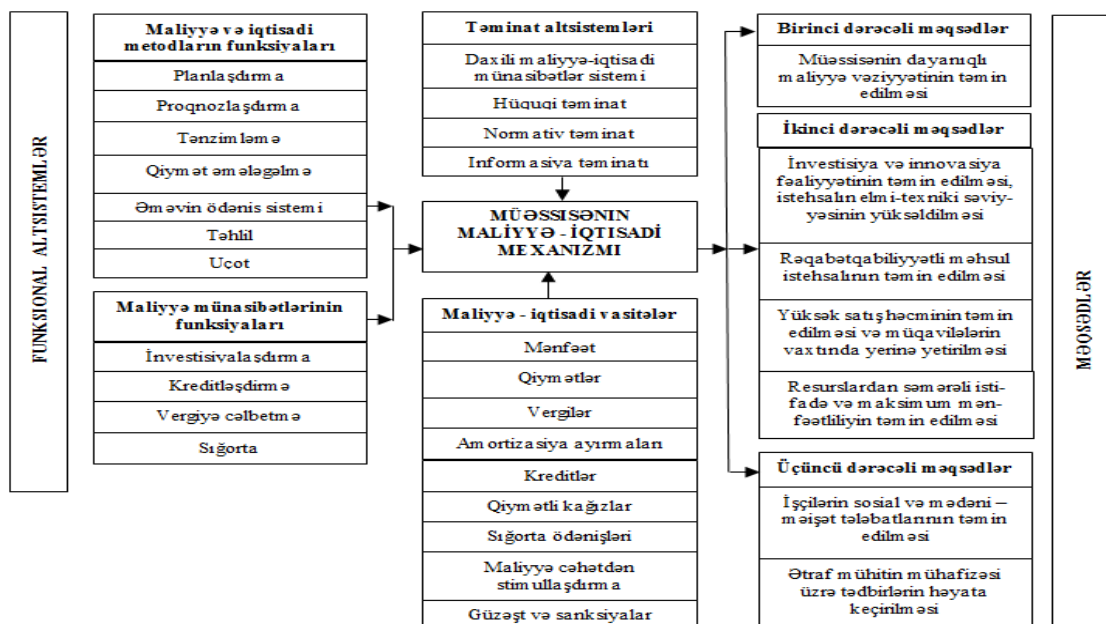
Key words: government regulation, taxes, loan, investment, price, insurance, budget system.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən makroiqtisadi tənzimlənməsi daim dəyişikliklərə uğrayır, onun formaları, metodları, məqsədləri və funksiyaları transformasiya olunur. Bu proses dünya iqtisadi böhranından çıxış şəraitində xüsusilə intensivləşir. Nəticədə iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinə konseptual yanaşmaların inkişafı baş verir (1, səh. 58).

Tarixən dövlət insanların davranışları və fəaliyyəti arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi tələbatından yaranmışdır. O mövcud resurslardan səmərəli və perspektiv inkişaf naminə ictimai təsərrüfat potensialından əlverişli istifadəni təmin edən iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizminin formalaşmasına xidmət edir. Makroiqtisadi siyasət dövlətin milli iqtisadiyyatın idarə edilməsi üzrə fəaliyyətinin və həyata keçirdiyi tədbirlərin qayda-laşdırılmış sistemidir.

İqtisadiyyatın idarə olunmasının maliyyə-iqtisadi mexanizmi təsərrüfat mexanizminin mühüm tərkib hissəsidir. O müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinə səmərəli təsir göstərmək məqsədilə maliyyə-iqtisadi proseslərin və münasibətlərin tənzimlənməsinin həyata keçirildiyi iqtisadi və maliyyə metodlarının, üsullarının və alətlərinin məcmusudur.

Maliyyə-iqtisadi mexanizmin fəaliyyəti sxemini nəzərdən keçirilən altsistemlərin funksional təminatı əsasında həyata keçirmək olar.

Sxem 1. Müəssisənin idarə olunmasının maliyyə - iqtisadi mexanizmləri

Sxemdə göstərilən müxtəlif səviyyəli məqsədlərin, metodların və münasibətlərin qarşılıqlı əlaqələrinə istinad edərək Azərbaycanın büdcə-maliyyə, pul-kredit və qiymət siyasətinin əsas istiqamətləri üzrə aparılmış təhlillərin nəticələrini və müvafiq təklifləri vermək olar.

Büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədləri maliyyə və sosial sabitliyin təmin edilməsindən, dayanıqlı iqtisadi artım üçün makroiqtisadi şəraitin yaradılmsından və ekoloji problemlərin həllinin uçuotu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Onlara nail olunması naminə iqtisadi fəaliyyət üçün əlverişli şərait yaradılmalı, büdcə xərclərinin səmərəliliyi yüksəldilməli, həmçinin dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının səmərəli sistemi formalaşdırılmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan ərazisində təsərrüfat subyektləri üçün vergiyə cəlbətmənin eyni şəraitinin yaradılması və vahid hüquqi baza təmin olunmalıdır. Cari mərhələdə ilk növbədə gəlir vergisinin dərəcələrinin optimallaşdırılması və bununla paralel olaraq vergiyə cəlb olunmayan minimum gəlirin məbləğinin artırılması zəruri hesab edilir. Bunun ardınca tədricən vergi sistemi sadələşdirilməli, dövlət vergilərinin, yığım və rüsumlarının sayı ixtisar olunmalıdır. Ardıcıl olaraq qarşıda duran məqsədlərə nail olunması üçün vergilərin ümumi sayı daha da azaldılmalıdır. Lakin bu zaman onların iqtisadiyyata təhrifedici təsirinə yol verilməməli və büdcə daxilolmalarının qənaətləndirici kəmiyyəti təmin olunmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, hər hansı bir sfera üçün xarakterik olan məqsədlərin reallaşdırılması digər sahələrə də multiplikativ təsir göstərməlidir. Bu baxımdan vergi islahatlarının aparılması gedində təbii resursların istifadəsi və ekoloji mühitin müdafiəsi ilə bağlı vergilərin fiskal əhəmiyyəti yüksəlməlidir.

İqtisadiyyatın vergi yükünün azalması ilə eyni zamanda yenidən bölünən dövlət maliyyə resurslarının həcmi ixtisar olunmalıdır. Nəticədə əhalinin məşğulluq, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, pensiya təminatı və əhalinin aztəminatlı hissəsinə ünvanlı yardımın göstərilməsi sahəsində zəmanət verən büdcənin sosial təyinatlılığı da artar. Hesab edilir ki, vaxt keçdikcə ayrı-ayrı sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinə, mənzil-kommunal xidməti təşkilatlarına ayrılan büdcə subsidiyaları tamamilə ləğv oluna bilər. Alınan ictimai nəticələrə uyğun olaraq büdcə vəsaitlərindən müstəsna olaraq iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin prioritet istiqamətləri üzrə istifadə olunması nəzərdə tutula bilər.

Qarşıdakı dövrdə büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi sahəsində büdcə sisteminin qeyri-mərkəzləşdirilməsi, yəni ümummilli xarakterli bütün maliyyə öhdəliklərinin və müvafiq vergi resurslarının regional səviyyəyə keçirilməsi səmərəli olardı. Büdcə sisteminin səviyyələri arasında xərclərin dəqiq məhdudlaşdırılması, regionlara maliyyə yardımının bölüşdürülməsinin şəffaf proseduralarının işlənilməsi aparılmalıdır.

Proqnozlaşdırılan dövrdə pul-kredit siyasəti Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının ümumi strateji məqsədlərinə nail olunmasına tabe olunmalıdır. Şübhəsiz ki, bu milli pul vahidinin sabitliyinin təmin edilməsi, bank sisteminin likvidliyinin və etibarlılığının yüksəldilməsi, tədiyyə sisteminin səmərəli və təhlükəsiz fəaliyyəti hesabına reallaşdırılmalıdır. Bundan ötrü ilk növbədə monetar siyasətin tədricən sərbəstləşdirilməsi əsasında inflyasiyanın sürətini aşağı salmaq lazımdır. Inflyasiya səviyyəsinin ixtisar olunması iqtisadiyyatın real sektor müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin və səmərəliliyinin yüksəlməsi dinamikası ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməlidir.

Daxili və xarici bazarda yerli (milli) istehsal məhsullarının qiymət üzrə rəqabət qabiliyyətini təmin edən real mübadilə məzənnəsi formalaşdırmaq məqsədilə nominal mübadilə tənzimlənməlidir. Sərbəst pul vəsaitlərinin toplanması və onun iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyalandırılması mexanizminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Bu vəzifənin uğurla yerinə yetirilməsi ölkədə bank sisteminin təkmilliyindən də asılıdır. Milli bank sisteminin regional və dünya bank sisteminə, eləcə də beynəlxalq maliyyə sisteminə inteqrasiyasını, onun parametrlərinin Avropa səviyyəsinə yaxınlaşmasını təmin etmək istiqamətində işlər görülməlidir. Bundan əlavə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqbul sayılır:

- bank aktivlərinin və passivlərinin strukturunun optimallaşdırılması;
- bank sektorunun və iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyə imkanlarının birləşdirilməsini təmin edən maliyyə-sənaye qruplarının formalaşdırılması;
- qiymətli kağızların ümumi dəyərinin artırılması və siyahısının genişləndirilməsi, həmçinin investisiya kreditləşdirilməsinin girov formalarının tətbiqi hesabına fond bazarının inkişafı;
- kommersiya banklarının resurs bazasının genişlənməsi, onların xüsusi kapitalının artırılması üçün xarici investisiyaların bank sisteminə cəlb olunması.

Cari mərhələ üçün səciyyəvi olan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri sayılır:

- daxili bazarda ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun qiymət səviyyəsinin təmin edilməsi. (Qeyd edək ki, bu addım bilavasitə əməyin dəyərinin artırılmasını tələb edir);
- ixracın strukturunda mürəkkəb elm tutumlu məmulatların üstünlüyü, yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi vasitəsilə ixrac qiymətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- qiymət siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin digər aspektləri, o cümlədən institusional dəyişikliklər, yüksək texnologiyalı istehsalın yaradılması, məşğulluq, məhsulların idxal və ixracı ilə uzlaşdırılmalıdır.

İkinci mərhələ kimi nəzərdə tutulan 2017-2020-ci illərdə qiymət siyasətinin prioritet istiqamətləri təsərrüfat subyektlərinin inhisarçı fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması, rəqabətin dəstəklənməsi, təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycanın pul-kredit sferasında yuxarıda qeyd olunan tədbirlər kompleksinin reallaşdırılması makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə, ölkənin maliyyə-kredit sistemi vasitəsilə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına xas olan nisbət və parametrlərə nail olunmasına zəmin yarada bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Государство и рынок: механизмы и методы регулирования в условиях преодоления кризиса. 2010.
2. Экономические циклы, которые становятся историческими – 2008
3. Клименко С.В., Чичерин А.Л. Основы государства и права. М: 1996
4. Тинберген Ян. Пересмотр международного порядка. М: Прогресс, 1980.
5. Экономическая политика государства: основные цели и задачи (Электронный ресурс) – 2008.
6. Стагфляция кризиса (Электронный ресурс) – 2009.

*Əsgərova S.Ə. doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI ƏSASINDA İDARƏ OLUNMASININ MALİYYƏ-İQTİSADİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Müasir inkişaf mərhələsində iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsinin və idarə olunmasının müxtəlif forma və üsulları var. İdarəetmədə istifadə olunan iqtisadi mexanizmlər qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən, dövlətin milli iqtisadiyyata müdaxiləsinin motivlərindən, eləcə də onun dünya bazarındakı mövqeyindən asılıdır. Cari dövr üçün səciyyəvi olan sosial-iqtisadi vəzifələrin uğurla həll edilməsi məqsədilə müxtəlif iqtisadi tənzimləyicilərdən onların təsir gücünə uyğun olaraq paralel istifadə edilməlidir. Bu zaman həm də onların bir-birindən qarşılıqlı asılılığı və nisbətləri də nəzərə alınmalıdır.

Təqdim olunan məqalədə müəssisənin idarə edilməsi təmsalında maliyyə-iqtisadi mexanizmlərdən, eləcə də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində prioritet vəzifələrin həllində onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan digər tənzimləmə alətlərindən istifadə qaydaları öz əksini tapmışdır.

*Аскерова С.А. докторант
Азербайджанский Университет Кооперации*

Р Е З Ю М Е

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКИ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Макроэкономическое регулирование и управление экономики на современном этапе развития имеет различные формы и методы. Механизмы используемые в управлении экономикой зависят от поставленных целей, мотивов вмешательства государства в национальную экономику, также от позиций государства на мировом рынке. Для успешного решения социально – экономических задач характерных для текущего времени нужно пользоваться различными экономическими регуляторами в соответствии степени их влияния. В тоже время надо учитывать их взаимосвязи и соотношения.

В изложенной статье отражены порядок использования финансово-экономических механизмов и других экономических регуляторов в примере предприятия, также в решении приоритетных задач в различных отраслях экономики.

*Asgarova S.A. doctoral student
Azerbaijan Cooperation University*

S U M M A R Y

FINANCIAL - ECONOMIC MANAGEMENT MECHANISMS OF THE ECONOMY BASED ON THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Macroeconomic regulation and control of the economy at the present stage of development have different forms and methods. Mechanisms used in the management of the economy depend on the given goals, state intervention motives in the national economy, as well as the position of the state in the global market. For successful solution of the socio - economic problems specific to the current period as it is necessary to use different economic regulators according to the degree of their influence. At the same time, we must take into account their relationship and correlation.

The present article describes the procedure for the use of financial and economic mechanisms in the example of the enterprise, and in solving the priorities in the various sectors of the economy.

**BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.

2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.

3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.

4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.

5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.

6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.

7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УДК) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.

8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.

9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.

10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.

11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.

12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.

13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.

15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.

16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.

17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.

18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübədə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Korrektor: İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı: ƏMRULLAYEVA H.C.
Kompüter operatoru: MƏMMƏDOVA V.X.
Texniki redaktor: BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib: 09.02.2015
Çapa imzalanıb: 10.03.2015
Kağız formatı: A3
Tirajı: 1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.